

1986

9

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ ОРГАНИ

**(57)
СЕНТЯБРЬ**

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:
Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖЎРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРҒАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

ТОШКЕНТ
«Ёш гвардия» нашриёти

— Ҳақ дейсиз-у, лекин... жабр-жабр — ўзларига жабр-да, тўғрими? Суйгани бу ёқда бундай, ўзи у ёқда ундай...

— Э, нимасини айтасан, чеки бордир бу ҳақсизликларнинг ҳам.— У қўл силтаб, хотинига саволчан қаради.— Яна кўнғироқ қиларканми ё?..

Ноиба енгил бош силкиди.

— Гузардан қачон қайтасиз-қайтмайсиз деб... кечроқ бўладилар девдим.— Энди у гуноҳкорона мунгайди.— Эсиз, чақиртисам бўларкан. Адрес олмоқчимиди?

— Ҳечқиси йўқ, қилар яна.

...Регардан келибдию кўнғироқ қилибди-да, сабри чидамабди-да. Ўзим ҳам шундай қилса керак девдим. Бу ҳам бўлса, Миркомилнинг толеи очила бошлагани... Яхшиям ўша хумчани, илон ўрдасини топдик. Ичидагини олиб бу ёққа...

Шу вақт кўча эшик тагига аллақандай енгил машина келиб тўхтади. Сал ўтмай дарвозахонада биров чақирди.

— Искандар-эй, ҳў-ў Искандар!

— Совчиларингиз мунча кўп? — Хотини ўрнидан чақон кўзғалиб, унга йўл бераркан, беозор кулимсиради.

— Йўқлар дегин бўлмаса.— Искандар уйдан чиқа туриб, ҳазил аралаш хотинининг юзини сийпалаб ўтди.— Ҳали бир эзлиши-иб ўтирармиди келган одам.

— Ўтирсинам-чи.

Искандар пешайвонга чиқиб боргунча бўлмай чақирган одам уй буржигга келиб, тагин овоз берди: — Ким бор?

Ие, Зиёдми? Ушанинг овози-ку. Кўпдан қорасини кўрсатмай кетган эди, нечук?.. У дўстини овозиданоқ таниган бўлса-да, ялт этиб йўлакка кўз ташлади. Қай кўз билан кўрсинки, тўлишиб янада очилиб кетган Зиёдулла ҳеч тортинмай кириб келар, танимаган одам савлатидан министрми деб ўйлаб қолар эди. Искандар ҳам унинг эгнидаги оч жигарранг чийбахмалдан қотириб тикилган костюм-шимми билан шунга монанд плашу шляпасини кўриб, дафъатан хаёли қочди.

...нима бало, айтганининг устидан чиқиб, юқорироқ идорага кўтарилиб кетибдимикан? Энди, қалайсан, деб келяптими? Улибди-да! Шаҳар бедарвоза экан-да...

Искандар зинага тушиб, оёғига шиппагини илгунча у «министр» талтанглаб, ҳовли ўртасига келиб қолди. Кейин туташ қошлари ёйилиб, оғзининг таноби қочди. Бошдан шляпасини олиб (ҳатто сочларига оқ ораламабди-я, тавба!), унга қулочини ёйди:

— У-ҳў-ў, хазинатопарларга саломлар бўлсин! Кўришадиган кун ҳам бор экан-ку, а, бундоқ? Оббо ошнаме-ей, қиз ўртоқ деб ким айтади бизни?!

Искандар бирдан кўнгли равшан тортиб, беғубор болалик йилларига — бугун уришиб, эртага ярашиб кетаверадиган даврларга қайтиб қолгандек энтикди. «Ошна»сини қучоғига олди. Юзларини юзларига суйкаб кўришишаркан, негадир болаликдан таниш у исларни туя олмай ҳайрон қолди. Аммо «қиз ўртоғи» уни ерга қўймай (тавба, сидқидилданмикан шу ялаб-юлқашлари?) гир айлантитар, пишиллаганча ҳадеб бир сўзни такрорлар эди:

— Оббо ошнажоним-эй! Оббо археология фидо-йиси-ей! Оббо хазинатопар-эй!..

Ниҳоят у Искандарни қучоғидан бўшатиб, қўлини кафтлари орасига олдию силкиб-силкиб сўраша кетди:

— Холамоийм бардаммилар? Бола-чақалар, келин... ўзингдан сўрасақ?

Искандар жавоб бериб улгурмас эди. Зиёдниинг фавқуллодда сўзамоллиги ўз йўлига, лекин ҳозир ҳар қўл силкиганда кафтига бегона нарсадай ишқаланаётган

ортиғи ғалати туйилар эди. Ногоҳ болаликдаги бир ўйинлари унинг ёдига тушди.

Болалар бармоқларини букиб айтгучи эдилар: бошмалдоқ, қорамалдоқ, том тешаман, бўхча ўғирлайман, худодан қўрқаман... Шунда қитмироқ болалар Зиёдуллани айтишга қистаб қолишар, у эса олтинчи бармоғига келганда нима деярини билолмай ҳамма қаҳ-қаҳ ура кетар эди. Лекин бир куни у олтинчи бармоғига ҳам ном топиб келиб, ҳаммани мот қилган. Бошмалдоқ, қорамалдоқ, том тешаман, бўхча титаман, тилла топаман, ҳечкимдан қўрқмайман, деб юборган.

Мана энди ўша Зиёд — «ҳечкимдан қўрқмас» унинг елкасига қўл ташлаганча, гинахонлик қилиб турибди.

— Оббо, сен-эй! Бундоқ йўқлаб ҳам қўяй демайсан-а?

Шу тобда унинг гинаси Искандарга чиндан хуш ёқиб, жилмайди. Шундан шу ёққа атай уни йўқлаб келгани, унутмаганини ўйлаб, меҳри товланиб кетдию меҳмоннавозлик билан ичкари қистади.

— Зап кепсан-да, қани, қани, ичкарига юр.— Ўзи олдинга ўтиб, хотинига овоз берди: — Ноиба, уйга жой қил, меҳмон келди!

Зиёд машинасига жавоб бериб юбориш учунми орқага қайтган жойида яна тўхтади. Шляпасини бошига илатуриб, тутнинг тагидаги сўрига имо қилди:

— Шундай баҳаво жой турганда қаёққа қамамоқчи-сан одамни? Қўй, шу сўридаям бир яйраб ўтирайлик, ошна.

— Озиб-ёзиб бир келганинда... одам истиҳола қилади, ахир.

— Истиҳоланг нимаси?! Келмаган жойимизми?

— Ихтиёринг.

Искандар хотинига қарашиб юбориш учун ичкари қараб юрди-ю, остонада унга рўбарў келди.

— Қалай? Фаришта овмин деган эканми? Битта ошсиз жўнатиб бўбсан энди.

— Вой, ош айлансин сизлардан. Одам бор ерга одам келади-да, адаси, — дея гапини сипоришлади энди Ноиба ва дастурхон ёзишга шошилди.

Лекин дам ўтмай лабини тишлаганча, орқасидан қайтиб кирди.

— Вой-й, адаси, тоза уятга қолдик-ку, — деб шивирлади.

Искандар ойнаванд тахмонни очиб, янги кўрпачаларга қўл чўзган жойида ярим ўгирилди.

— Нимади?

— Болаларингиз патнисга қўядиган писта-бодомларни...

Искандар ич-ичидан жиғибийрони ошиб, терс бурилиб чиқиб кетди. Сўрига жой ҳозирларкан, ҳеч қутилмаганда пешайвон четида пайдо бўлиб қолган кўша-кўша пакету қоғоз қутиларга кўзи тушиб, тепа сочи яна тикка бўлди. Бу ҳам етмагандек, тақамўйловли бир найнов йигит тарвуз билан узунқоқ Мирзачўл қовунини қўлтиқлаб, йўлакдан кириб келар эди.

Унинг ичини бир нима тирнаб ўтди. Вой бетамизлар-эй! Мени булар ким деб фаҳмляпти? Шу қилганига, шу қилганига олдимга солиб, ҳайдасам-чи?.. Аммо андиша кучлилик қилди. Ўзини босиб, бу шахтидан қайтди. Қизиқ, муроди нима экан? Бунақа одати йўқ эди-ку, феълимни биларди-ку?.. Ё шу баҳона ярашиб олмоқчи-ми?..

Зиёд ўтган гал келганида Искандар уни ёмон тузлаган эди. Ўзи ҳам ўшанда ҳадеб анавиндан гапиравериб, бир ғашини келтирди, бир ғашини келтирди, охири тилини тийиб тура олмади:

«Дунёда унинг ҳидидан ёқимлироқ ҳид бўлмаса кераг-ов сенга?», деди ҳазилга олиб.

«Бўлмасам-чи, унинг ифориға маст бўлмабсан, бу дунёга келмабсан! Пул — ўз оти билан пул-да!», деди у ҳам бўш келмай.

Искандарнинг тили баттар қичиди.

«Бўлса бордир-у, лекин сен бир нарсадан эҳтиёт бўлгин. Докторлар яқинда аниқлашибди: тумовнинг янги хили чиққанмиш! Шу дегин, одам пиқиллайверармиш, тумов бўлгандайин акса ураверармиш-у, унақа-бунақа дори кор қилмасмиш. Дунёда шунанга касал кўпайиб кетаётганмиш. Эшакем-да. Биров духоба ёстиқдан, биров тоза гилам чангидан, яна бировлар мебель ҳидидан шу дардга чалинаётганмиш. Ким нима билан кўп муомалада бўлса, нимага кўпроқ хирс қўйса, ўшанинг гарди ё чангидан, иси ё ҳидидан шунга мубтало бўлаётганмиш. Органдагиларга хўб қўл келиб қолибди-да бу аллергия дегани... Сенам, дейман, ўша ўзинг ёқтирган нарсанинг ифоридан тумов сотиб олиб олмагин тагин...»

Искандарнинг гапини ҳеч оғир олмайдиган одам ўша куни чўчонглаб кетди.

«Биламан, кўра олмайсан! Кўра олмаганингдан ачитасан!.. Майли, ким қаергача бораркан!», дедию аразлаб кетиб юборди.

Мана энди шунча совға-салом билан келибди.

...бу ҳам Офтобнинг эрига ўхшаганлар тоифасиданда. Ҳаммани, ҳамма нарсани сотиб олса бўлади дейдиган. Кўрамиз қўли қаергача етаркин...

Кўчада, барги бир текис сарғаябошлаган ўрик тагида йилт-янги оқ «ГАЗ-24», унинг ёнида эса, Зиёдулла дўсти кител-шимли барваста одамга гурунг бериб турар, бояги тақамўйлов бўлса, машина юрхонасини тартибга солиш билан овора эди.

— Келинлар, меҳмонлар... — Искандар меҳмоннинг ҳурмати очилиб кўришишга чоғланди. Ҳалиги барваста одам ўгирилиб, ўзига ярашмаган чаққонлик билан унга интилди ва қўшқўллаб сўраша кетди:

— Эй, салом, ухахон! Узр, минг бор узр. Ўзларини уринтириб қўйдик, чоғи?

— Ҳечқиси йўқ, келинлар.

У Искандарни кўриб шошиб қолган бўлса-да, аслида сертавозе одамга ўхшамас, овози ҳам аллақандай дағал, жарангдор, кўзлари эса, (ажаб!) тарғил эди. Тили ҳам аллақадёқликларга тортиб кетяпти. Ундан кейин, эланишини-чи бунинг.

— Қани, қани, меҳмон, юрақолинг. Бошламайсанми, Зиёд! Сиз ҳам киришг, ука.

Улар узун-қисқа бўлиб ҳовлига кириб боришди. Бир пиёладан чой ичиб, бир чимдим ҳол-аҳвол сўрашгач, дўсти меҳмонни таништиришга тушди:

— Айтмоқчи, мен сизларни таништиришни паққос унутибман-ку. Уни қаранглар-а!.. Бу киши — Аллом ака бўладилар, ўзимизнинг кадрдон окахонлардан. Уша, Сарсонқумдаги пахта зовутида нақ олти йил бирга сув келса симириб, тош келса кемирганмиз. А, лаббай! — У Аллом акага ўзлари тушунадиган маънода кўз қисиб қўйди. — Узоқ йиллигина ўрнимга қўйиб келганидим. Ҳеч қанча ўтмай кўтариладиган бўб қоптилар. Қара-я, омад келса шу-да! Бўлмаса ўн йиллаб чўлнинг шўрини ялаб ётганлар қанча! Тўғрими?

Аллом ака мийиғида илжайганча сипо тортиб ўтираркан, негадир унга илинжли-илинжли қараб кўяр эди. Ва қутилмаганда у кўзғаладиган бўлиб қолди.

— Эса, биз ўтадурган еримизга ўтиб келаверайлик-а? — деди у Зиёдга маъноли кўз ташлаб. Зиёд ҳам дарҳол рози бўла қолди:

— Майли-майли. Вақтлюроқ қайтинглар-да.

— Ахир, ошга унчаяпти. Қаёққа борасизлар? — Искандар хижолатга тушиб, дўстига жавдиради.

— Келишади-келишади. Ош пишгунча бир иш бор — битириб келишади.

Улар узр-маъзур билан машинага ўтириб жўнаб юборишди. Искандар ҳеч нарсага тушуна олмай дўстининг ёнига қайтаркан, назарида улар олдиндан шунга келишиб қўйишгандек туйилиб кетди.

У чойнакни Зиёдулланинг олдига суриб қўйиб, ўзи ошхонага қараб юрди. Кейин биратўла ўтиришар. Ҳамонки ошсиз кетмайдиган бўлгандан кейин...

У озгина қарашворай деб сабзи арчиб, тўғрашга тушган ҳам эдики, сўридан Зиёдулланинг овози келди:

— Искандар-эй?..

Искандар пастак дераза тавақасини очиб, қаради.

— Ҳозир, ҳозир...

— Нимага уринаясан, ахир тўғралган сабзи бор-ку анов пакетда? Биз атай бозор қип келганмиз: думба ёғ дейсанми, зиравору қўлда сўйилган қўй гўшти дейсанми — ҳаммаси бор. Ушандан қил-да, ошна.

Искандар дўстини гап билан бир тузлагиси келди-ю, юзи чидамади. Мийиғида кулиб туриб, гапни ҳазилга бурди.

— Сабзисини ўзинг тўғрамаган ош ошми!

Шу ҳам унга етарли бўлди-ёв — Зиёд фикр эта олмай қолди.

Нима рост — шу рост. Искандар пешайвон четидаги ўша нарсаларга кўзи тушди дегунча ижирғаниб, ичидан бир норозилик уйғониб келар, ўзини қўярга жой тополмасди! Бу нима деган гап? Нима мақсадда келган ўзи? Ё шу билан ўз кўнглида бирор ишни битириб кетмоқчимми? Шошма-чи, маълум бўлар-ку ҳали. Ёрилар-ку, ахир...

Бироқ масаллик қозонга тушиб, улар беш-олти қўл эзлишиб шахмат суришди ҳамки, Зиёд муддаога ўтмас, ёрилақолмасди. Балки анавиндан қиттак-қиттак олишгач айтмоқчидир? Бу орада Ноиба одми тарелкаларда аччиқ-чучук ташлаб кетди. Искандар ош дамланганини англаб, шахматни йиғиштирди-да, шисаларни очишга чоғланди. Буни кўриб Зиёд унинг қўлини ушлади ва ўрнидан тура бошлади.

— Шошма, анави ерда мазорбосдиси бор. «Наполеондан олайлик. Бир дил кетди-да. — У пакетни шалдириб кўтариб келиб, кўзамисол шишадаги ичимликни хонтахта устига қўйди. — Хоҳла бунда чайиб ундан қуй, хоҳла унда чайқаб бундан ол! — дея қаҳ-қаҳ уриб кулди.

...иштаҳаси ёмонмас-ку? Қаерда ишлаётган экан? Ҳалиям ўша Қаршининг чўлларида ризқини йиғи-иб юрганмикан ё...

Искандар ўзига одмисидан қуйиб:

— Қани, оламизми? — деди мезбонлик важида.

Зиёд қўлида лим-лим қадах, лабида ним кулгу, сўз айтишга тараддудланди:

— Бўлмаса, мен бир нарса деворайин-а... — деди у томоқ қириб, кейин унга юзланди. — Хў-ўш, десак, табриклайман дўстим. Моро бўлсин энди омадинг келгани!

Искандар лол қолди. У эса бўшаштирмай давом этияпти-давом этияпти.

— Эшитдик, жўражон, эшитдик ҳаммасини! Сабринга қойил, сабринга! Ўн йил излабсан-а! Шуни айтарканлар-да, сабр таги олтин, деб. Чин дилдан табриклайман, Далварзинтепадан топган ўша... — дафъатан Искандарнинг қулоқлари шанғиллаб келиб, чип битдию ҳеч нарса эшитилмай қўяқолди. Дўсти қўлида қадах тутганча юзлари ёришиб, кўзлари учкунланиб, дам унга, дам хонадонига назар ташлаб, бирнималар дер, куйиб-пишиб унинг шаънига сўз айтар,

лекин у ҳеч бирини эшитмас, эшитгиси ҳам келмас эди. Ниҳоят чаккасидаги шанғиллаш сусайиб бориб, алланарса жинг этдию қулоқлари очилиб кетди. — ...Проста қойилман! Мен мана шу қадаҳни ишларинг бунданам юришиб, гуриллаб кетиши учун, бундан кейин ҳеч бир камчиликсиз ҳаёт кечиришинг учун ичаман. Омон бўл, ошна, бахтимизга...

...ё тавба? Бу қаёқдан хабар топақолди?! Ақл бовар қилмайди-ку, а? Еки Далварзинга ўтиб, ўшанақаси келишимикан? Ундай деса исини ҳам чиқаришгани йўқ эди-ку? Оббо туллаг-эй! Яна топган гапини қаранг! Ҳеч бир камчиликсиз ҳаёт кечиришинг учунмиш! Авра-я, авра...

У ачиқ ичиди қўлидагини бир кўтаришда олиб юборди-ю, лекин... шошилмади. Зиёд эса, яна ҳам эмин-эркин тортиб, ўзини яқин олиб унга қаради.

— Энди, ошна, бир гап айтсам, малол олмайсан-да. Иши тушганда кепти, демайсан-да.

— Нега энди, сен билан биз кеча танишган одамлар-масиз-ку.

— Шунга айтгин! Ҳаммага ҳам ҳаддимиз сиғсин-чи! Сиғмайди, — дея даромад қилди у. Кейин кафтини кафтига ишқаб, муддаога кўчди: — Хў-ўш, десанг, шу... ҳалиги окахонимизнинг бир ҳожатларини чиқариш керак эди-да.

Искандар унга бир қараб қўйди, лекин юз иссиқ экан: ортиқча бир нима дея олмади.

— Қўлдан келса-да.

Бунга сари Зиёдга жон битиб, очилиб кетди:

— Энди, ошна, бир ошначилик қиласан. Йўқ, демайсан. Шу одам ҳам, тошканлилар мард экан-э, деб кетсин. Зиёд укамизнинг бир ошнаси боракан-бир ошнаси боракан — тантилиқда ундан ўтадигани йўқ экан-ов деб кетсин. Шу окахонимиззи бир қўллаворайлик.

Искандар кўнглига келган нарса тўғри чиқаётганига ишониб-ишонмай ночор кулимсиради:

— Мен министр-пинистр бўлсамки, қўллаворсам. Бор-йўғи оддий археологман.

— Э, бизга шу археологлигинг асқотсин-да. — Зиёд овозини пастлатиб, атрофга аланглаб қўйди. — Шунинг учун келганмиз-да.

Ошхона олдида Ноиба кўринди, ош тайёр, сузаверайинми, дегандай им қоқди. Искандар унга бош силкиб, яна Зиёдга қаради.

— Тушунмадим.

— Гап бундай, — Зиёд яқинроқ сурилиб, тушинтиришга чоғланди. — Шу десанг, ҳалиги окахонимиз кеча Қаршидан зириллаб кеп қолдилар. Атай қора тортиб кептилар шундан шу ёққа. Мен сенга айтсам... — У энгашиб овозини яна ҳам пастлатди. — Анавиндан жичча керак бўлиб қолибди.

— «Анави»нг нимаси?

— Анави-чи?

— Нима ўзи? Оти борми ўшанинг? — деб кулди Искандар.

— Ҳа, анави сариғи-чи, ўшандан-да.

— Э-э, шунинг дардида дегини!

— Ҳа-да, бўлмаса нимага муҳтожлик жойи бор? — Зиёд унинг гапини ўзича тушуниб, Аллом акасининг дардидан келди: — Шу десанг, кўтариладиган хонаси келиб қолган экан, қуруғидан оборсалар, қайтарворганмиш синиғар. Бошимга урамани бунингни, сариғига алмаштириб кел, деганмиш. Жуда-а бошимиз қотиб қолди-ку, ошна.

У ялингандайми-ей тикилди. Искандарга унинг гапи наъза қилиб кулди.

— Сенинги бошинг қотган бўлса, менга йўл бўлсин!

Зиёд яна ялтоқланди.

— Ҳа энди, сендай хазинатопар оғайнимиз турганда бировларга ялиниб юрсак... уят бўлар?

— Уятликка уят, лекин... Бўлса мен сендан аяманми? — деди Искандар йўлига. — Ундан кейин, археолог дегани тиллатопар дегани эмас-ку, тўғрими?

— Тўғрилиқка тўғрику-я, лекин оёқ остидан чиқиб қолганларидан битта-яримта топилса девдик-да. Атай келувдик-да, ошна, — Зиёдулла, бир ишимиз тушганда ҳадеб охон қилаверма, деган маънода тикилди.

Искандар унга қандай тушунтирарини билмай қисилар эди.

— Ишонмадинг-а, тавба! Шунақа одамга ўхшайманми ҳеч? — дея ночор кулимсиради у. — Мени... ким деб ўйлаясан?

— Узр, ошнажон, узр. Ҳаддимиз сиғиб сўрай қолувдик. Яқин тутиб келақолувдик. Ахир, қатиқ тўкилса ҳам юқи қолади-ку, деб ўйлабмиз. Шунча хазина топган одам...

— Хех, тавба! — Искандар энди қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. — Юқи қолади-ку, дегин? Юқи ҳам йўқ-ми, дегини! Вой сени қара-ю... — У азборойи кўзларидан тирқираб чиққан ёшни кафти билан артганча бош чайқайди.

...булар ҳали Тўрабекникига бостириб боришдан ҳам тоймайди-ёв.

Шу аснода хотини чинни лаганда ош сузиб келди. Чойни янгилаб қўйиб кетди. Аллақачон таъби бўғилиб бўлган Искандар ўлганининг кунинда қаршисидаги... одамни овқатга қистади.

— Қани, ошга қара... Юқи бир гап бўлар.

— О, келин паловхонтўрани бошлабдилар-ку, тилладай ош бўпти-ку, маза қиламиз экан-да. — Зиёд мақтаймақтай энг шимаришга тушди.

Негадир шу тобда Искандарнинг хаёлига ўтмишда оғзига сиққанча тилла ошайман деб ажалидан беш кун бурун бу дунё билан хайрлашган сарой шоири ҳақидаги ҳикоят келдию Зиёдни ўшанга менгзаб, кулгиси қистади. Мабодо шу лагандаги ош тиллага айланиб қолсам, ўша шоирнинг кунига тушмасмиди бу ҳам?

Ниҳоят, ош ҳам яримлади; пахта гулли чинни лаганнинг ўртаси кўринди. Искандар боя бўғилиб бўлган экан, ош емади, ош уни еди ҳисоб. Назарида, вақт ҳам имиллаб ўтарди. Афтидан, «музокара вақти» тугамаган шекилли, анави акахони қайтмасди. Искандар эса, меҳмон ҳурмати тишини тишига босиб, чидаб ўтирибди. Айниқса, андишага бориб, турланиб-тусланишга мажбур бўлаётгани, олинг-олинггаб ўтиргани ўзига бирам наъза қиялптики...

...уялмай-нетмай, қатиқ тўкилса, юқи қолади-ку, дейди.

Бир пиёла чой устида гап яна ўшанга бориб тақалди.

— Энди-и, мен сенга айтсам, ўзи эшигинга сўроқлаб келганда йўқ дема, ошна. Исиям чиқмайди, мисиям. Мен кафил, — деди Зиёд кекириб.

Шундан тезроқ қутулгиси келиб турган Искандарнинг кўнглига беихтиёр бир гап келиб, қувлиги тутди. Бундан ўзининг ҳам чиройи очилиб кетди.

— Қанча керак? — деди валломатлик билан.

Зиёднинг юзи ёришди.

— Қўямасидан бўлса, бир бўлаги манавиндай... — (у қўлини кекирдагига тираб кўрсатди) — етади. Таксидан ортиғи ортиқ-да, — деди у шивирлаб.

Искандар ҳам бўш келмади:

— Хўш, унда... таксаси қанча бўлади?

Зиёд уни кўндирганидан боши осмонда, қўл силкиди.

— Э, буларда қуруғидан кўп. Оғзинга сиққанича сўрамайсанми? Бели оғриб топибдим!

— Ҳа энди, ҳисобли дўст айрилмас, деганлар.
Зиёд қўлини юқори кўтариб, тўрт бармоғини кўрсатди:

— Қирқ мингга розимисан?

Искандар бош чайқаб, бурнини жийирди. Орага ғалати жимлик чўкиб, Зиёд бетоқат қўзғалиб қўйди.

— Майли, кетса ундан кетибди: яна битта қўшдик. — У хонтахта устига беш панжасини ташлаб, илжайди. Искандар дўстининг жимжилоғи ёнидан бешсўнақай туртиб чиққан ортиғига тикилиб туриб, кулди:

— Нега энди битта? Ахир, манависининг ҳақи-чи? — деди ортиғига ишора қилиб.

Зиёд ҳам кулиб юборди.

— Оббо сен-эй! Шуюм сенинг фойдангга бўлишсинми-а? — деди у ўзининг хатоси ўзига нашъа қилиб. — Йўқ, йўқ, ортиғим ортиқ. Бунақада окахонимиззи қўшларини куйдирамиз-ку, ошна. Бешта бўлса, бошқа гап. Рисоладагидек бўлсин!

Искандар, мунча назарларинг паст дегандек мийиғида кулди:

— Давлат баҳосида ўзи шунча туради-ку...

Зиёд бир муддат ҳангу манг бўлиб қолди. Йўқ, деса, бўлмаса, қўшишга акахонидан ижозат керак. Лекин... У кутилмаганда бош ирғади.

— Бор, ана, сенинг ҳам сазанг ўлмасин! Уша ўзинг боя кўрган йилт-янги ғиротга алмашдик. Розимисан энди? — У азза-базза бор-барака қилмоқчидек қўлини даст чўзди.

Искандар бир кўнгли «дарвозахонамизнинг торлигини кўрмайсанми, кейин мен у ғирт ташвишни нима қиламан?» дея ўтдай куйдирмоқчи бўлди-ю, бирдан феъли айниб келиб, қаршисидаги жамики нарса кўзига хунукдан-хунук, совуқдан-совуқ кўриниб кетди. Аламданми, ғазабданми кўз олди хиралашиб бориб, Зиёдулланнинг бор-баракага узатилган қўллари... ё тавба! Бу қандай ҳол?... унинг қўллари, назаридами, ё аслида ҳам шундайми, ҳазар қиларли даражада хол-хол оқ эди... Искандар беихтиёр унинг юзига қарадию лол қолди: ё ажаб, илгари сезмаганини қаранг. Бўйнию даҳанлари, ҳатто қулоқлари остигача ўшандай оқ эди. Оппоқ эмас, йўқ, аллақандай ирганарли оқ эди...

У ич-ичидан сесканиб кетди, кўз олдида яна бояги бояги министрсават дўсти қад ростлаб, ҳайрон қолди. Зиёдулла ҳеч нарсдан беҳабар унинг кўнглини топишга уринар эди:

— Майли, у ғиротни номингга хатлаб бериш харажатлариям окахонимизнинг бўйнилариға! Розидирсан, энди?..

Бу ёғига Искандарнинг сабри чидамади:

— Кошки ўша алмашадиган нарсанинг ўзи бўлса! — дея кулиб юборди у. — Чиппа-чин ишондинг-а, тавба. Ўзи йўқ нарса-ку! Мен нима деркинсан десам... Аммо лекин, узр, ошна, ундай демоқчимасдим-у, азбаройи ишонмаганингдан, ўша нарсанинг ўзи йўқлигидан...

Шу пайт у кутган нарса юз берди:

— Э, қўй-э! — Зиёд шаҳд билан сапчиб ўрнидан туриб, плашини юлқиб қўлига олганча, пастга йўналди. — Сенга ишонган мен аҳмоқ! Сени одам деб келиб юрибман-а!.. Йўқмиш! Узларича покмишлар! Бекорларни айтибсан! Хазина топасану бир бўлагини олмас экансанми? Олгансан! Олиб аллақачон сув қилиб юборгансан! Чўпчагингни бошқа бировга айтасан!

У жавраб чиқиб бораркан, Искандар аввал аллақандай энгил тортиб кулимсиради.

— Ҳой, пакетларинг қолди-ку? «Наполеон»ингни ола кет!

Аммо Зиёд ўгирилиб ҳам қўймай чиқиб кетди.

Искандар эса беихтиёр сўри панжарасига оғир суяниб

ўзи сезмаган ҳолда тоғ ағдарган одамдек чуқур тин олди.

... ишонмади-я, тавба, ишонмади-я. Чўпчагингни бошқага айтасан деди-я. Им-м-м...

Кўксининг аллақари худди туз сепгандек ачишиб ўтди. Негадир шу тобда курагида ҳам санчиқ туриб, ўзини аллақандай нохуш сезди. Бошини кафтлари орасига олиб, ўтириб қолди. Ҳаммани бирдек ўзига ўхшатгани қизиқ бунинг!..

Энди сезди, унга ҳаммасидан ҳам ана шуниси алам қилар, кўксига туз сепар эди. Кўз олдида эса, негадир оқиш бир туман юзиб юрар, шу туман ичида қадим Далварзин харобаларию яна аллақандай кўҳна ҳайкалларнинг бошими-ей, сополранг хумчаларми-ей кўриниб-кўриниб кетар эди.

... қаердан ҳам ўша нарсани топақолдилар?

— Вой, ило-он! Илонлар ўр-даси-и!..

Искандар тепадаги омонат чайланинг бўйрадек соясида (энди ёзги ғир-ғир шабадалар ҳам йўқ, тинган) оташхонанинг ўзи тахмин қилган тарҳини чизаётган эди, қизларнинг қий-чувидан ирғиб туриб кетди. Шошганидан елкасини чайла устунига уриб олди шекилли, бошидан бурган уруғи дув-в тўкилди. Ҳаммаёқни какра хид тутиб кетди.

Улардан икки тепа нарида лашкарбошининг ўн олти хонали уй¹ ўрнида шурф қазиб, бино тарҳини аниқлаётганлар ҳар чеккага тирқираб кетишган, қизлар худди бир нарса қуваётгандек жонҳолатда тепадан пастга қочиб боришар, йигитлар эса, яна ҳам тепага чиқиб олиб, олазарак бўлиб туришар эди.

— Тинчликми, нима гап?

Оташхона ичида юзтубан ётган номаълум ҳайкалнинг энди бир елкасини очиб улгурган дўстлари қизиқсиниб бошларини кўтаришди. Искандар мийиғида кулиб, қўл силкиди:

— Ганж эмас, янч... Ишдан қолганингизга арзимамайди.

— Ҳа-а, яна илонми? Бирор нарса чиқибдими дебмиз. — Улар ҳафсалалари пир бўлиб, яна ўз ишларига уннаб кетишди-ю, лекин... У ёқда болалар ҳамон ўз жойларига қайтишга юраклари бетламай устма-уст қўл силкиб, уни чақиришарди.

— Искандар ака-а, чопинг! Тез чопинг! Тез-тез-тез!

У оташхонадагилар кўзидан йироқлашар-йироқлашмас юраги ҳаприқиб пастга югуриб кетдию ўша тезликда нариги тепага чиқиб бориб, қизларни ростакамига лол қолдирди.

— Ҳа, ойдинлар? Лашкарбошининг уйидан илон чиқди деб қочиб бораётганингизми, а? Тушингда кўрсанг — ганж, ўнгингда кўрсанг — янч, демаганмилар, ахир? — дея ҳазиллашди у.

Қизлар чувурлаб кетишди:

— Вой-й, уларни қаранг. Битта бўлса болалар ҳам қўйишмасди. Вишиллаб ҳали чиқиб келяпти, ҳали чиқиб келяпти ўрдасидан...

Искандар уларнинг олдиға тушиб, кейинги тепага қараб юрди.

Тупроқ уюми устига чиқиб олган йигитлар уни кўриб бирин-бирин кетларини қоқиб, тушиб кела бошлашди.

— Биз Тўнғизгаза¹ десак нақ илонлигаза экан-ку, домла?

— Нимани кўриқлаб ётган экан жуда? Лашкарбоши-

¹ Лашкарбошининг уйи — ўн олти хонали уй ўрнидан бор-йўғи қилич дастаси топилгани учун шундай атаб юборилган.

² Газа — Тепа. (Шева).

никидан айтарли нарса чиққани йўқ-ку?

Улар елка қиснишди.

— Билмасак.

— Э, домлажон-а, сиз кўрмадингиз, ўртадаги девордан бир ғишт кўчирганимизни биламиз, ҳай-ҳай-ҳай... — дея бидирлай кетди чиноқ йигит унга эргашиб. — Дўппининг оғзидек тешиқдан билакдек-билакдек ҳар илонлар буралиб-буралиб, биланглаб-биланглаб чиқяпти, белкуракларниям ташлаб би-ир қочиб бердик...

Искандар хандақ ёнига бориб, уйнинг буржидан тик ўйиб тушилган чуқур тубига қарадию... кўзлари қамашиб кетди.

Пастда — икки ярим ғиштли девор ўртасида дўппи айланасидек аллақандай тешиқ кўзга ташланар, ичида эса, кунгабоқар гулидан ҳам сариқ бир нарса... офтобдай ярқираб эди.

... ия, ганж-ку! Ганж ўра-ку!..

Ё миясидан ўқдай ўтди шу фикр, ё қичқириб юборди. Наҳотки оғзидан чиқиб кетган бўлса? У атрофига секин зингил ташлаб, хотиржам тин олди. «Э ҳайрият-э...» Болалар ҳеч нарсадан беҳабар ҳамон илонлар ҳақида олиб қочишар эди. Искандар мийиғида қулиб қўйди: айна муддао. Лекин ўзининг ичи қуриб, ёш боладай қувонгиси, қувониб бутун Далварзинтепага овоза қилгиси келарди. Эҳ-эй! Омад келса шу-да, кеча — оташхона, бугун — ганж ўра! Далварзин ҳам очаркан-ку бағрини бунда-ай...

Юраги ҳаприқади. Лекин ақли... ақли балодай ишлаб турибди: бундай нарсани овоза қилиб бўларканми?! Ҳеч-да...

Вужудини аллақандай хуш-ҳаяжон қамраб келиб, қизларнинг ҳай-ҳайлаганига ҳам қарамай чуқурга сакради. Уни қаранг, пойтеша юзига иккита келадиган қадимги хом ғиштлардан терилган девор орасида илонлар ўрдаси эмас, қадимги сопол хумчанинг силлиқ гардиши кўзга ташланар, унинг ичида эса зарчўвадай ярқираб... бир нарса жилва қилгандан жилва қилар эди. У аста чўккалаб, беихтиёр устига энгашаркан, ичидан зах ҳидига қўшилиб аллақандай талх бир ҳид гупириб келдию чўчиб юзини четга бурди.

...ия, илон исими, нима бу?!

Хумчадаги нарсани аниқ-тиниқ кўрган бўлса-да, қаддини ростлаб тепага қаради:

— Йигитлар, чўпми, бирор нарса узатиб юборинглар.

Кимдир чирс-чирс синдириб, атрофга бурган ҳидини анқитаб, чўп узатди.

Искандар юраги гуп-гуп уриб, хумчани шунчаки кавлаштираркан, «Шунинг ҳаммаси дафинами, а, хазинамикин-а?», дея ҳаяжонга тушар, агар ростдан ганжина бўлса, нима қиламан, деб ўйининг тагига ета олмас эди. Негадир нуқул ўзини тинчлантиришга уринарди. Ўзингни бос, ўзингни. Мунча ҳовлиқдинг? Сени ким айтади археолог деб? Хазина бўлса — хазина-да, буларга сездирмасанг бўлди-да. Ичинг қуримаса, кейин ҳам кўраверасан, ҳозир эса... Ҳа, топдим.

У битта хом ғиштни олди-да, хумча оғзига бостириб қаддини ростлади. Ўзи чуқур тепасида нима гаплигига ақли етмай турган практикантларга юзланди.

— Қўрқманглар, қизлар! Ҳеч қанақа илон ини ҳаммас, ўрдасияммас — хумча экан. Лекин хумча бўлгандаям жуда антиқаси — Валя опангиз кўрадигани экан. Оташхонада ишлаяпти, қақирасизларми?

— Майли-майли, биз айтиб келамиз, — қизлар чувурлашиб Ўратепа томон чопиб кетишди.

— Сизлар эса, — дея у энди йигитларга ўгирилди, — битта бақувватроқ замбил топиб келинглар.

— Хўп ака, ҳозир-да.

Улар кетишдию Искандар шошиб қолди. Атрофга аланглаб, боя кўзига чалинган мошранг халта — археологлар қопчиғини излади. Топиб унинг ичидаги кўҳна сопол парчаларию кўкариб-қорайиб кетган эски тангаларни бир четга ағдариб, хумча тепасига ошиқди. «Бўлақол, бўлақол, бўлақол, — дерди у ўзига ўзи, — ичинг қуримаса, кўрарсан кейин, кўрарсан кейин... Улар етиб келмасдан, бўлақол...»

У бир қўли билан қопчиқни очиб, бир қўлини хумчага суқди. Бармоқлари муздек бир нарсага тегиб... сапчиб тушди. Жонҳолатда қўлини тортиб олди: «Ия, нима экан бунчалик муздек?»

Қўрқа-писа хумча ичига зингил ташларкан, бояги зарчўваранг нарсага офтоб тушиб, росмана ярқираб кетдию у энди дангал чўғдек десами муздек десами, бир донасини кафтига олди. Уни қаранг! Қўлида турган кичкина қайроқтошдай нарса бошқа олам мўъжизасидек ёниб-яллиғланар, кафтини музлатиб, худди офтобда буғланиб бораётганга ўхшар эди. Лекин буғланиш нимаси! Асрлар ўтар, бу қилт этмас. Емрилиш, йитиш нима — билмас. Қўлдан қўлга ўтар, қўллар кетар, у қолаверар. Ажаб бевафо тош. Нима учун яратган экан уни табиат? Одамларни синаш, имтихон этиб кўриш учунми? Балки. Искандар қуйма бўлагини айлантириб кўратуриб, унинг текис юзидаги нуқтали ёзувга кўзи тушдию аллақандай ҳаяжон ичида ҳуши оғиб жилмайди. Бу қанақаси бўлди? Наҳотки кушонлар битигига дуч келиб турган бўлсак?

Кўзни қамаштирадиган даражада бир текис нуқталар шундай беҳисоб, шундай текиски... Ёзув эканлиги аниқ, аммо бу ёзув нимани англатади, бу тошга нималар битилган — ким билсин. Бунга кўҳна тилчаларнинг тиши ўтмас, бошқа одамнинг ўқиши амримаҳол.

...оббо лашкарбоши-ей. Ҳамма сирни шу хумчага жойлаб, девор орасига кўмиб ташлаган экансиз-да, қани, топиб кўрларинг-чи деб! Яхшиям шу ердан қаздирганим шурфни. Оёғининг тагига шундай топилдиқ ётибди-ю, илон деб қочиб юрибди булар!

Искандар ўзича кулиб қўйди, лекин ҳали-замон болалар қайтиб қолишини эслаб, ҳушини йиғди. Улар келгунча, манавиларни бир ёқли қилмаса бўлмас...

Қўлидагини шошиб қопчиққа ташладию хумча ичидан илинганини ола бошлади. Боягидақа қуймалардан агар адашмаса ўттиздан ортиқ чиқди-ёв! Санамани ҳам. (Санашга вақт борми!) Аммо-лекин ҳаммаси бирдай, нақ самовар тарашадай калта-калта. Ҳатто нуқтали ёзуви ҳам бир хил. Бунинг орасида илон бошли билагозукдан тортиб, ҳар хил тақинчоқларгача қикди. Билагозукмисол бир тақинчоқ хумча оғзига сиғмай, шошганда бўлса керак, синдириб тикилган. Яна аллақандай афсонавий ҳайвон рамзи туширилган тилла тўқналар чиқдими-ей! Ҳаммасидан ҳам Бурҳон худо — Буддо бўйнига солинадиган тилла шокилага ўхшаш тақинчоқ антиқа. Тилла симдан тўқилган икки жуфт шокиласи худди кеча заргар қўлидан чиққандек ярқирайди. Шокиларнинг иккала боши бамисоли бошмалдоққа ўхшаб, бир-бирига туташиб келган. Уларнинг ҳам атрофи ҳақиқу зумрад тошлар билан шундай бежалганки, уни бу дунёнинг усталари безай олиши амримаҳол. Ҳар битта безагини соатлаб томоша қилиб тўймаслик мумкин.

...лекин бунга вақт қайда? Ҳали-замон улар қайтадиган бўлса, тезроқ қопчиққа жойлаб, кўздан йўқотгани тузук.

У охири хумча тагидан алп келбатли одамнинг тасвири туширилган аллақандай бир тилла тамға билан (яна нима денг) тухумдек ёмби олиб, лол қолди. Ажабо! Кун тушиб ярқирашини айтмаса... кафтда илиб алла-

қандай таниш, жуда ҳам таниш тафт бериши ғалати. Худди неча аср бурун эмас, ҳозиргина кимдир кафтида тутиб туриб, яна хумчага солиб қўйгандек. Кейин шунча хазина ичида унинг танҳолиги қизиқ...

— Замира, кечаги китобингизни бировга берворманг, майлими?

Юқоридан қизларнинг овози келиши билан Искандар шошиб қолди. Ёмбини апил-тапил қопчиққа жойлаб, нарида ётган кичкина замбилни судраб келдию ўртасига хазинани қўйиб, устидан ғишт тахлай кетди. Шу баробар хандақ тепасида похол шляпасини қўлга олволган Валентина ҳам кўринди. У чопиб келган шекилли, ҳаллосларди.

— Ҳа, Искандар Раҳмонович, тинчликми?

Искандарнинг қувлиги тутди:

— Лашкарбошининг қурумсоқлигини қаранг, Валяна, — деди қулфи дили очилиб, — девор орасига бутун бошли хумча кўмиб, ичида чақа ҳам қолдирмабди-я. Шу ҳам инсофдан бўлдию... Ё бу хумчанинг бирор қиммати бор дейсизми, а?

— Қани, мен бир кўрай-чи.

У чуқурга айлиниб тушгунча, замбил кўтарган йигитлар билан практикант қизлар ҳам етиб келишди. Валентина эса, Искандарни четлаб ўтиб, хумчага яқинлашди. Атрофидаги ғиштларни кўчириб қорнию бўғизларини кафти билан пайпаслаб-силаб туриб, устидан арзирли бир белги топа олмади шекилли, қўлини ичига суқдию шу заҳоти тортиб олди:

— Вой!.. Мунча муздек?

Қизлар ҳам «ву-уй» деганча сапчиб тушишди. Искандар яйраб жилмайди:

— Илонлар ўрдаси бўладию иссиқ бўладими?!

Валентина беихтиёр бир қадам тисарилиб, оёқлари остига қаради:

— Илонлар?.. Қанақа илонлар?

— Қочворишди бизни кўрибоқ, — деб жавоб қилди мингалаксоч йигит ҳазил аралаш, — худди манави маликаларга ўхшаб.

— Вой қочмаган анойи-ей! — Қизлар лаб буришди. — Ҳаммадан олдин оёқларини қўлларига олган ўзлари эмасмидилар?!

Валентина ҳам энди ўзига келиб, кулгига олди:

— Унда тирек жнзот борки, ҳаммаси ҳар томонга тирақайлаган экан-да.

— Яхшироқ қарамадингиз, ҳали Оловуддиннинг чироғидай сеҳрли хумча чиқмаса эди, ичида кушонлар даврдан қолган жини билан. А лаббай? — дея Искандар баттар ҳазилга бурди.

Валентина тилла кўзойнаги остидан унга қараб туриб, кулиб юборди:

— Хувишка подшонинг ер ости обидаларини биратўта айтиб бера қолса, а, сизга? Қутулардингиз-а, ортиқча ҳазиллардан?! — У қўлининг чангини қоқиб, кетишга тараддулланди. — Олиб борарсизлар. Кўрармиз — сеҳрлими, сеҳрлимасми, — деди-да, замбилдаги ғиштларга парво ҳам қилмай тепага қараб юрди.

— Майли, ўзимиз олиб борамиз. Сизлар Валя опангизга қарашиб юбора қолинглар. — Искандар қизларга ҳам биратўла жавоб бериб, йигитларни шошилтирди; — Қани, бўлақолинглар, шоввозлар.

У энди девор ғиштларини бузиб, антиқа белгиларини йигитларга узатаркан, замбил тўлиб хумча очила боргани сари юрагидаги ғулғула ҳам ортар эди.

Бировга сездиришга сездирмади, лекин домла Тошкентдан учиб келгунларича буларни қандай асраса экан? Бугун бўлмаса, эртага шерикларига учини чиқаришга мажбур-ку. Кейин-чи, кейин? Хазина топишгани овоза бўлиб кетса, бунча тиллани шундай

харобазорда асраб бўларканми? Ё районга хабар бериб, иссиғида қутулиб қўяқолсамикан? Ундай деса, ҳар хил пок-нопок одамларнинг қўлига тушиб... э, йўқ, бўлмайди! Бу ҳазилакам дафинамики?! Устидаги нуқтали ёзувининг ўзи қандай янгилик! Бурҳон худонинг шокиласи-чи, шокиласи? Ахир, Буддонинг ватани Ҳиндистонда ҳам ҳали бунақаси топилмаган-ку! Демак, буни бир амаллаб институтга етказиш керак. Лекин қандай қилиб!..

Унинг калласи ғовлаб, хаёлига бир эпақали фикр келмас, шунча археологлик қилиб, қанча топилдиқлар топиб, ҳеч қачон бунчалик мушкул аҳволга тушмаган эди. Энди нима қилса экан? Шу тобда туйқусдан замбилдаги хом ғиштлар тагида ётган бояги мошранг қопчиқнинг бир четига кўзи тушдию унга жон битиб... қимирлаётгандек туйилиб кетди. Назарида қопчиқ бамисоли ичи тўла илондек тўлғанар эди.

2

Узун жўмакли мис обдастасини кўтариб, кечки намозга отланган қоровул чол уларни кўриб, пешайвон зинаси олдида тўхтади. Улар кўтариб келаётган замбилга, ундаги хом ғиштларга ажабланиб қараб турди-да, кейин обдастани пешайвон четига қўйиб, мийиғида кулганча шу ёққа юрди. Йўлакай қулоғидаги мўъжаз зирак-аппаратини тўғрилаб, Искандарга узоқдан гап қотди:

— Ий-э, Искандархон улим, тиллатопарларингизнинг топгани шу бўлди, холосми? Тилла отлиқни¹ топибсизларми экан десам... — Қоровул чол бўлиқ макка донидек сариқ тишларини кўрсатиб жилмайди. — Далли ойим²нинг кўҳна ғиштидан Ҳаким тоғага уй солиб берақолайин дедингларми ё? Ўзларингизга штаб қурволсангиз ҳам хурсанд эдим.

Искандар дабдурустан нима деярини билмай тараддулланиб қолди.

Чоли тушмагур бир нарсадан хабари бор, шекилли? Нимага шама қиялтийкан?.. Ниҳоят, у сир бермасликка уриниб, гапни андавалади:

— Нимасини айтасиз, Калон тоға, илоннинг ўрдасини буздик. Битта хумча билан манави антиқа ғиштлар чиқди. Ўзи хом ғишт бўлгани билан тамғаси бўлакча, бир қарасанг юнонча ҳарфларга ўхшайди, бир қарасанг чинийга. Балки Далли ойимнинг даврида кушонлар битиги шундай бўлганми...

Ҳакимбек тоға шиғиллаётган зирак-аппаратини яна тўғрилади:

— Ундай бўлса, бахайр. Лекин шуйтиб илоннинг ўрдасини бузганингиз чакки бўпти-да, улим. Ҳали бу харобага кўп келатурган одамсизлар. Бирон заҳмат бериб юрмаса, дейман-да.

...юз йилнинг нари-берисида ҳеч битта археолог бундай катта дафина топмагандир. Лекин буни айтиб бўларканми? У кишига айтди нимаю газетга ёзди нима! Эртага бутун Сурхон хабар топар...

У замбилни йигитлар билан алмашди-да, ўзи олдинга тушиб шийпон-штабга бошларкан, гапни ҳазилга буриб қўяқолди:

— Илондан кўрққан археолог археологми, Калон тоға! Керак бўлса, ҳар Аждартепаларни элак-элак қилиб чиқамиз-ку.

— Ҳа, боласи тушмагурлар-а, боласи тушмагур-

¹ Тилла отлиқ — қариялар оғзида юрадиган гап; гўё шу Далварзин тагида тилла отлиқ ҳайкали бормиш.

² Афсонада нақл қилинишича, Далварзин икки қалъадан иборат шаҳар эмиш. Далли ойим ва Вардзин подшо қалъалари бўлганмиш.

лар, — деганча Ҳақимбек тоға зирак-аппаратини шифиллата-шиғиллата бош чайқаб орқасига бурилди. Бир оздан кейин мис обдастасини олиб, уй орқасига ўтиб кетатуриб, яна тўхтади. — Айтмоқчи, Искандархон улим, ҳали кечки овқатга уннаб юрманглар-а, атай жонлиқ сўйдирдим, бир ташриф буюрасизлар-да энди!..

Искандар чолнинг кутилмаган илтифотидан ҳайрон қолди.

— Нечук, Калон тоға, бирор баҳонаи сабаб биланми ё?.. Яқинда тандиркабоб билан сийлаган эдингиз шекилли?

...у бир нарсани сездимикан, а? Бўлмаса бунча илтифот нега?

Мўйсафид қув кўзларини қисиб, мулойим жилмайди:

— Эй, сабабни нима қиласиз, гурунг берасиз-да бир. Узоқ кеча. Уйқу йўқ. Шундай палла одам гурунгни соғинади-да...

Жуда қизиқ бўлди-ку — қопчиқдаги нарсани рўйхатга олиб, йўлга тайёрланиш дегандай шунча иши турганда бу чоли тушмагурнинг таклифи ўтиб тушди-ку? Нима баҳона қилса экан?.. Искандар кўнглидагини ташига чиқармасликка уринди. Бироқ ўринли бир гап топа олмай чолни тинчлантиришга мажбур бўлди:

— Шўрва қайнайверсин-чи, чиқмай нима қилардик.

— Ҳа, балли, бўтам, шундай бўлсин. — У ташқарига қараб юрди. — Биз ҳам ғанимат, бугун бормиз, эртага... ўзи билади.

Юк кўтарганлар ҳам манзилга етиб, замбилни шийпон зинаси олдиға қўйишди.

— Ҳў, раҳма-ат! Энди қолганини ҳам олиб келинглр, кейин жавоб: хоҳланг — дам олинг, хоҳланг — сойга тушиб балиқ овланг. Фақат йўлақай Тўрабекни айтиб юборсанглр бўлгани. Борақолинглар.

Йигитлар хурсандликдан ўйноқлаб, Далварзинтепа томон чолиб кетишди.

Искандар бошидан латта кепкасини олиб, шийпон четига ўтирдию елпинишга тушди. Куз келиб энди у иссиқлар қайтган бўлса-да, пешонаю чаккаларидан, бўйнию юзларидан тўхтовсиз тер оқар, Искандар уни артиб ҳам, елпиб ҳам тиндира олмас эди. Балки замбилнинг оғири энди билинаётгандир. Узи бир халтагина-ю, лекин зилдек экан-э... Яхши ҳам устига хом фишт ташлаб олишгани, бўлмаса, бу қув чолнинг назаридан яшириб бўлармиди?

Искандар чолнинг таҳорат олиб қайтиб, ичкари кириб кетишини киши билмас кута бошлади. Бир кўнгли қопчиқни даст кўтариб олиб кириб кетмоқни мўлжаллади-ю, юраги дов бермади. Кўтаришга кўтара олар, лекин сездириб қўйса яхши чиқмас-ов. Сабр таги — олтин, деганлар-ку, ахир.

У кафти билан энсасини ишқади.

...шу ердаки шунчалик, кейин нима бўлади? Ҳар қадамда бунақа хавотирланаверса, Тошкентга қандай етказиб боради? Хазина дегани тоза дардисар бўларкан-ку, а?

У ўрнидан туриб, чол кўринмасиданоқ ичкарига йўналди. Хаёлпарижон ўтирганини кўриб, бошқа фикрга бориб юрмасин тағин. Тўрабек келса, бир амаллаб киритиб олишар.

Ҳўш, нимага энди Тўрабекни чақиртирди? Уни ишончлироқ деб ўйладими? Зарапетян-чи? Дўсти билан кетди дегандан кўра, шу армани йигит дурустмасмиди? Шошма, ҳали ҳеч ким йўлга чиқаётгани йўқ-ку. Унгача бир гап бўлар...

Искандар тоқчадан ойна олди. Ундан юзи офтобда хурмо янглиғ қорайиб, соқол-мўйлови ўсиб кетган ёши номаълум одам қараб турарди. У биринчи галдаёқ шу

соқол-мўйловнинг баҳридан кечиши кераклигини ўйладию устара турадиган жойга қараб қўйди. Ҳамонки Тошкентга тушадиган бўлса, одамга ўхшаб қириниб олгани маъқул. Бу ёқда ким куёв қиларди деб юргани билан одам жуда қаримсиқ тортиб кетаркан. Расм бўлмай қолсин. Иккинчи қўймайин-а!..

Бирдан деразага кўзи тушиб, ташқарига шошилди. Чол пешайвондан ўтиб, уйга кириб кетиб борарди.

...ана энди мавриди келди-ёв. Фақат, кўтара олса бас.

У лашкарбошининг хазинасини тахта-стол устига териб бўлгандагина ҳовлида Тўрабекнинг қораси кўринди.

...шошма, уни бир қизиқ қилсам-чи?.. Қай аҳволга тушаркин-а?

У қозикдан қизил дастурхонни юлқиб олди-да, хазина устига шундоқ ёпиб, ўзи стулга ўтириб олди.

Шу маҳал якка табақали фанер эшик очилди, останада шифтдай бўлиб Тўрабек кўринди. Қўлтиғиди шахмат. Йиқилган курашга тўймас, деб шуни айтадиларда. Ўз кўнглида талабгор бўлиб келган, шекилли. Энгашиб ичкарига кираркан, Тўрабек синовчан зингил ташлади:

— Ҳа, оғайничалиш, барвақтроқ келсанг кел, қасдингни олсанг ол, дебсан-да. Шошма ҳали. Мен сенга шундай гамбит кўрсатайки!.. Боягида ҳам ютган эканман-ку, бир юришни ўтказиб юборибман-да.

— Э, қаёқда! Ҳар қанақасига мот эдинг. Биласанми, уни қанақа гамбит дейдилар?

— Қанақа экан?

— Раҳмонов гамбити дейдилар!

— Ох-хо-о! Тоза олдинг-ку! Қачондан бери? Бугундан берими? — Тўрабек шахмат тахтасини қўлига олиб, аizza-базза ўйинга шайлана бошлади.

— Қачондан бери бўлса ҳам тан оласанми ишқилиб? Шу ерга келганимиздан бери кўрлясан-ку. Кўрсатяпман-ку!

— У-ў, шахтинг баланд-ку жуда! Нима бало, яна суюнчиликми дейман? — Тўрабек энди ундан шубҳаланиб атрофга аланглади.

— Бўлмаса-чи! Суюнчилик бўлгандаки, унақа-бунақасимас! — Искандар кутилмаганда ирғиб туриб кетди.

...шу дўстига айтмаса, кимга айтади?! Ахир, қачонгача сир тутадим?!

У янгиликни ичига сиғдира олмай бирдан очилиб кетди-ю, яна охирги дақиқада ўзини босиб, қўлини баланд кўтарди.

— Шошма! Уша ерда тўхта! Мўъжиза кўришни истайсанми?

Тўрабек тўхтаб илжайди.

— Майли.

— Бўлмаса, ўгирил! Орқанга ўгирил! — деб буюрди Искандар ўзининг ўйлаб топган ўйинидан ўзи рухланиб

— Мана, ўгирилсам — ўгирилдим. — У ёш болалардек итоаткорона орқасига бурилди.

Искандар хазина устидан дастурхонни шартта олиб, стул суюнчиғига ташлади:

— Энди қара!

Деразадан тушаётган офтоб нурида... стол усти ярақлаб кетди.

— Умрингда кўрганмисан шунақасини?!

Тўрабек аввалига нима гаплигига тушуниб етмай ҳангу манг бўлиб қолди. Кейин аста ўзига келиб, кўзлари ғалати чақнаб кетдию аллақандай ҳавасланиб тикилди. Йўқ-йўқ, Искандар аниқ кўрди, шунча хазинани топган дўстига эмас, стол устида ярқираб турган нарсага сўқланибми-ей, эси оғибми-ей тикилиб қолди.

...йўғ-е! Балки Искандарга шундай туйилгандир. Аслида, сўқланиш хаёлига келмагандир? Тўрабекни

энди кўряптими? Кандидатликни ёқлаб, энди елкасига офтоб тегди демаса, ўзига ўхшаб бориға шукр қилиб келяпти-ку, қанча вақтдан бери...

Искандар дўстининг ҳамон қизиқиш сўнмаган юзига, энди стол яқинига келиб ҳақиқий археологлардай топилдиқларни битта-битта қўлига олиб кўраётганига қараб туриб, бош чайқади. Йўқ, бу унақамас. Бойликни кўрган захоти унинг асирига айланган одам қачон археолог бўлибди! Икки дунёда ҳам!

Тўрабек ҳам энди қўймаларни эмас, шунча хазина ичидан ҳали фанга номалўмларини танлаб олиб кўрар, қимматини ўзича чамалар эди.

— Ия, бу ростакам Буддо шокиласи-ку! Тенги йўқ топилма-ку! — деб юборди у тилла симдан саккиз қават қилиб тўқилган шокилани қўлига олиб.

— Жаҳонда ягона деявер. Ҳали ҳеч ким топмаган. Ҳатто Ҳиндистонда ҳам! Бориб-келиб бизнинг Далварзандан чиққанини қара! Бу нимадан далолат?! — дея Искандар дўстига синовчан тикилди.

У азза-базза ҳовлиқди:

— Юрагинга балли! Нима қилиб ўтирибсан?! Зудлик билан Тошкентга телеграмма жўнатмадингми? Ахир, бу ҳазилакам воқеами!

Искандар унинг соддалигидан ичида кулди.

...бу сенга оташхонадан ҳайкал топишми! Овоза қилиб бўларканми буни?!

Ўзи гапни калта қилди:

— Телеграммани кўятур. Ҳозир сенинг бошқа ёрдамнинг керак, оғайни. — Тўрабек тақинчоқни стол устига қўйиб, хўш-хўш дегандек тикилди. — Бунинг исини чиқармай қиладиган ишларимиз бор. Сендан илтимос, оташхонадан Валентинани секин айтиб келсанг. Унғача мен соқолимини олатурсам-да, кейин нима бўлса, маслаҳат билан давом эттирсак. Бўптими?

— Бўпти-да. — Тўрабек кетатуриб, тўхтади: — Бу ёғи шушунарли, лекин кечқурунға келганда соқол олишинг нимаси? Ўзинг шунчакими ё?... — дея ижикилди.

Искандар мийиғида кулиб, кўз қисди:

— Кейин. Сен бориб кел, ундан кейин айтаман.

Тўрабек елка учуриб, эшикдан энгашганча чиқиб кетди. Искандар эса қизил дастурхонни яна хазина устига ёпди-да, тоқчадан соқол оладиган асбобларини олиб, очиқ шийпонга чиқди. Хона эшигини қулфлаб, ҳовлига тушди. Кўзгуни шийпон устунига тираб, ўзи пастда турганча совун кўпиртираркан, Калон тоғанинг уйига кўз қирини ташлаб қўйди. Бемаврид соқол олишга тушганини кўриб у киши ҳам ҳайрон бўлса керак? Лекин Тошкентга йўл чиқиб турганини буларга айтиб бўлармиди? Ундан ташқари, тоғадан хижолат тортиб юргунча олиб ташлагани ҳам маъқул-да. Ўзи ҳам шуни бекор қўйди. Оташхона топилган кунлари иши бошидан ортиб, қўли тегмагани рост. Лекин кейин Зарапетянга таассуб қилишининг нима кераги бор эди? Ўзи кимсан — фалончи, бутун бошли археология экспедицияси бошлиғининг ўринбосари бўлсаю...

Кечагина Тошкентга кетган домласига: «Ниҳоят оташхона топилди. Буддо йўлдошининг улкан ҳайкалини очмоқдамиз. Тезроқ соғайиб қайтишингизни кутамиз», деб телеграмма йўллассаю кетидан, мана, қаранг, нима топдик, омад келса — шу-да, кўша-кўша келади-да, деб мағрурланиб, соқол қўйиб кириб борса... яхшимас-да. Фахр яхши нарса, лекин кеккайиб, босартусарни билмай кетишдан ўзи асрасин.

У юзини чайиб сочиқни елкасига ташланганча чўк тушиб ётган туя карвонидай бир-бирига мингашиб кетган Далварзинтепа харобаларига тикилиб туриб қолди. Қуёш кунботарга оғиб, соялар чўзилиб қолган бўлса ҳам тепалар ҳамон офтоб селида жимирлаб ётар,

соябони сербар похол шляпа кийган Валентина билан Тўрабек энди кўҳна хандақ бўйлаб оқиб ўтган Дайтўлак сойи устидаги тахта кўприкка яқинлашиб келишар эди. Қадам олишларидан Тўрабек унга ҳали ҳеч нарса айтмаган кўринади.

... хўб ажойиб, топилмайдиган дўсти бор-да. Болаликдан бирга катта бўлган дўстлардан ўтаверсин, кейингиси қиз ўртоқчалик бўлармиди, дейишади. Бўларкан-ку! Битта қиз ўртоғи Зиёдулламиди?! Неча йилдан бери қорасини кўрсатмайди. Бу бўлса, мана, ўн йилки, ажралмас ўртоқ. Эт билан тирноқни ажратса бўлар, лекин уларни ажратиш қийин. Бўлмаса, ундан олдин аллақачон кандидатлигини ёқлаб олган, кимсан — академикнинг куёви, беш минути кам фан доктори! Бошқа одам бўлганида, унинг кетидан эргашиб бу ёқларга келиб юрармиди? Иш ўз йўлига, дўстлик ўз йўлига деб кетадиганлар қанча, ахир. Йўқ, бу уч йилдан бери у билан Далварзинга келади. Гап битта, кушонлар пойтахтини топмагунимизча орқага қайтиш йўқ, мен сен билан, деган. Сўзида турибди. Туғишгани ҳам бунчалик бўлмас. Босиқлигини кўринг. Шундай хазина топибмиз-у, Валяга исини ҳам чиқармай келяпти. Тошкентга тушиладиган бўлса, ундан ишончли ким бор?..

Искандар қўлидаги сочиқни гоҳ у елкасига, гоҳ бу елкасига ташлаганча хаёлпариршон шийпонга қараб юрди. Улар етиб келгунча ичкари хонага кириш нияти йўқ эди, бориб шийпон четига суянди.

Балки анави алпинист Зарапетян бирга кетгани маъқулдир? Ундай деса, Тўрабек қайси спортчидан кам. Бир полвончалик кучи бор. Бўй-баст рисоладагидек. Унинг устига, синалган дўст... Фақат одамлар, нега бошқа билан эмас, дўсти билан кетди, деб юришмаса бўлгани. Шуниси бор-да...

Шийпоннинг орқа томонидан тап-тўп оёқ товуши эшитилди. Бироздан кейин ўзлари олдинма-кетин чиқиб келишди. Бежиримгина тилла гардишли кўзойнагию сербар похол соябони ўзига бирам ярашган Валентина ҳорғин жилмайди:

— Ҳа, Искандар Раҳмонович, лашкарбошининг хумчаси бодисатва ҳайкалидан ҳам азизроқ эканми? Боя чўчитганингиз ҳам етарди.

Искандар қаддини ростлаб, ҳали ҳам замбилдаги ғиштлар орасида ётган хумчага қараб қўйди. Сирли кулимсиради.

— Азизликка азизмас-у, лекин қимматбахороқми дейман-да. Нима дединг, Тўрабек?

— Хумчамас, мўъжиза! Сиз уни кўрмабсиз, бу дунёга келмабсиз! — дея бош силкиди Тўрабек.

— Уша хумча-я? — Валентина ўзига ярашадиган бир тарзда хандон ташлаб кулди. — Вой ўламан, лоф ҳам эви билан-да. Мўъжизамиш! Сарик қақага арзиса ўлсин агар.

Искандар «Э, сиз унинг ичидан чиққан нарсани кўрсангиз эди!» дегиси келди-ю, яна тилини тийди.

... Тўрабек шундан шу ёққа айтмай келганда ўзи овоза қиладими? Бегона кўздан яширишга яшириб, яна ўзлари мана бундай шанғиллашгани нимаси?..

У Ҳақимбек тоғанинг уйига хавотирланиб қараб қўйди-да, киссасидан қалитни олиб Тўрабекка узатди.

— Ма, сен оч. Йўлига бўлса ҳам буларни ичкарига олайлик. Тоға сезмагани маъқул...

— Ҳўп, — дея Тўрабек турган еридан шийпонга сакраб чиқиб кетди.

Искандар эса, қўлидаги сочиқни қоziққа илиб, хом ғиштларни айвон чеккасига тахлашга тушаркан, атай овозини бир парда кўтариб Валентинага мақтанди:

— Сиз хумчани айтасиз, сариқ қақага арзирмикан,

деб. Олдин манави ғишларни бир кўринг! Шунақа антиқа белгиси борини ҳеч учратганмисиз?

Икки дўстнинг бирдан ўзгариб қолганидан ҳеч нарса тушунмай турган қиз унга яқин келди. Айвон чеккасида бир ғиштни қўлига олиб, айлантириб кўрди-кўрди-да, лаб бурди.

— Ҳазилингиз ҳам бор бўлсин, Искандар Раҳмонович, бунақаси ҳамма ерда...

Искандар қоровул чолнинг уйи томон кўз қирини ташлаб, бармоғини лабига босди:

— Тш-ш, ҳақиқийси... у ёқда. Шошмасангиз, кўрасиз. — Ўзи хумчани замбилдан олиб, икки қўллаб Тўрабекка узатаркан, яна ҳам сирли шивирлади: — Тайёрмисан?

— Айн момент-да. Ҳозир-да... — Тўрабек аллақандай бир иштиёқ билан ҳовлиқиб орқасига бурилди. Зум ўтмай хона эшигига етдию ўгирилиб, Валентинага шўхчан кўз ташлади. — Ўзим киринг дейишим билан... кирасиз. Хўпми?

Хона эшиги қаттиқ беркилиши билан қиз ялт этиб Искандарга қаради:

— Нима бало, Тилла отлиқни топганмисизлар? — деди шивирлаб.

Искандар кулиб бош чайқади. Индамай ғишларни устма-уст тахлай бошлади. Лекин Тўрабек негадир имиллаб, хазина устидан дастурхонни олиш бирпаслик иш бўлса-да, ичкаридан овози чиқақолмасди. Балки хумчани қўйгани жой тополмай ҳаяллагандир. Ундай деса... йўқ, ана, унинг аллақандай ички шодликка тўла овози эшитилди:

— Киринг, кираверинг!

Тавба, Тўрабек шундай ҳаяжонда қақирдики, ўзи тилла топган одам ҳам шунчалик тўлқинланмас. Искандар мийғида кулиб бош силкиди.

— Қани, юрақолинг бўлмаса.

Улар қўлларида ғишт, олдинма-кетин хонага йўналдилар. Искандар атай орқада келар, Валентина ичкари кирганда қай аҳволга тушишини бир кўрмоқчидек ундан кўзини узмас эди.

Шу пайт эшик очилиб, нимқоронғи хона ичи ўша ёқдан қуёш чиққандек ёришиб кетдию Валентина демаганлар қўлидаги ғиштни ташлаб юборди.

— Ву-уй!..

Хона ичида бир стол бўлиб, бамисоли офтоб эриб ётар, ўзидан зарҳал нур таратиб, ёниб-яллиғланар эди. Бир офтобки, осмон тандиридан худди ҳозир узиб олингандай!..

Искандар қўлидаги ғишларни бир чеккага авайлаб қўйиб, тезгина эшикни беркитаркан, столдан ўзини нарироқ олиб, ҳаяжондан аллақандай энтиккандайми, талмовсираброқми қўл қовуштириб турган дўстига кўзи тушди. Тўрабек дам хаёли қочинқираб, дам яна зийрак тортиб турганча илжайиб қўяр, худди ёдлаб олгандай ҳадеб бир гапни такрорлар эди:

— Қалай, мўъжиза эканми-мўъжизамасканми? Мўъжиза эканми-мўъжизамасканми?..

Искандар лол қолди.

... ажабо, унга бир нима бўлганми? Илгари бунақа эмасди-ку, а? Еки тилла дегани одамни шунақа қилиб қўярмикан?

Валентинани қиз бола деса, Тўрабек ҳам шунча хазина олдида ўзини йўқотиб эсини еб қўйгандекми-ей? Ишқилиб охири бахайр бўлсин-да.

3

Ҳозиргина уфқда тилла баркашдек ёниб-яллиғланиб турган кун жигарранг даланинг пойидаги ўрқачтепа

орқасига ботиб кетдию ҳеч қанча кечмай ўша ёқдан кечки оқ туман ўрлаб кела бошлади. Аммо бу ёқда қоронғи тушишига ҳали эрта шекилли, қушлар қўналғаларига шошилишмайди. Далварзинтепа этагидан ўтган Дайтўлак сойи устида куркинаклар гоҳ пастлаб, гоҳ юқорилаб учиб, бозор қилишади: «Курк-курк-курков, курк-курк-курков». Бу ерларни тарк этиб, учиб кетишдан олдин ўзича ўйнаб-қувнаётган бу қушларнинг овозлари қулоққа хуш ёқиб, болаликда мол боққан сойларни, узоқда қолган ўша оқшомларни ёдга солади. Бугина эмас. Калон тоғанинг чорбоғидаги бир туп жийда билан қўштеракка чиқариб юборилган аймоқи токка келиб ёпирилган чуғурчуғу чумчуқлар галаси ҳали сийрак тортадиган эмас. Чуғурлашиб ётибди.

Ҳовлидаги катта ёнғоқ ғўласи устида Калон тоғанинг милтиғини тозалаб ўтирган Тўрабек энсаси қотиб чорбоққа қараб қўйди: «Тоза сурлари йиғилган эканми? Қулоқни қоқиб қўлга берай дейди-я. Буларнинг йиқмагани!.. Уқи йўқлигини, эрмакка милтиқ тозалаб ўтирганини шулар ҳам сезади, шекилли?..»

Рости ҳам шундай. Зарапетян келгунча штабни кўриқлаш унга топширилган. Нима қилсин, бир ўзи ҳовлида сўппайиб тура олмайди-ку. Калон тоғадан милтиғини сўраб олдию киши билмас «вазифаси»ни ўташга тушди. Вазифа қийин эмас. Лекин сал нозикроқ: Искандарни сўроқлаб келган одам борки, барчасига ўзи балоғардон бўлиб, жавоб-муомала қилиб юбориши, штабга яқин йўлатмаслиги керак. Улар ичкарида хазинани рўйхатга олишяпти. Битталаб қўлдан ўтказиб, ёзув-чизувини қилишяпти. Зарапетян келиши билан у ҳам ёрдამга киради. Қўймалардаги белгиларнинг нухасини кўчиришиб юбормаса, ўзлари улгуришмайди. Искандар шундай деган. Лекин...

«Лекин йўлига шундай деб уни ташқарига чиқариб юборган бўлса-чи? Анави гапидан шубҳаланиб?..»

Тўрабек шимининг чўнтагида сал дўмпайиб турган нарсани беихтиёр ичкарироқ суриб қўйиб, атрофга аланглади. Унинг нималиги шундай ҳам билиниб тургандай, юраги аллақандай ҳаприқиб кетди. Кўнгли ғашланиб четга тупурди: «Қаёқдан ҳам унга шу ҳақда оғиз очақолдим? Кейин айтсам ҳам бўларди-ку...»

Балки.

Аммо ҳали ёлғиз қолишганда ичини ит таталаб, шундан гап очгиси келаверди, келаверди. Охири сабри чидамади. У хазинани саралаётган эди, Тўрабек секин билагидан ушлади:

— Искандар, нима дейсан, шунинг бир бўлагидан кечсак-чи? Дўстимиз учун... ишлатсак?

Искандар бунақа гапни ҳеч кутмаган экан, ялт этиб унинг юзига қаради.

— Ишлатсак? Миркомил учунми?.. Ошнамизни айтяпанми?

— Ҳа-да. Нима, арзимабдими қайишсак? Жонажо дўстимиз эди. Майли десанг, бир бўлаги билан бекорга чиқариб олардик уни. Илгари гаплашиб кўрганимни айтувмидим сенга? — Тўрабекка у аввалига тушунаётгандек кўринган эди, йўқ, адашган экан. Искандарнинг юзига нимадир соя ташлаб, қовоғини уйди.

— Шу билан Миркомилнинг боши осмонга етади, дейсан-да.

Тўрабек бу ёғини ўйламаган экан, ўзини оқлашга уринди:

— Унга билдириш шартми? Муҳими, адолат қилинса бўлди-ку.

Искандар аччиқ кулди:

— Шу ҳам адолат-да, сенингча? А?

Тўрабек ўзини тушунмаганга солди.

— Нима?

— Пора билан чиқариб олишни айтаман.
Тўрабек ғаши келиб, қўл силтади: «Чўнтагиндан бермагандан кейин сенга нима? Бунча қизгандинг? Битта кўп нимаю битта кам нима?! Давлатга топшириб юборадиган нарса бўлса. Ким билиб ўтирибди?..»

— Э, қўй-е! Шундай ошнализ ноҳақдан-ноҳақ қамалиб ётсаю сен бўлсанг... Кимга ишонасан? Ким сенга бекордан бекорга ҳақиқат қиларкан?

Искандар унинг елкасига қўлини ташлади:

— Қўрқма, ҳозир бўлмаса, ахир топаман ҳақиқатни. Манави экспедициядан қутулиб олай. — Сал ўтиб бирдан қизишиб кетди. — Халқ ҳам билар нима бўлаётганини! Қараб турмагандир, ахир!?

— Осон йўли турганда, сен ҳам қизиксан, — дея минғиллади Тўрабек.

Искандар оғир бош чайқади:

— Ими-жимиди бўладиган ҳақиқатингни кўятур: бу эва шунча ноҳақлик, кўзбўямачиликлар турганда бизки ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверсин десак... Э, йўк, мен бу фикрингга қўшилмадим.

— Ўзинг биласан! Кейин аттанг деб юрмасанг бўлгани.

Бу орада Валентина қайтиб кириб, гап узилди.

Шундан бери Тўрабекнинг кўнгли хижил. Чўнтагидаги нарсани нима қиларини билмай гаранг. Топширай деса, нима деб қайтарарини билмайди. Тураверсин-чи деса, худди биров кўриб қолаётгандек. Ошнализ-ку, кўнар балки, кўнса ўша нарсага ишлатиб юборақолсақ-чи, яхшиликка ярайди-ку, деб ўйласа, кўнмади у кажбаҳс. Қинғир ишга ҳеч тоби йўқ-да. Энди нима қилди? Қаерга, қайси тешикка тикди? Ё бирор жойга кўмиб қўяқолгани маъқулмикан? Ундай деса, кимдир кўриб қолса-чи? Нима деган одам бўлади кейин?

Кимдир унинг тепасида томоқ қириб, энгил йўталди. Тўрабек сапчиб тушди. Бошини кўтариб, ёнида Калон тоғани кўрди. Кўк кўзларида аллақандай беғубор музлик яширинган бу одамга Искандар «Калон тоға» деб ном берган. Шу исми жисмига жуда монанд-да. Қўллар узун-узун. Ҳар елкаларки, бемалол биттадан одам ўтирса бўлади. Шу қоматга яраша жусса. Серсоқол юзи, қирра бурнию кўк кўзлари билан Искандар Зулқарнайн авлодларига ҳам тортиб кетадими-ей. Узи қариб сал чўки қолган бўлса ҳам, салобатини йўқотмаган. Ҳатто муомаласи, юриш-туришлари ҳам вазмин. Искандар ҳурматини ўрнига қўйиб, Калон тоға деганича бор.

Шу одам унинг тепасида мулойим кулимсираб турар эди:

— Ҳа, улим, паршон кўринасиз? Ўтиришингиз — тилла топган одамдай?

У дафъатан доврираб қолди. Кейин ҳушини йиғиб, қаддини ростлади.

— Келинг, тоға, келинг. Узр, хаёл... — деди қисиниб. Калон тоға қўйнида шигиллаётган аппаратини тугрилаб, ёнғоқ тўнкасига омонатгина ўтирди. Тўрабек эса (нима бало, ҳақиқатан ҳам эсини йўқотиб қўйганми?) ҳалиям унинг қаршисига фоз турарди. Хаёли ҳамон чўнтагидаги ўша нарсада. Чўнтак эса, дўмпайиб тургандай. Ҳадеб кафти билан уни яширмақчи бўлади.

— Овгами ё бошқа нимарсага қочдими? — деб сўради тоға ўша-ўша қув синчковлик билан.

Тўрабек хижолат тортиб, ёлғонлади:

— Овга-да, тоға, нимага бўларди. Бу атрофда шу чуғурчуқлардан бўлак отадиган яна нима боракан деб...

Калон тоға энди жийда устида хийла сийраклашиб қолган «бозорчи қушлар»га қараб қўйди.

— Э-ий, бўтам, ҳаммаси довримиан. Сизларнинг вақтга келиб шундай бўлди-да, қирилиб битди-да. Бўлмаса бу ерлар ҳар тустовуғу қакликларнинг макони эди.

Қўйиб берса чорбоғгача кириб келарди. Далварзинтепа-ку олтойи тулкиларнинг ини эди. Энди дорига топинг-чи! Далварзиндан тилла чиқибди дейишса ишонарман, лекин олтойи тулки учрабди деса, ўлай агар ишонсам!

Тўрабек аста жойига чўкиб, бош чайқади.

— Уни қаранг-а, қирилиб битди денг... — Хаёлидан бошқа гап ўтди: тиллага шама қилишидан бу қув чол бир нарсани билади шекилли, а? Қаёқдан ис олақолди экан дарров?

Калон тоға «нимасини айтасиз» дегандай им қоқди:

— Ҳайвонот боғларингизда ҳам унақаси бўлмаса кераг-ов. Кечасилари ёнингиздан ўтиб қолса, борми, ҳай-ҳай-ҳай, укағарнинг сағриси ёнарди-е, ёнарди. Тилла тулки дердик биз. Қани ўшалар?..

Тўрабекнинг назарида чол унинг тиззасига кўз ташлаб қўйгандек, чўнтагидаги нарсанинг бир чеккаси унга яқрираб кўриниб тургандек бўлиб, сесканиб кетди. Беихтиёр қўлини ўша ёққа юборди:

— Шуни айтинг-шуни айтинг. (Тавба, авлиёми бу чол? Нуқул тилладан гапиради, ҳеч чўнтагимдан кўз узмайди?)

Ҳовлида узун қизил қўйлак устидан бахмал камзул кийиб, бошига қат-қат рўмолини қоядай қилиб ўраган хотин — Калон тоғанинг кампири кўринди.

— Ҳай, қарашвормайсизми, гап сотмай.

— Э, дарвоқе. — У ўрнидан ярим туриб, яна ўтирди. — Ҳо-зир, пича сабр қил. — Кейин Тўрабекка юзланди: — Айтмоқчи, улим, тиллатопар шерикларингиз кўринишмайди? Хонага қамалволиб... чиқмай қўйишди? Тинчликми? Бугун гуруннга чиқишмоқчийди?

— Тинчлик, тоға, тинчлик. — Тўрабек ўзига топширилган вазифани эслаб, ҳушёр тортиди, ҳар эҳтимолга қарши боя ўйлаб қўйган гапини такрорлади: — Нима гап бўларди?! Тошкентдан телеграмма кепти. Зудлик билан чақиришибди. Шунга қамалволиб доклад тайёрлашпти-да.

— Ҳа-а, ундай денг, — дея бош силкиди тоға, кейин ғалати жилмайди. — Аммо қозон-товоққа уннаб юрманлар. Искандарқулга ҳам тайинлаганман. Бугун бизникида майрам. Чиқасизлар. Чол-кампир гўшангага кирганимизга қирқ йил бўпти-е. Шунга би-ир жонлиқ сўйдирганидик. Айтасиз-да, тайинлаб!..

Тўрабек қўл қовуштирди:

— Айтаман, тоға, айтаман.

— Шўйтиб, мен бораверайин-а? Ишондим-а? — Тоға кетатуриб ишонқирамади чоғи, тўхтади. — Ё Искандархонга ўзим...

Тўрабек шошиб қолди: азза-базза чақириб бормоқчи-ми?

— Э, йўк, ҳеч ҳожати йўк, тоғажон. Хотиржам бўлаверинг. Ўзим тайинлаб айтаман. Сиз чақирасиз-у, биз чиқмайсизми?

— Ҳа, яшанг, гап деган бундай бўпти.

Тўрабек қайтиб жойига — ғўлага омонатгина ўтирди.

Уфқлар ўсма тортиб, ўнгирлар юзига қора тўр ташлай бошлаган. Чор атрофда энгил туман сузиб юрибди. Осмон ўша-ўша мовий рангда-ю, лекин кундузгидай эмас. Студентларни Далварзинтепадан олиб кетгани келган машина чўзиб-чўзиб сигнал беради, лекин қани улар тезроқ йиғила қолишса. Ҳалигача Зарапетяндан ҳам дарак йўк. Студентларни тезроқ жўнатиб, кела қолмайдими-я. Хабари йўқ-да, бу ёқдаги гаплардан. Бўлмаса-ку, ҳар қандоқ ишини ташлаб чопарди-я. Олтин кимни шошириб қўймаскан? Ўзидай одам қандай қўл чўзганини сезмай қолиб ўтирибди-ку. Олтиннинг жилваси одамни диндан чиқаради деганлари шу экан-да. Бўлмаса, унга нимага зарур эди? Нима камчилиги

бор эдики, шайтон йўлдан оздирди? Нимага яратмоқчи бўлди? Ростдан Миркомил учун олдимми? Балким...

Биров бехосдан унинг елкасига таёқдай қўлини ташлади:

— Бомесиз, Тиллатопака!

Тўрабек сапчиб тушди, азбаройи қўрқиб кетганидан милтиқни ўнглаб орқасига ўгирилди:

— Ким?!

— Эй-эй-эй, бу-бу... мен... мен... мен-ку. — Осмондан тушган меҳмон қўлларини кўтариб, орқасига алтанг-талтанг тисарилиб кетди, кейин лаблари аллақандай қийшайиб кулди. — Мен-ку, Тиллатопака.

Тўрабек уни таниб, милтиқ учини четга оларкан, кўксига туф-туфлади.

— Э, омон бўлинг-э, Ғани ака. Шумақа бехос келасизми? — деб койиган бўлди. — Нима қилиб юрибсиз бемаҳалда?

— Узим... ўзим... ўзим. — У тортинчоқлик биланми-кан бошини саланглатиб, кўзларини олиб қочиб сассиз кулди, кейин косовдек қора қўлини чўзди. — Чек... чек... чекишдан олинг.

Тўрабек чўнтагидан «ВТ» олиб, қутиси билан узатди.

Думбулғани қўллари қалтираб, хийла уриниб, қутидан бир дона сигарета олди-да, лабига қистириб, қолганини қайтарди.

— Олаверинг, менда бор. Яна кимдан сўраб юрасиз?

Думбулғани ичига тушиб кетган мунчоқдек кўзларини юмиб, норози тўнғиллаганча бош чайқади:

— Хум... хум... хуморбосдига олдим-да, ака, — деди. Кейин кулди. — Бан... бан... банги деманг биззи...

Тўрабек унинг ўзига яраша қайсарлигини эслаб, сигаретига қўл чўзди. Тавба, шуюм қадрини билади, садақа-эхсонларга зормас... У аллақандай ютоқиб-шошиб, чекишни қўмсаб, гугурт чақишга уринар, лекин қўллари қалтираб ҳадеганда уддасидан чиқа олмасди. Гугурт чўпининг бири синиб, итқитди. Бошқаси чала ёниб ўчди. Яна бирини узоқ чизди, лекин тескариси эканми ҳеч иш чиқмади. Охири бошқасини ёндириб, кафти орасига олди. Тўрабекнинг қаршисида бир вақтлар шу Далварзинтепадан тилла дубулға топиб олиб, яна йўқотиб қўйгач савдойи бўлиб қолган ҳаддан ташқари қотма, ҳаддан ташқари узун бир одам турар, у телбаларча ютоқиб-ютоқиб тамаки тутунини ичига тортар, папирос учи чўғланиб-чўғланиб кетар эди.

«Олтин ўлсин-а, шундай гунгурсдай одамни... шунчалик абгор қилса...» деб ачиниб кетди Тўрабек унга қараб туриб. Илгари эгнига қорасатин чопонми, беқасам тўнми кийиб балодай юргич эди. Бошидан униққан бўлса-да, шоҳи белбоғ тушмасди. Энди булар ҳаммаси қаердадир қолиб, тоза ғалати кийиниб олибди. Ҳали қиров тушганича йўқ-ку, эгнида қўсқи пальто, оёғида кўнжли ипсиз ботинка. Бошда ҳеч вақо йўқ. Пальто ҳам тиззадан икки қарич тепада. Олди валонгару ёқасини кўтариб олган. (Балки ўзи кўтарилиб қолгандир.) Мошгурунч соқоли беўхшов ўсиб, патак боғлаб кетибди. (Одамлар соқолингни олдириб деб пул берса, олмайдилар бу кишим, пулим кўп деб ноз қиладилар.) Кўйинчу чўнтаклар тах-тах қоғозга тўла. (Еру кўкка ишонмай ўзи билан олиб юргани қизиқ).

У папиросни беш-олти тортиб, кўнгли ором топди шекилли, ҳозиргина Калон тоға ўтирган тўнкага кетини қўйди. Тўрабекка ҳиссиз, маънисиз кўзларини тикди. Юпқа лаблари чўччайиб, боши қалтиради:

— Қа... қа... қалайсиз, Тиллатопака? Тинч... тинч... тинчликми?..

— Тинчлик, Ғани ака, тинчлик. Далварзинтепани кавлаштириб ётибмиз, тилла дубулғангиз қачон чиқаркин, деб... — «Жиннимас, авлиё шекилли бу одам.

Бўлмаса хазина чиққан куниеқ етиб келадими? Яна, тинчликми деганига ўласизми? Ҳали менинг тегишимни берасизлар деб туриб олса-я». Тўрабекнинг юрагига ғулғула тушиб, уни гап билан чалғитишга шошилди. — Айтмоқчи, Ғани ака, қўйнингиздагилар пулми, нима? Жуда бойиб кетибсизми?

Далварзинтепа Гулливери дўмпайган қўйнига беҳазил шапатлаб қўйди.

— Бу... бу... буми? Ло... ло... лотория. Ютсам сот... сот... сотиболаман дубулғамни силардан.

— Кейин-чи? Кейин нима қиласиз уни? — деб атай ўсмоқчилади у. (Жиннининг нияти соф бўлади дейишди. Шу тўғримиқан?)

Думбулғани хижолатли кулимсираб, ерга қаради.

— Уйланаман. Уғ... ўғ... ўғлимми ўқитаман. Ма... ма... маълимликка. Топ... топ... топберасизлар-а дубулғамми?

— Топиб берамиз, Ғани ака, топиб берамиз. Илтимоқ қиласизу биз топиб бермаймизми! — Тўрабек энди унга таскин бериб, алдаб-сулдаб жўнатишни ўйлаб қолди. — Йўл бўлсин ўзингизга?

— Шу де... де... Деновга тушиб чиқсамми, дедим. — У папирос қолдигини четга ташлаб, қўзғолишга шайланди. — Анув... анув... анувларингиз бориди-ку...

— Ким? — Тўрабек хавотирланиб қолди. Искандарни топиб берасан деб қолмаса гўрга эди. Буни алдаб, қайтариб бўлса экан.

У пешонасини уқалаб сапча калласини қалтиратди:

— Анув... анув... кат... кат... катталариз бору...

Тўрабек яна ёлғонлашга мажбур бўлди:

— Ҳа-а, Искандарми? Бошлиғимизми? Эртага Тошкентга кетадиган. Доклад ёзаяпти. Бошлиқлар чақиришибди.

— Ҳа майли, — дея у кўнақолди. Урнидан туриб кетини қоқди. Шимини кўтариб қўйнидаги тах-тах қоғозларни тўғрилаган бўлди. Кейин кутилмаганда унга қўл чўзди. — Ҳўп, эмаса, ака! Мен... мен... мен... кетдим. Айтиб, айтиб қўясиз-а?

Тўрабек унга ачиниб ўрнидан турди.

— Деновга бўлса, эртаминан борарсиз. Автобуслар ҳам ётиб қолгандир.

— Эрта-мертан? Ма... ма... машинам бор-ку, машинам. Кутиб турибди анув етта. — У худди ҳазиллашгандай беўхшов бир илжайиб қўйиб, лапанлаганча катта кўчага қараб юриб кетди. У икки ёққа шох ташлаб борар, худди йўқотган тилласини яна қайта топиб оладигандай ердан кўзини узмасди.

«Бир донасини шу одамга бериб юборсак суюнганидан... тузалиб кетармиди балки. Узим-чи, ўзим? Шунга бериб қутилиб қўяқолсам-чи?» Дафъатан хаёлига келган фикрдан Тўрабек шошиб қолди. Бир кўнгли унинг орқасидан чақирмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалди-ю, лекин журъати етмади.

Нимадан қўрқди? Олишиданми ё овоза бўлишдан? Ҳар иккисидан-ов... Ё тавба, унга нима бўляпти ўзи?

Думбулғани эса, катта йўлга ошиққанча ундан узоқлашиб борарди.

4

Думбулғанининг келиб-кетганини эшитиб, Искандар ростакамига хавотирга тушиб қолди. Калон тоғанинг сўраб-суриштириши — майли, тушунарли. Кечқурунги зиёфатга айтиб чиққандир. Лекин Думбулғанининг тентираб келиши қизиқ.

... қаердан ис олақолди у? Ким кўрибди экан? Бутун Сурхонга овозамиз кетди десанг-чи ҳали?

Движок пат-патлаб туриб, тариллаб юбордию Денов

Яна, имни игига и. — има? азил от... атай иша- эди. ма... ам- бек лаб ьев- шга у... эни аб, ди: шри- иб тах нга ... ар и- ин- та аб иб и- га ли н- и. ан р и и г н в

хурмосидау қизарган лампочкалар бирдан ёниб, стол устия бутун хона ичи ғайритабиий ёришиб кетди. Ҳозиргина ўзлари рўйхатдан ўтказиб бўлган қўймалару тақинчоқлар учқунланиб жилваланар, аланга олиб ёниб кетадиганга ўхшар эди. Валентина «Вой!» деганча қўлига тушган нарса билан унинг устини ёпиб қўяқолди. Кейин тараддулланиб Искандарга кўз ташлади:

— Зиёфатга чиқадиغان бўлсак, бунини... темир сандиққа жойлаб қўяқолайлик. Бехавотирроқ.

— Тўғри, биттамит чикмай қолсак ҳам тоға хафа бўладилар. Ахир, эшикниям қулфлаймиз-ку, — деб унинг гапини қувватлади Зарапетян.

Тўрабек эшикка кўз ташлаб қўйди.

— Совғамиз-чи? Обид ҳали битиргани йўқ-ку, қуруқдан-қуруқ, шўппайиб чиқамизми?

Искандар энди қўлини қўлига ишқаганча шерикларини шоширди:

— Бўпти, Вақтинча шу сандиққа жойлай турамыз. Қани, бўла қолинглар. Калон тоға яна чақириб қолмасларидан. — Улар биргалашиб ишга киришиб кетишдию Искандар қолган режаларини ҳам биратўла айтиб қўяқолди. — Агар Обид ишини тугатмаган бўлса, яна яхши. Шийпонда қора бўлиб, ишлаб туради. У битириб боргандан кейин биттамит киши билмас ўрин алмашамиз. Зарапетян, сен келасан. Сих ҳам куймайди, кабоб ҳам. Нима дединг?

— Майли.

— Лекин, йигитлар, ўтиришни чўзиб юбормайсизлар. Эртага тонг-сахарлаб йўлга чиқадиغان одамсизлар-а? Ундан кейин, ким кетишини ҳам келишиб олишингиз керак. Тўғримиз? — дея эсга солди Валентина.

Искандар маъқул, дея бош ирғади. Лекин эрталабга машина айтмагани эсига тушиб, Тўрабекка юзланди:

— Дарвоқе, Чорига тайинламабмиз-ку эрта билан вақтли келишини. Сен гаражга бориб келсанг бўларди машинани ташлаб кетмасидан. Тез қайтасан-да, майлими? — У оғир олмайсан-да, оғайни, дегандай илтимосла тикилди.

Тўрабек унинг сўзини ҳеч иккита қилмаган. Ошна тутинибдики, шундай. Қобил ака-укалар ҳам бунчалик бўлмас. Ҳозир ҳам у майли, дедию аллақандай энгил тортиб, учиб-қўниб эшикка йўналди. Худди ўзи кетишга баҳона тополмай ўтирган одамдай... Ёки Искандарга шундай туюлдимикан?

Йўқ, ана, у остонада тўхтаб, орқасига қайрилди.

— Неччига келсин? Беш эрталик қилмайдими? — деди.

— Иложини қилса, келаверсин вақтлироқ. Кун чиққунча Деновга етиб олсак яхши-да. Дарвоқе, бензин эсидан чиқмасин-а, бензин...

— Тайинлаб келаман. — У шийпон полини гурсиллаб бориб, пастга тушиб кетди.

... ҳали ҳам бўлса, шунинг ўзи туззук йўлга. Пишиқ-луктагина. Устига-устак синашта, хиёнат нималигини билмайди. Дўст деган шунчалик бўлар-да.

Искандар беихтиёр у билан илк танишган кунни эслади. Улар Чўлпонота яқинидаги Қўшилиш деган жойда кўҳна одамлар яшаган ғор-масканларни қазиб кўраётган археологлар қўлида практикада юришган эди. Кейин яна бир гуруҳ юқори курс болаларини олиб келишди. Ташкентнинг шундай биқинида етти ухлаб тушга кирмайдиган ажойиб овлоқ жойлар борлиги ҳаммани ҳайратга солар, ҳатто кўпни кўрган археологлар ҳам бу ернинг табиатига беш кетиб қўйишар эди.

Оқтепадан бошлаб, баланд-паст тепаликлар, жар-журлар оралаб бир терак бўйи пастдан оқиб келган Бўзсув шу ерга етганда ҳатлаб ўтса бўладиган Изза суви билан қўшилиб, пурвиқор тепалар ўртасида Қўшилиш

қўлини вужудга келтирган, у балиқчи қушу кўк каптарлар, ўрдагу ғозлар, тик жарларга ин қўйиб ташлаган минг хил қушларнинг ватанига айланиб кетган эди. Сал тепароқда — чимзорларда мол боқиб юрган болакайлар эртадан-кечгача сувдан чиқмайди. Иззага тўр ташлаб, қийқириб балиқ тутишади. Студентлар ҳам тушликка чиқишди дегунча чала-чулпа овқатланиб кўлга чопишади.

Муздек сувда яйраб-яйраб қулоч отиш бир роҳати-жон, оёқ куйиб тепаларга чиқиш, ўзни офтобга тоблаб ётиш бир оромижон.

Шундай гаштли кунлардан бирида практикантлар, бошларида соябон, тепа устида давра қурганча елкаю орқаларини офтобга тоблаб қарта ўйнаб ўтиришар, ғир-ғир эсган илиқ шабада ҳам, офтобнинг елкаларни жаз-жаз куйдириши ҳам хуш ёқар эди; ҳали-бери ўрниларидан туришни ўйлашмасди. Шунда нариги даврада ютқазганлардан кимдир: «Мен кетдим», дедию сувга қараб чопди. Сал ўтмай ўзини пастга отди, шекилли, сув шалоплаб, кўл юзасини унинг акс-садоси тутиб кетди. Ваҳимасидан балиқчи қушлар чиёв-чиёвлаб учиб ўтди. Кўп каптарлар потирлаб осмонга ўрлади. Тик жарга ин қуриб чирқиллашиб ётган минг хил қушларнинг уни ўчиб, ўзи гурра кўтарилди. Шу баробар у сув юзига отилиб чиқди-ю, негадир қулоч отмай яна шўнғиб кетди. Яна боши кўриниб «Ауф!» дея ҳайқирди.

— Чўкяпти, болалар! — деди кимдир ваҳима солиб.

— Ким-ким?! — деб ҳамма ўрнидан турди. Бу орада унинг боши яна кўринди. Худди атай қилаётгандай кетма-кет пишқирди, яна шўнғиб кетди.

— Тўра-ку. Ҳазиллашяпти! — деди нариги даврадаги курсдошларидан бири.

— Юзиш бўйича шаҳар чемпиони-ку. Бизни лақил-латяпти, — деди бошқаси. Бу гапни эшитиб ким қайтиб жойига ўтирди, ким аланглай-аланглай ўйинни давом эттираверди.

... чемпион бўлса ҳам... оёғи тортиб қолган бўлса-чи?

Искандар хаёлига келган фикрдан юраги бир жимираб, ўрнидан ирғиб туриб кўлга қараб чопди. Кейин қандай мўлжал олиб, ўзини қандай сувга отганини, бир калла ташлашдаёқ қанақасига унинг ёнидан сузиб чиқиб, қўлтиғидан даст кўтариб олганини билмайди. Уни кўплашиб қирғоққа тортиб чиқаришган-да Искандарнинг ўзи тамом ҳолдан тойган, сувда зўрға турар, биров қўлини чўзмаса, чўкиб кетадигандек эди. Хайриятки, уни ҳам тортиб олишди.

Нима бўлганини кейин Тўрабек айтиб берди. Сувга ўзини отгандаёқ оёғининг томири чангадек тортиб қолган экан. Кейин шунча уринса ҳам сув юзига юзиб чиқиб, чапак отиб кета олмабди. Қутқаринглар деб бақаришга эса орияти йўл қўймасмиш. Ғурурни қаранг, чўкиб кетса майли эмиш-у...

— Охири бақирмоқчи эдим, қарасам кимдир қўлтиғимдан даст кўтариб оляпти, — дейди яна хижолатомуз...

Шу воқеага ҳам ўн йил бўляптими-ей. Лекин кўз тегмасин, ҳали бир-бирларидан кўнгил қоладиган иш қилишганича йўқ... Биров-бировларининг маслаҳатисиз ҳеч ишга қўл уришмайди. Унга ишонмаса кимга ишонади?

Искандар хазинани темир сандиққа жойлаб бўлиб, бўлак шерикларига ҳам синовчан зингил ташлаб қўйди: «Булар-чи? Балки буларнинг ичида ундан ҳам ишончлироғи бордир? Валентина жуда мос эди-ку, қиз бола-да. Шу софлиги, шу бир сўзлигига ўғил бола бўлиб туғилмаган-да. Зарапетян бундай ишларга чапдастикка чапдаст-у, сал одамови, дамдурроқ. Обид-чи, ахир, Обид? Экспедицияда ундан садоқатлиги йўқдир. Унинг

бир оғиз ганини қонун деб билади-ку. Яна нима керак? Айби соқовлигимиз?.. Ҳаммаси ҳам барака топсин, ёмон одамлар эмас. Лекин бунақа ишга жуда маҳкамани танламаса бўлмас».

...ким экан ўша имони мустаҳками? Қай бири олтиннинг жилвасига учмайди?

Улар темир сандиқни қулфлаб, йиғиштириниб шийпонга чиқдилар. Обиднинг ишини кўргани унинг олдида бордилар. Суяги бузуқ, хунуқкина йигитнинг қалами сеҳрли эдими ё ўзи сеҳргар эдими, ҳар чизиғидан катта оқ картон қоғоздаги расм жонланиб, Калон тоға билан кампири сувратланиб борарди. Бошига қат-қат фўта рўмол ўраб, бўйнига ранг-баранг мунчоғу маржонлар билан бежалган ҳапамат таққан кампири худди эсдаликка сувратга тушаётгандек тоғани қўлтиқлаб олибди. Тоға ҳам эғнида беқасам тўн, узун-узун қўллари кўксига чирмаштирганча, виқор тўкиб турибди. Қув кўзлари билан худди «биздек қўшақарин-чи, қўлингиздан келармикан» деяётгандек.

Топибди. Жуда ўринлатибди. Тоғани айниқса беш кетадиган қилиб чизибди. Хўб вақтида буюрган эканми? Бўлмаса қуруқдан-қуруқ сўппайиб кириб боришарди... Тоғанининг ўзи индамаса ҳам кампири айтади. Сиз қўй сўйиб, устиларида ўлиб-қутилиб юрибсиз, кўрган кароматингиз, қадрингиз шуми, деб бир карра айтиши бор. Эркак одам ичига ютиб кетар, лекин хотин киши — хотин киши-да.

Ярим соатлардан кейин улар жамулжам бўлиб, Калон тоғанининг айвонида дастурхон атрофида ўтиришар, ҳар кишига бир косадан қайнатма шўрва тортилиб, ўртада катта лаганди ҳил-ҳил пишган олам-жаҳон гўшт турар, чарҳин товоқдай қизил юзли кампири билан тўрдан жой олган тоға шошилмай чойнақдан пиёлаларга Дашнабод анорининг сувини қуяр эди. Ниҳоят қирмизи пиёлалар қўлга олиниб, Искандарга сўз берилди.

У хазинадан кўнгли тўқ, қолаверса, чироқлари чарақлаб ётган шийпон томонга қараб ўтирибди. Фақат... Фақат боя ичкари уйга гирдоб патнисни олишиб юборгани кириб, ногоҳ кўрган нарсаси... ҳеч кўз ўнгидан кетмайди. Узун тоқча тўла тах-тах коса, чойнак-пиёлалар, орқасида катта доира патнис, тепада эса, бошдан-оёқ суврат. Улар ичида бирдан таниш чехрага (бошига умрида биринчи марта фўта рўмол ўраб, бўйнига биринчи марта бунақа маржон тақинчоқ таққани сезилиб, хандон ташлаб турган келинчакка) кўзи тушиб тахта бўлиб қолди. У юз, у бўй-баст, у қора бодом кўзлар шундай таниш, шундай юракка яқин эдики...

— Офтобми? — деб юборганини ўзи сезмай қолди.

— Ҳа, Офтоб келиним! Моҳтоб келиним, — дея Калон тоғанининг кампири ҳеч нарсадан беҳабар мақтанди. — Аломат-да ўзи ҳам, барака топкур, неварра келинимиз. Бир келганида тушган. Танийсизми?

Таниганда қандоқ, билганда қандоқ! Лекин бу кампирга у тарих, у кечинмаларни айтиб бўларканми?! У ҳақда оғиз очиб бўларканми энди? Во дариг. У малак, у соҳибжамолни илиб кетган, Миркомилни не кўнларга қолдириб офтобидан жудо этган учар шу ёқлардан экан-да. Шу чол, шу кампирнинг неварраси экан-да. Лекин бу ҳақда Хизрдан ҳам пок манави чол-кампириларга қандай айтади? Айтганда ҳам нима деб айтади?!

— Танийман, она, танийман. Бизнинг томонлардан... Сизларга тушганакан-да, — дея олди у.

Аммо туриш-турмушини шунча билгиси келса-да, унинг ҳозир қаерда яшашини сўрай олмади. Қандай ҳам сўрасин?!

Шу-шу турса ҳам, ўтирса ҳам кўз ўнгиди у — Офтоб, ҳазил-ҳазил ичида фўта ўраб, маржон тақаётган ўша келинчак — Миркомил дўсти бир умрга йўқотган Офтоб намоеён бўлаверяпти. Тақдирнинг ўйини шунчалар аччиқ, шунчалар чалкаш бўладими? Фақат бир нарасигина таскин беради. Қаерда бўлса ҳам у соғ-омон экан, ёмон одамларга келин бўлиб тушмаган экан. Ахир кувёв бегона эмас, манави одамларга неварра экан-ку. Шундай одамлардан ёмон одам чиқмас, ахир? Шунданми ё манави зиёфат баҳона Офтобнинг дарағи чиқиб қолгандими, Искандарнинг кўнгли бир хушнудлик сезиб, ўзи бир ширин сўз айтгиси келиб кетдию тўлқинланиб ўрнидан турди:

— Тоға, сиз ҳақиқатан пирибадавлат одам экансиз. Уғил-қиздан тинчибсиз. Оқ уй, олабаргоҳ уйда яшайсиз. Тинч-хотиржамсиз. Бировдан қарзингиз йўқ. Баъзиларга ўхшаб, бемаҳал эшик тақилласа юрак ўйноғига тушмайсиз. Негаки унақа айбингизнинг ўзи йўқ. Одамнинг юзига тик қарайсиз. Узингиз, минг қатла шукрки, ҳали ҳам қарчиғайдайсиз. Опоқим ёнингизда дўмбиллаб юрибдилар. Одамга бундан ортиқ нима керак?! Қани энди ҳаммамиз ҳам сизлардай қўша қарисак, ҳалол-пок яшай олсак. Мен шу қадахни шу анор сувидай тотли ҳаётингиз яна узоқ давом этиши учун, бир-бирингизни еру кўкка ишонмай юраверингиз учун кўтараман. Омон бўлинглар, тоға!

У бу кунги энг хуштаъм нарса — пиёладаги Дашнабод анори сувини сипқориб, бошқалар ҳам қадахларини бўшатишларини кутиб, туриб қолди. Кейин Обиднинг ижодини қўлга олди:

— Энди, Калон тоға, мана бу арзимас совғамизни қабул этишингизни сўраймиз. Опоқимлар билан ҳаммиса мана шундай қўлтиқлашиб юраверинг.

Айвонни қарсағу кулги тутиб кетди. Кимдир расми Калон тоғадан олиб, деворга ёпиштириб келди. Ҳамма ўша ёққа ўгирилиб, яна қарсак чалиб юборди. Тоғ билан кампири ўзида йўқ қувониб, тек турганча ҳаммага бир-бир таъзим қилишар, ҳаммининг устида айланиб-ўргилишар эди.

— У-ў, минг раҳмат, улларим, минг раҳмат. Бопладинлар лекин! Бошимиз кўкка етди! Илоҳим, бизнинг ёшимизга етиб юринглар. Омон бўлинглар.

Кейин дастурхонга қистай кетишди:

— Қани, овқатга қаранглар. Совумасин. «Олинг-олинг» йўқ бизда, қани, ҳа!..

Улар косалардаги қайнатма шўрва ичилиб, кейин лаганди гўштага ўтдилар. Калон тоға энг шимариб гўшт майдалаб, ҳар кимга бир устихондан узата бошлади.

— Бу сизга, буниси сизга...

Искандар эса, хаёлида Офтоб, ғовур-ғовур ичида киши билмас шийпонга, ундан хазина турган хонага назар ташлаб-ташлаб қўяди. Унга бу зиёфат бекорга уюштирилмаганга, ҳозир улар ўзлари билан ўзлари оворалигида кимлардир ўша томонда ўралашаётганга ўхшайди. Аммо бирдан сергак тортиб, ич-ичидан уялиб кетди.

...олтиннинг васвасаси ўлсин-а! Одам не паст ҳаёлларга бормайди-я. Узим ҳозир мақтаган одамлардан ўзим гумонсираб ўтирсам... Баракалла-е!

Гангур-гунгур билан лаганди гўшт яримлаб, анор сувли пиёлалар икки айланди. Кампир катта чойнақда чой келтирди. Тоға эса ора-чира ҳазил аралаш меҳмонларни дастурхонга қистаб қўяди. Ниҳоят ўзи лагани тозалаб, қўлини артди ва:

— Шу тахлит яшаган юз йил умр кўради. Бир халта тиланг бўлмасин, бир жуфт қўйинг бўлсин, — деб нақл айтди... Гапдан-гап чиқиб ҳамма қариялардек насиҳатга тушди. Кейин ҳикоятга, ундан ривоятга кўчди.

фтоб, н ўша отган гунча- бир омон Ахир ахир? эраги лнуд- тдию

Кузнинг кечки ҳавосию мойдек кетаётган кўк чой танга хуш ёқиб, ҳеч ким ўрнидан тургиси келмас, движокнинг бир меъёрдаги гуп-гупи, чироқларнинг чарақлаши қўшилиб, зиёфатга аллақандай файз киритиб юборган эди. Калон тоғанинг ривоятлари-ку ўзи бир олам. Нафас ютмасдан тинглайди одам.

— Эй бўталарим, бу дунё шунақа сирли дунёки, унда ишонган бир кишингсиз ёки бир дўстсиз яшашдан маъни йўқ. Лекин садоқатли бир дўст топмоқнинг ўзи шундай мушкулки, бу ҳақда ровийлир бундай демишлар.

Калон тоғанинг шу кеча айтган ривоятларидан

нсиз. яша- йўқ. оқак қўзи қатла изда нима ўша шу иши эри-

Қадимда юртнинг оқилу доно бир оқсоқоли бўлган эди. Шу кабир одам бир куни қавмларини имтиҳон этиб кўрмоқни дилига тугиб, юртнинг ҳар чеккасига жарчи йўллаб, одам чақиртирибди.

— Эй, одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадими деманглар, Оқсоқол бува сизни чорлайдилар-о-о... Юртнинг олди йигитларига хизмат бор-о-о... Кимда-ким Оқсоқолимизнинг муборак топшириқларини ўтамоқ ниятинда бўлса келаверсин-о-о...

Айтилган кун тумонот одам йиғилиб, сафар истагини билдирганлар ўртага чиқибди. Улар беш нафар келбатли-келбатли, забардаст йигитлар экан. Оқсоқол улар билан омонлашиб чиқиб, мамнун бош силкибди.

— Баракалло, жўмардлар, сўзимни ерда қолдирмай келибсиз. Энди сизларга муборак топшириқ шуки, — дебди у, — ҳар бирингиз алоҳида-алоҳида йўлга отланасиз. Йўлки, чўл-саҳролар, тоғ-тошлар, довлонлар ошиб ўтишингиз, дарёи сойлар кечишингиз, кўп захматлар чекиб, неча кечаю неча кундуз юришингиз, шуйтиб биз айтган омонатни фало-он ерга (у қулоққа чалиниб-инлинмаган бир жойнинг номини айтибди) етказишингиз керак. Ҳар ким ўзи ишонган дўстини айтсин, майли ҳамроҳликка берамиз. Ва лекин омонатга хиёнат қилакўрманглар. Унинг нима эканини ўйламоқ ўзи гуноҳ. Омонатни очиш-ку шайтон йўлдан оздиргани билан борабар. Фақат у муборак манзилга этиб борганларгина уни очиб кўрмоққа ва демакки бизнинг иноятимизга ҳақлидирлар. Энди сизларга йўл тадоригини кўришга рухсат. Кун оша биттадан келасиз, — дея йигитларга жавоб берибди.

Энг аввало суксурдай бир йигит ҳамсояси билан ташриф буюрибди:

— Мана, биз келдик, Юрт ота, хизматингизга тайёрмиз. Омонатни беришса бас, ҳозирок жўнаганимиз бўлсин! — дебди киприк қоқмай.

Оқсоқол кўпни кўрган мўйсафид эмасми, бир қилмайиб қўйибди-ю, ичкаридан зарбоф қийиққа қаралган бир тугунча олиб чиқиб, уларга топширибди.

— Мана шуни етказасиз, мукофоти ҳам ичида, — дебди у. Суксур йигитлар мулозимат-ла хайр-хўшлашиб жадал йўлга тушибдилар. Оқсоқол уларнинг ортиндан яна боягидек жилмайиб қўйибди. Негаки, улар қадам олишларидан кимликлари аён бўлган, узок йўлни ўйлаган одамга сира ўхшамас эканлар. Ниҳоят, хаёли тугунчада нима борлигидан нари ўтмаган ҳалиги сафардошлар юрт сарҳадидан чиқибок... ўзларини бир хилватга уришибди.

Талашиб-тортишиб сен эмас, мен деб тугунчани очиниш... қай кўз билан кўришинки, латта-лутталарга ўралган қалаю кўрғошинлар ичидан... бир битик чиқибди. Унда шундай сўзлар битилганимиш: «Эй гофил қавминам-а, ўзингизни бадном этадиган бу йўллардан

қачон қайтаркансиз-а, қачон?»

Шу-шу у йигитлар қавмлари орасига қайтолмасмишлар, ўзга юртларда мусофирликда қолиб кетганмишлар.

Искандар лол қолди: тавба, бу қув чол бир нарсани билиб айтяптими ривоятларни? Ёинки тасодифми?..

Дастурхон теварагида ўтирган археологлар ҳам худди шуни сезгандек, бир-бирларига маъноли қараб олишди. Кимнинг қароғида хавотир, кимникида ҳайрат, кимнинг кўзида ҳайронлик, кимникида таажжуб акланди. Фақат Калон тоға ўша-ўша тўрда қўр тўкиб, кўпни кўрган мўйсафидлардай жилмайиб ўтирибди: шунақа, қари билганини пари билмас дегандайми-ей, уларнинг содда-аноийлигидан кулгандайми-ей.

5

— Тоға, энди бизга рухсат. Катта раҳмат зиёфат учун. У ёқда озгина чала ишлар қолган. Бўлмаса тонготар суҳбатингизни оладиган хонаси эди. Узр, — дея Искандар ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйди: «Ўзингиз тушунасиз-ку...»

«Муомалани ҳам хўб қийиб қўяди-да, дўстим. Қиттак ёлғон аралаштирмади-я, тавба, — деб ичида ҳайратга тушарди Тўрабек. — Унинг ўрнида бошқа одам шусиз иложим қанча деб ўнта ёлғонни кўндириб кетмасмиди? Кетарди. Бунинг учун уни ҳеч ким айбламасди ҳам. Лекин бу икки дунёда ундай қилмас».

Калон тоға беманзират кўз пирпиратди:

— Шундайми? Эрта-мертан қайдасан Тошканми, улим?! Ундай бўлса, ижозат-ижозат. Хуш келибсизлар. Бизнинг ёшга етиб, чулдираб-чулдираб юринглар, илоҳим, — дея аzza-баzza эгилиб қуллуқ қилди у.

— Раҳмат, тоғажон, қарздормиз.

— Мингга кириб юринглар.

— Эндиги гал зиёфат биздан. Мавриди ҳам келиб турибди ўзи.

— Бўлмаса-чи. Тегирмон навбати билан-да.

Улар хайр-хўшлашиб штабга қайта бошладилару Тўрабекни яна ташвиш босди. Тоғанинг зиёфатига чиқиб бирпас унутгандай бўлувди. Қўйнидаги бу нарсамандай бало эканки, яна эсига тушдию... Қаёқдана шунга тегина қолди? Олмаса бўлмасмиди? Шусиз куни ўтмай қолаётганмиди?

Қайтариб қўяқолай деса, қайтара олмаса. Беркитай деса, беркита олмаса. Қаерга қўйса, худди биров кўриб қолаётгандек, ўл-а, деяётгандек. Тоза дахмаза бўлди-ку, а?

Зарапетян эшиқда қоровулчиликда қолди. Улар сейфни очиб, ишнинг чаласини, қўймалардаги ёзувлару тақинчоқлардаги гул-тасвирлардан нусха кўчира кетдилар. Қийин-қийинларини Обид шипиллатиб эстампаж қилиб ташлар, унинг расмлари тақинчоқларнинг худди ўзига ўхшаб кетар эди. Валя билан Искандар рўйхатни солиштириб чиқиш билан овора. Тўрабекнинг иши негадир ҳеч унмаяпти. Ё хаёли жойидамас, ё олим бўлиб бунақа ишлардан қўли чиқиб қолган. Иккисидан бири. Бўлмаса, ҳамма ўзи билан ўзи овора. Чурқ этган товуш йўқ. Фақат қоғоз шилдираб қаламу ручкалар қиртиллайди. У бўлса ҳеч хаёлини жиловлаб ололмайди. Хаёл олиб қочгани-қочган: биттаси йўқолганини сезишмади-ку, барибир. Бунча титраб-қақшамаса? Ҳар жойга бир яширишга уринмаса? Сал қолса боя латтага ўраб, қайси гўрга тиқворадиган эди...

Ҳа-я. Чорини гаражга айтгани бориб, йўлакай нималар қилмоқчи бўлмади. Думбулганидай довлдираб Далварзинтепага бориб юрибди-я кечаси. Бирорта

белгили жойга кўмиб қўяқолайми, деб... «Одамнинг жинни бўлиши ҳеч гапмас экан-а, вой? Мана, ҳеч нарса бўлмагандек юраверса... бўларкан-ку. Ҳеч ким ундан домангир ҳам эмаскан, даъвогар ҳам эмаскан. Нимадан қўрқди ўзи?...»

Шу вақт шийпон орқасидаги дизелга нима бўлдию гупиллаши сусайиб бориб, пат-патлаб... ўчди-қолди. Хона ичидаги лампочка ҳам хира тортиб келиб, чўга айландию сўнди-қўйди.

— Нима жин урди экан? — дея ваҳимага тушди Валя.

— Аў-аў... — деб Обид ниманидир тушинтирмоқчи бўлиб ёлдиради.

Бирласда Тўрабекнинг хаёлидан нималар ўтмади: ана, дизелни ишдан чиқариб улгурган кимсалар дераза тагидан патир-путур ўтиб, Зарапетяни доғда қолдиришдию хона ичига...

Йўк, Искандар унинг хаёлини бўлиб, ўзига келтирди. Қоронғида унинг овози командирларникидай аниқ, жаранглаб чиқди:

— Тўрабек, қара-чи дизелга. — Эшикка етганда яна буюрди. — Токчадан фонарни олвол!

«Дарвоқе, нима бўлганини қоронғида қаердан билди?!»

У тўхтаб, тахмин билан токчани тимирскилашга тушди. Кундузи қаерда кўзи тушганини эслаб топгач, худди бир нарсанинг олдини оладигандек ташқарига шшилди.

Унинг юрагигина эмас, бутун томирлари ҳам тегиримоннинг дўлидек дук-дук урар, назарида олдидан номаълум одамлар тўсиб чиқадигандек, у тарс-турс уриб чалпак қилиб ташлайдигандек бўлаверар, негадир бир қахрамонлик кўрсатгиси, ўзича қайсидир айбларини ювгиси келар эди. Қани эди, қани эди, дея пичирларди.

Афсуски, у ўйлаганча эмаскан: Зарапетян билан дизель олдидан бўшашиб қайтиб келишди. Ташқарида тиқ этган зоғ кўринмасди. Лекин...

— Дизелнинг бензини тақир қолмабди-я!

Қолганлар ҳам эшик олдига чиқиб туришган экан.

— Дарров-а? — дея ҳайратланди Валя.

— Ростдан соб бўлибдими ё... — Е биров ўмариб кетибдими, демоқчи бўлди Искандар.

— Ким билсин? — Тўрабек елка учуриб фонар ёруғини уларнинг юзига туширди. — Чори кечагина бензин олиб келгандай эди, шекилли?

Зарапетян қўл силкиди:

— Узимиз ҳам ваҳмачи бўлиб қолибмиз. Шу дизелнинг бензинига ким зор экан? Тугагандир-да ўзи. — Билиб бўладими?

Худди шу пайт Калон тоғанинг чорбоғи орқасидаги йўлдан енгил машина чиқиб келиб, унинг ёруғи бир сидра шийпонга тушдию ҳамманинг кўзини қамаштириб юборди.

«Бошланди?!» Тўрабекнинг юраги бир ҳаприқиб тушди. Ундай деса, нега чироғини ўчирмай келяпти?

— Ким бўлди экан бемаҳалда? А, Искандар Раҳмонович? — Қиз болалигига бориб, Валя ваҳимага тушиб қолди.

Искандар жавоб ўрнига эшикни қулфлаб, калитни чўнтагига солди. Тўрабек ҳар эҳтимолга қарши фонарни ўчирди: «Салом-алик бўлади, шекилли». У тўс-тўполонни кўз олдига келтириб, негадир олдинга ўтди. «Валяни хонага киритиб юборишса ҳам бўларди, қиз бола нарса», дея хаёлидан ўтказаркан, бу орада машина Калон тоғанинг уйи олдига тўхтаб, чироғи ўчди.

Эшиклар олдинма-кетин очилиб, тап-туп ёпилди.

— Ҳаммаёқ тим-тирс-ку. Ётиб олишибди чоғи, — деди олдин тушган одам овозини кўтармасдан.

«Айни муддао демоқчими ё кечикибмиз деганими?»

Ундай деса сал хижолатомуз айтди, шекилли?», дея тусмоллади Тўрабек.

— Э, қизиқсан-а, Тўхтамиш. Узлари айттириб юбориб...

Шериги яна нимадир деди-ю, Зарапетян йўлда турган челакка қоқилиб, ҳеч нарсани англаб бўлмади.

— Тоғанинг меҳмонлари экан-ку, — деди Искандар, тоза ваҳима қилдинларми дегандай оҳангда.

Нотаниш меҳмонлар оёқларининг чангини тап-туп қоққанича бемалол ҳовлига кириб бордилар.

— Ҳақим тоға! Ҳов, Ҳақим тоға! — деб чақирди олдингиси айвонга етмай тўхтаб.

Уй эшиги очилиб, айвонга қора чироқнинг хира шуъласи тушди. Кейин остонада шифтдек бўлиб Калон тоғанинг қораси кўринди.

— Ким? Э-ҳа, сенларми? Келинлар-келинлар, шўрчилик жиянлар. Бунча кеч қолмасанглар...

— Шундай кунда айттириб юборасизу келмаймизми? Хизмат бор деганакансиз, келавердик.

— Оталарингга раҳмат! Жиян деган шундай бўлади-да. Қани... — Калон тоға меҳмонлари билан кўришиб ичкарига бошлади.

— Э, бор-э, деб бригадлики топширмаганингиз-да, буйтиб чироқсиз ўтирмасдингиз, тоға.

— Э, ўшаларингга ялинмадим! Оч қорним — тинч қулоғим. Куним ўтмаяптими!.. — Уларнинг орқасидан эшик ҳам беркилиб, кўзига газет ёпиштирилган кичкина деразада сариқ қоғоздек ёруғ қолди.

Шийпон четида тик турган Искандар гап-сўзсиз орқасига қайта бошлади. Хона эшигига етгач, чўнтагини кавлаштираркан:

— Шамдан қолганмиди, Валентина Михайловна? — деб сўради.

— Озгина бор эди, шекилли. Ётиб қолар бугунга.

Искандар эшикни очиб, қизни ўтказиб юборди-да, ўзи йигитларга ўгирилди:

— Бўлмаса, отбой, ўртоқлар. Эрта билан вақтли турагим. Тўрабек, сен йўлга ҳозирланиб қўй. Мен билан кетасан...

Тўрабек буни кутмаган эди, бир зум довдираб қолди: — Нима?

— Мен билан кетасан! — Искандар худди сени ташлаб кетиб бўладими, дегандек кесиб жавоб қилди. — Урнимга Валентина қолади. Зарапетян, сизлар Обид билан оташхонадаги ишни давом эттириб турасизлар. Биз тез қайтамиз. Балки душанбагача улгурармиз. Келишдик-а?

— Маъқул, — деди Зарапетян.

Обид қаравоти томон юриб, ҳадеб бош силкир эди.

— Аў... Аў...

Фақат Тўрабекка ёқмади бу гап: «Ана, Зарапетян-чи? Топиб олгани менми? — деб ичиде тўнғиллади у. — Борсин уям! Нима қийин топшириқ бўлса, м...

балоғардон экан-да? Шунча хазинани Тошканга етказиб бориш... ўзи бўладими? Ёки у атай шундай қиялпими? Анавини сезиб қолиб... ўзимнан олиб кетмоқчимми?»

Тўрабек бир кўнгли иссиғида ўзини холи қилиб олмоқчи бўлди-ю, ўзи нимага боргиси келмаётганини ўйлаб бўшади. Гап қайтаришга тили бормади. «Тавба, шу бир бўлак қуйманинг дардида бўйин товляпманми? Жонимнинг тинчини кўзлаб-а? Улар кетиша қолсаю мен билганимни қилсам-да? Уят! Узим ҳам шу нарсани деб жуда худбинлашиб кетибман. Ишқилиб битта-яримтаси сезиб қолмасин. Сезса, ўлганим-ку! Кейин институтда бош кўтариб юриб бўларканми? Ундан кўра иссиғида секин қўшиб қўяқолганим маъқулмасми? Лекин энди қандай қўшаман?»

У хаёлпаршон бир ҳолатда секин айвон четига бориб

ўтирди. Шериклари шошилмай ётишга ҳозирлик кўришар, ичкаридан негадир тик этган овоз чиқмас, бутун атроф сукунатга чўмиб, қоронғилик пардасига ўралиб ётарди. Узоқда жон-жаҳди билан ит ҳуриди. Шу қоронғида тепадан хунук қув-қувлаб аллақандай куш учиб ўтди. Беихтиёр унинг эти жунжикиби, юраги ғаш тортди: «Тоза дардисар бўлди-ку? Энди нима қилдим? Қаерга гумдон қилсам экан? Гумдон?! Ҳ тавба. Шунақа молпарастманми ҳали? Ҳизмни жуда-а пок ҳисоблаб юрсам... худо уриб қўйган экан-ку. Бўлмаса бу нарса кўзимга нега бунчалик оловдек кўриняпти? Нега воз кеча олмаяпман ундан? Шошма. Шу бир бўлак қуйма эллик минг турганда ҳам дўстиндан азизмасдир? Азизмасдир-у, лекин... эллик минг қурғур эллик мингда! Эллик минг билан ҳар нарса қилса бўлади. Миркомилни чиқариб олиш ҳам мумкин. «ГАЗ-24» сотиб олиш ҳам. Таннох хотиннинг зуғумларидан бир умр қилиш ҳам. Аммо...»

Тўрабек шу ўтирган кўйи хаёлига бир нарса келиб, шуури ёришиб кетдию ўзи сесканиб тушди. Боя Калон тоға айтганда эътибор бермаганига ҳайрон қолди.

«Нима бу ўзи? Ривоятмиди ё қизим сенга айтаман — келиним сен эшит қабилдаги гапмиди?...»

Калон тоғанинг ривоятларидан

Эртасига Оқсоқолнинг ҳузурига яна икки талабгор, икки ошна кириб келибди. Уларнинг бири шундай хушфеъл, шундай хушмуомала йигит эмишки, унинг мулозаматига ҳатто Оқсоқол ҳам беш кетибди.

— Рухсат этинг, бузруквор, ўша муборак омонатни муаззам манзилга етказишга биз ҳам уриниб кўрсак, — дебди у.

Ҳамсояси ўзига пишиқми-ей, қувроқми-ей кўринса-да, нимагадир тилини тийиб, қўл қовуштириб турар экан. Оқсоқол унинг кўзларига бир қур назар ташлабдию ичкарига йўл олибди. Хийла иккиланиб туриб, омонатлардан бирини кўтариб чиқибди.

Йигитлар йўлга тушиб, ҳўб юрибдилар, ҳўб юрсалар ҳам кўп юрибдилар. Олов пуркаган сахрою қақир тошли тоғлардан ошибдилар. Қумларда тентириб, довлонларда дилдираб кўп озор чекибдилар. Сафарнинг нечанчидир куни тўфонда қолиб бор буд-шудларидан айрилибдилар. Қултум сувга зор бўлиб, манзил йўлини йўқотибдилар. Шунда ҳалиги хушхулқ одам ҳамроҳига ортиқча озорни раво кўрмай ўзи йўл кўргани кетибдию қайтиб ҳамроҳини топмабди. У эса шундай кунни кутган, кутавериб кўзлари тешилгандек бўлган экан. Ҳамроҳи бурилишдан ўтмасданок жуфтакни ростлаб қолибди. У бадбин омонатни хазина деб ўйлаган экан. Тоза одислаб кетиб очсаки... ҳайҳот, жавоҳир ўрнига қумли хаттача, ичидан эса, бир парча қоғоз чиқибди.

Унда шундай сўзлар ёзилганмиш: «Пул ошнаси ошна бўлмас, пўкакдан пошна бўлмас. Сенинг хирсинг балодир, охир аро йўлда...»

У бадбин қалт-қалт титраб, минг таваллолар қилибди. Бошини ҳарён уриб дўстини излабди, лекин қани энди на уни, на қайтар йўлини топса.

Оқсоқол уларнинг сафари бесамар кетишини қайдан билди — бу ҳол ҳали-ҳали сир эмиш.

«Тавба. Калон тоға нимани билладияу нимани башорат қилмоқчи? Еки кўзингни оч, бола, деяптими?»

Саҳарга яқин туш кўрибди. Тушида Думбулғани қайтиб келиб нуқул хархаша қилармиш.

— Боя... боя... боя... мени алдаворганакансиз. Тилла дубул... дубул... дубулғам топилганмишу! Топилганми-

шу! Бит... бит... битта кўрсатинглар. Жон акалар! Бермасанглар ҳам майли! Бит... бит... битта кўрай.

Тўрабек унга раҳми келиб, Искандарни қистармиш. — Кел, шу одам хурсанд бўлсин. Биттасидан кечақолайлик. Давлатимиз камиб қолмас. Берақолайлик. Зора шу сабаб бўлиб, шу одам... — дермиш.

Искандар ўйлаб туриб, охири қаравоти тагидан қуйманинг бир бўлагини олганмиш. У худди лайлатурқадр патидай шундай ярқирармишки, нуридан кўзлар қамашармиш.

Тўрабек уни кафтида тутганча Думбулғанига узатганмиш.

— Мана, олинг, соф тилла...

У бўлса, тисарилиб, астойдил бош чайқармиш:

— Йў-йў...йў. Му... му... мунақамасди меники. Бировники бу...

— Олинг, олаверинг. Биз рози бўлиб беряпмиз. Уйланасиз. Кейин... ўғлингизни маълимликка ўқитасиз, — дермиш Тўрабек зўрлаб.

Аммо Думбулғани алпанг-талпанг тисарилиб, қўл силкирмиш.

— Ке... ке... керакмас бунингиз. Эгасига беринг, эгасига, — деб астойдил хафа бўлиб, қайтиб кета бошлаганмиш.

Тўрабек ёқа ушлаб:

— Тавба, шу эси паст одам ҳам олмади-я, олмади-я... — дермиш нуқул.

Орадан сал ўтиб, улар жўнашаётганмиш. Ҳали тонгсаҳарлигига қарамай хазинани олиб, йўлга отланишаётганмиш. Атроф сутдек ойдин, шундай ёриғмишки... Вожаб, Тўрабек тепага қараб лол қолибди. Қай кўз билан кўрсинки, кўкдаги ой иккитамиш. Иккита бир хил тўлин ой юзиб юрганмиш осмонда. Бири маширдан мағрибга оғиб борса, бошқаси мағрибдан тиккага кўтарилиб келаётганмиш. Бири иккинчисидан ҳеч фарқ қилмасмиш.

Тўрабек ҳам, Искандар ҳам «Ажабол», дея бу манзарага маҳлиё бўлиб туришармиш.

Ҳалиги мағрибдан кўтарилаётгани уларнинг тепасига келиб, бирдан тилла шардай пастлай бошлабди. Пастлагани сари аллақандай баҳайбат нарсага айланиб борармиш.

— Э, уни қара, учар тарелка-ку! Қоч, Искандар! — дея Тўрабек ўзи қочиб бора туриб, алланарсага қоқилиб кетибди.

Ерда юзтубан ётганча кўрқа-писа ўгирилиб қараса... бояги нарсадан яна бир тарелка ажраб чиқиб, унинг устига бостириб келаётганмиш.

— Ҳ қудратингдан! Мендан нима истайди улар? Мендан?! — дермиш-у, лекин ўзи қўлидаги тиллани тагига яширганча ерга қапишиб олганмиш...

Шу пайт кимдир елкасидан туртгандай бўлиб Тўрабек сапчиб ўрнидан туриб кетди. Ўзи сезмаган ҳолда қўйнига қўл юборди. Минг хайриятки, у нарса жойида эди. Силлиққина, иссиққина бўлиб баданига тегиб турар, теккан сари хуш ёқар эди.

Енгил нафас олиб, қаршисидаги одамга қаради. Сутдай ойдинда у одамнинг юзи аниқ кўринди. У ҳеч қандай ўзга сайёралик эмас, бошқа биров ҳам эмас, дўсти Искандар эди.

— Турақол, ошна, кеч қолмайлик, — дерди у.

6

Тоza гинанинг тагида қоладиган бўлдик-да тоғадан. «Шу-унча хазина топиб, бир оғиз айтмай кетибсизлар-а, бирров кўрсатмабсизлар-а, эй, омон бўлгурлар-э...» Бир қарра юзга соладилар ҳали. «Эсиз, эсиз, шунча йил

Далли ойимнинг чорбоғини қўриқлаб ётганимиз ҳам бир бўптию бир кеча чалғиганимиз ҳам бир бўптида. Эй, укафарлар-эй, ишонмабсизлар-да, а?».

Кечқурунги зиёфат етмагандай эрталаб йўл олдидан бир лаган жигар қовурдоқ кўтариб чиқиб кузатиб қўйганлари-чи? Тоза хижолатпазликда қолибмиз десанг-чи... Эй, тоғажон-а, тоғажон, ахир иложимиз қанча эди?! Кошки айтиб бўлса бу нарсани? Бўлмаса, келиб-келиб сиздан яширармидик?..

Осмон юлдузсиз қолган палла. Яккаш ой тонг отгунча ботиб кета олмаганиданми юзи қизарган. Худди лашкарбошининг хумчасидан чиққан тиллалардай ярқирайди. Ҳали-ҳозиргина йўл ёқасидаги қир-адирлару бутун чор-атроф унинг оппоқ нурларига бурқаниб ётган эди. Энди ойдин ўрнини аллақандай тонгги ғираширлик эгаллаган. У шунчалар живирлаб-жимирлайдики, бамисоли тирик туманга ўхшаб кетади. Гўё аллақандай учар тарелкаларида ойдан тушган одамлар вақтида учиб кета олмай гир атрофни шундай туманга бурқаб, энди учиб кетишга ҳозирлик кўраётгандек. Анови тепалар устидан ҳозир ғаройиб тарелка узилиб чиқиб, ой парчасидек коинот бағрига сингиб кетадигандек...

Фақат кунчиқарда уфқ ёришиб, аллақандай тепалар (балки тоғ тизмасидир) бўй кўрсатиб келяпти. Тонг отди-ку, деб Чори машина чироғини ўчириб олган. Қаршидан ҳам гоҳ чироғини ўчирган, гоҳ ўчирмаган машиналар ўтиб қолади.

Чори гапи бордай ё бўлмаса, булар ухлаб қолмадими, дегандай, юзини буриб қараб қўйди. Кабина ичида ҳали ҳам тикилиб қарамагунча юз-кўзни ажратиб бўлмасди.

— Ҳа? — деди Искандар.

— Тоғани айтаман-да. — У нимадир ўзига наъша қилиб, бош чайқаб қўйди. — Ҳўб аломат-аломат одатлари борми?

— Нимасини айтасиз.

— Бизни бир бовамиз бўлардилар. Ҳеч тинчиманган. Қачон қарасангиз у киши уйғоқ-да. Ярим кечасиям, кундузиям, тонг сахардаям. Ҳа, бова, уйқуни сотворганмисиз десак, мийиғларида кулиб, ухлашга улгурамиз, улим, улгурамиз, деб қўярдилар. Кейин, бу дунёнинг ҳусни-жамолига тўйиб қолсанг-чи, баччағар, деб сўқардилар. Калон тоға ҳам ўша кишининг ўзи. Қачон қарасанг — уйғоқ. Яна шу сахармардонда жигар қовурдоқ тайёрлатиб чиқибдилар. — Чори йўлдан кўзини узмай яна бояғидай бош чайқаб қўйди. — Кампири ҳам тилла экан-э. Бўлмаса, келинларингиз келиб бундоқ хизматимни қилсин, дейдиган ёшда. Тўғрими?

... келинлари... Дарвоқе, Офтоб ҳам...

Искандарнинг кўз ўнгида бирдан кечаги суврат жонланиб, ўзи шошиб қолди. Қулоқлари остида кампирнинг ўша-ўша мулойим-майин овози эшитилиб кетгандай бўлди. «Офтоб келиним, моҳтоб келиним...» Беихтиёр Тўрабек томон ўгирилиб, шуни айтмоқчи бўлди-ю, яна фикридан қайтди. Ундан кўра Чоридан сўраса-чи? Қаерда туриш-турмасини билар, шу ерлик-ку? Эшитгандир, ахир, бу тарихни?

— Нима, тоғанинг келинлари йўқми? — деди у атай. — Нега бўлмасин?! — Чори унинг тузоғига дарров илинақолди.

— Неча йилдан бери келамиз, ҳеч кўрмаймиз-да. Тўғрими, Тўрабек?

Тўрабек нима хаёлда келаётган экан, дабдурустан каловланди.

— А? Калон тоғаними?.. Улар ёлғиз туришади, шекилли?

Чори чаланиларча қўл силтади:

— Э, биларкансизлар-ку!.. Келинлар бир босиб келса

борми, Калон тоғаники тўй бўлиб кетади-ку! Кўрмагана-кансизлар-да. Фақат Деновга тушган анов қизи... сал узоқлашиб қолган демаса. Уям эри туфайли. Тоғанинг ўзлари унча хуш кўрмайдилар.

— Бойважчароқдир-да? — дея тусмоллади Искандар.

Чори қаердан билақолдингиз, дегандай қараб қўйди.

— Ҳозирги пунктчиларни биласиз-ку... қайнотасини ҳам танимайди...

Искандар шошиб қолди.

... ия, Офтоб ўшанинг ўғлига тушган чиқмаса эди?

— Мабодо ўғли Тошкентдан уйланмаганми?

Чори эътиборсиз бош чайқади.

— Билмадим, эшитмаганман.

Тўрабек эса, бу кимни айтяпти, дегандай анқовсираб ўтирди.

Искандарнинг хаёли қочиб кетди.

... унда қайсиниси экан? Қайси бирига тушган экан Офтоб? Улар... қаерда туришлари мумкин? Э, Офтоб, Офтоб-а! Дўстимизни не куйларга ташлаб кетган Офтоб-а... Билармикансан ҳозир унинг қамалиб ётганини?

Улар яна ҳар ким ўз хаёли билан андармон бўлиб, жим қолишди. Тонгги туман яна ҳам оқаргандай. Симобрангга киргандай. Лекин олдиндаги йўл ўша-ўша қорайиб ётибди. Худди ёлғиз ғаройиб ўтганми, дейсиз. Машина ҳам бир текис шипиллаб боряпти.

Улар учовлон юк машина кабинасида оёқлари тагида «юк», ўзлари тиқилишиб ўтиришибди-ю, Искандар энди бир нарсга ҳайрон. Нимагадир ҳадеб Тўрабек ўзини ундан четга тартади. У шофёрга халақит бермасликка уриниб, ўзини бу ёққа ташлагани сари бу худди қўйнида беданаси бор одамдай... қиснади. Балки у ҳам Чори қийналмасин, деяётгандир.

Лекин Чори, тоға айтмоқчи, бир қоп ёнғоқдек шалдур-шулдур Чори онда-сонда тезликни ўзгартирмас, машинани бир маромда ҳайдаб келяпти. У ҳали ўша айтмоқчи, уйқуси ўчиб ўт олганича йўқ. Бир гапга тушса, кейин кўрасиз: атторнинг қўтисиди йўқ ҳар гапларни топадики (мисоли, «қайнанангизнинг қизи гаҳ деса Термиздан ҳам учиб келарсиз-э»), ичагингиз узилиб ўласиз. У оғзидаги папиросни лабининг у четидан бу четига олиб, ҳар тортганда ҳуснбузар тошган қора қизғиш юзюю қирғий бурни, қув кўзлари ёришиб-ёришиб кетади. Ўзи йўлдан кўз ўзмай, чаптастик билан рул бураб боряпти. «Шу кетишда Тошкентга десанг — Тошкентга ҳайдайдиган сиёғи бор. Қорабайири ҳам гижинглаган-да, гижинглаган...»

Оббо, шундай демай турса ҳам бўларкан. Ҳеч қанча ўтмай кўз тегди-қўйди...

Ростданам машина бир-икки «йўталиб» тезлигини йўқотдию ўзи силкина-силкина беш метрга ҳам бормай тўхтаб қолақолди. Чори ҳарчанд уринмасин, ҳарчанд чиранмасин, ҳеч иш чиқара олмади.

— Вой акангнинг дардисари-ей, бунақа қилиқлар! Ҳай, йўқ эди-ку, — дея кабина эшигини очиб, пастга туша бошлади.

— Нима гап, балки айлантиришиб юборармиз? — Искандар, ўзи оёғининг тагидаги «юклардан қимирлай олмаса ҳам, далда бермоқчи бўлди.

— «ГАЗ»и борнинг нози бор-да, ака. Бензин соскалари чиқиб кетганми, дейман. Ҳозир қарайлик-чи. — У машина олдига ўтиб капотни очганча алланарсаларни титкилай кетди.

Қирс этказиб ёнидаги эшикни очган Тўрабек ўзини оҳиста пастга олиб, қаддини ростладию осмондаги ойга ғалати қараб қўйди.

Тонгги сокинликда қулоқ шанғиллар, радиатордан чиқаётган буғнинг ожиз вишиллашидан тортиб, сувнинг

чакиллаб томчилашигача эшитилиб турар эди. Йўл ҳам жимжит. Ой ҳам ўша-ўша яккаш, нури сўниб, бўзариб боряпти.

Чори бензин узатгични шиқиллата-шиқиллата қайтиб келди-да, яна рулга ўтирди. Аммо қани энди мотор ўт олақолса: машина ғиғиллашга ғиғиллайди-ю, ундан нарига ўтмайди.

— Туф-э, дардисар! Топган вақтини-чи! Нима жин урди эрталабдан? — деб Чори алампиданми чаккасидаги хуснбузарни мушти билан эзгилашга тушди. Афтидан у нима қиларини билмас эди.

Бу орада ўша томондан айланиб келган Тўрабек машина бензобакига шапатилаб кўриб:

— И-и-ий, — деб юборди. Яна ўз қулоқларига ишонмай бармоғи билан такиллаб кўрдию Чорига ялт этиб қаради: «Эшитяпсанми?!»

Бензобак даранглар эди.

Чори юраги пўкиллаб унинг ёнига тушиб борди: — Нима, тешик эканми? Шунча мой... оқиб битибди-ми?

— Қаердан билсам?! Даранглаб ётибди-ку... Кўзинг...

Аммо Чори ундан оғринишни хаёлига ҳам келтирмай, шоша-пиша ерга чўккалаб бензобак тағларини пайпаслай кетди.

... э тавбангдан! Худди биров атай қилаётгандек-а? Кеча дизел ўчиб, бугун бундай бўлиб турса...

Искандар хавотирланиб уларнинг ёнига тушиб борди.

— Ростдан оқиб битибдими ё?..

— Бак бус-бутун. Кечкурун тўлдириб кетганман-а. Қайси қўлинг қичигур тегибди экан? — У қўлининг чангини қоқиб ўрнидан турди. — Ё тавба. Жуда хунук иш бўлди-ку. Жўнаётганимизда қараб қўймаганимни-чи... — Бир ерда тура олмай хит бўлакетди у.

Боядан бери аллақандай хавотирга тушиб, жимиб қолган Тўрабек секин келиб Искандарнинг қўлигидан қўлини киши билмас, машина орқасига бошлаб ўтиб, қўлига шивирлади:

— Орқамиздан... одам тушган шекилли.

— Вахимангни қараю... — Искандар енгил кулди. — Ким бўларди?

— Кечагиларнинг ишимасмикан бу? Калон тоғанинг тунги меҳмонлари-чи?..

Искандар энди кескин бош чайқади.

— Улар худди шу машинада жўнашимизни қаёқдан билиша қолибди? Бекор гап!

— Нега билмасин! — дея қизишиб шивирлади дўсти. — Ахир, шундан бошқа уловимиз йўқлигини кўр ҳам билади-ку. Балки бунинг ўзини ҳам аллақачон... а?

Искандар энди бир чеккага чиқиб шивирлашиб туришганидан ўзи уялиб кетди. Топган гапингни-чи, дегандай қўл силкиб, орқага қараб юрди.

Чори-я? Шу сотиларканми? Тоза биларкансан-ку! Қўлимидан кўрқиб керак. Бу чапани-ку, чапани. Кўнгида зарра кири йўқ. Туришини кўр: ер ёрилиб ерга киргудек. Ёки артистлик қилаётганмикан, а?

Унинг тўғрисида дафъатан ёмон хаёлга борганидан ўзи уялиб, Чорига яқинлашди. У бўлса қўлини мойли латтага артганча, капот олдида нима қиларини билмай турибди.

— Бу ёғи оз қолди. Биз бирорта машинага илиниб, Деновга етиб олақолсак-чи?

Чори ялт этиб унга қарадию оғрингандай бўлиб туриб, яна илжайди:

— Мен бирда-иккида шуйтиб ташлаб кетганмидим? Искандарнинг қулоқларигача қизиб кетди, астойдил қўлини кўксига қўйди:

— Узр-узр, мен азбаройи бензинсиз қолганимиздан айтақолувдим. Кўнгилга олмайсиз, асти...

Қаранг, самимият қанчалик яхши нарса. Шу бир оғиз сўздан унинг чехраси илгаригидек очилди-кетди.

— Э, қизиқсиз-а, ака, бензин топилмас матоҳ эканми?! Бизда гап битта! Деновдан жўнайдиган автобусга етказиб қўйсам бўлдимми?!

— Бўлди-бўлди, — Искандар бошқа гап бўлиши мумкинмас дегандай бош силкиб, унинг елкасига қоқди.

— Ҳа-а, шундай бўлсин, акахон. — Чори бизни ким деб ўтирибсиз дегандай илжайганча машинасига қараб юрди-да, капотни ёпиб келиб, кузовга осилди. Ундан янги алюмин канистр олиб, йўлнинг ўртасига тушиб бора бошлади.

Тўрабек ҳамон бир чеккада унинг сидқидиллигига ишониб-ишонмай турар, шофёр эса буни сезса ҳам сезмаганга олиб борар эди. Гўё сизлар шофёр халқини билмасакансиз демоқчи бўларди.

«Рост, — дея ичида тан берди Искандар, — буларнинг ҳамжиҳатлигига қойил қолиш керак. Танисатанимаса тўхтайти, ёрдам қилади, қани энди ҳамма шуларга ўхшаса. Лоақал танимаганини сийламас, деган бемаъни одат йўқоларди-ку. Ҳозир-чи? Одамларга нима жин урди? Танишсиз қўлинг бир ерга етмаса. Унта адолатдан битта қўнғироқ кучлироқ чиқиб турса. Миркомил шунча ҳақлиги билан нимага эришди? Курашнинг йўлини билмагандан кейин шу-да. Неча марта айтди: ҳей ошнажон, бир нарсага кўзинг етса, тегишли идоралар сени қўлласса олиш-да, деб. Ҳақиқатинг билан қўшиб экиб қўйинмасин тагин, деди-я. Йўқ, мен ҳақман, деб у йиғинда ҳам гапираверибди, бу йиғинда ҳам сўзлайверибди. Юқори идораларга ҳам ёзаверибди. Охири нима бўлди? Узини тўхматчига чиқариб қўтилишди. Яхши бўлдимми?.. Энди мана бу оғайниси бўлса, шу қўяманинг бир донасидан кечайликда, таниш-билиш қилиб, уни чиқариб олайлик, дейди. Биздан нима кетди, ҳақ қарор топса бўлди-да, дейди. Топган гапини-чи! Бизки шундай иш тутсак, бўлган экан! Бошқалардан хафа бўлишининг кераги йўқ. Ундан ташқари, Миркомил ўлақолса бунга рози бўлмас. Кейин, эшитган қулоққа ҳам яхшимас-да. Топармиз бир иложини, қара-аб турмасмиз...»

Шу маҳал орқадан гувиллаб келаётган бир юк машина секинлай туриб, ҳеч қўтилмаганда тўхтамай ўтди-кетди. Чорининг қўлидаги идишни кўрмади, шекилли! Ундай деса, машина-чи? Машинани кўрган-дир? Буларнинг ичида ҳам... бор экан-да. Ёки саҳармардондан қўл кўтаришиб туришларидан ҳайиқдимикан? Балким.

Тонг отди, йўл четидаги икки туп пакана тут томонда қорашақшақ шақиллаб учиб-кўнди. Зум ўтмай тутнинг сурх новдалари орасидан бошқаси учиб чиқиб, унга қўшилди. Кейин қир устида сўфитўрғай нозик чулдиради. Ва ниҳоят булар ҳам тиниб, кўкда аллақандай чағирчуғур билан... қарғаю зағчалар галаси кўзга ташланди. Атроф аста ёрилиб келар эди.

Ана, бир машина тўхтаб, Чори унинг зинасида турганча шофёри билан гаплаша бошлади. Кейин қўтилмаганда уларга ўгирилиб, қўл силкиди:

— Эй акалар! Мен ҳозир келаман! Мойбекатга ғирра бориб келай. Бораману қайтаман, — деганча кабинага чиқиб жўнаб юборди.

Тўрабек чекиб турган папиросини итқитиб, йўл чеккасидаги тут томонга қараб юраркан, тўнғиллади:

— Баҳонасини-чи! Шу тупкада мойбекат нима қилсин! Бўлгандаям, каллаи саҳарлаб очиб қўярканми?

Искандар дўстига тушуна олмай қараб қолди: унга бир нима бўлганми, ўзи? Ҳеч бунақа одати йўқ эди-ку? Салга тўрсаяди, ғижинади. Гап ёқмайди. Боргиси келмаса бошида айтмайдими? Зарапетян билан кетаве-

рардик. Мен уни ўзимнинг ошнам-ку, ўн йиллик синашта дўстим-ку десам, ғалати экан-ку. Бир қарасанг — хаёлпаршон, бир қарасанг ваҳимага тушиб қолган. Ҳали Чоридан гумонсирайди, ҳали Калон тоғанинг кечқурунги меҳмонларидан хавфсирайди. Тоза ваҳимачи экан-ку. Ёки у ростдан бир нарсани сезиб қолдимикан? Ортиқча эҳтиёткорлик қилаётгани шунданмикан?

Э, йўқ, бу анави гапимдан хафа. Миркомилга қайишмади деб зарда қиялпти. Кошки бу нарсанинг мисқолини на у ёқли, на бу ёқли қилиб бўлса. Тилла аралашган иш қачон яхшиликка олиб борган? Калласи жойидами ўзи? Миркомил учун менинг ҳам ичим ачиб кетаётгандир...

Унинг кўз олдида кеча Калон тоғаникида кўрган сурат келдию ичи баттар ачишиб кетгандек бўлди.

...эх, Офтоб, Офтоб-а! Шу йигитга бўй бериб кетмасанг нима қиларкан-а! Сенинг аламингни ҳам ўшалардан оламан, деб шундай бўлиб кетмадимикан. Нимада янглишди экан-а, у? Ёки ҳақиқат талашиб юриб, керагидан ортиқ қора чаплаб юбордимикан бошлиқларига? Кейин қоса-қосага тўғри келганда ҳаммасини исботлай олма, айб бўйнига тушиб қолдимикан? Шундай тушунган, экономикани беш қўлдай билган йигит-а? Йўқ, бу ерда бир гап бор. Биз билмаган бир гап бор. У айбини тан олабизадиган йигит эди. Адашган бўлса судда унақа демасди. «Сизлар мени қаматиб ҳақ қарор топади, деб ўйламай қўяқолинг! Неча йил ўтириб келганимда ҳам барибир мен ҳақ бўлиб чиқаман. Сизлар эмас. Қулоғингизда бўлсин: ассаломалайкум, қалайсиз, дейдиган кун келади», демасди.

Эсиз, эсиз, тез ўсиб, тез эйтиборга тушган эди. Совхозлар трестиди бош экономистликдан обкомнинг қишлоқ хўжалик бўлимига мудирликкача кўтарилганди. Охири яхши чиқмади. Нақ биринчининг ўзи билан тескарилашиб қолибди. Амалига ҳам қарамабди, келажакни ҳам ўйламабди. Ичидаги дард улгайиб кетган экан-да. Бўлмаса бунчаликка бормасдику-я. У Искандарга ўзига ишонгандек ишонарди, охири бир энли хат қолдирибди: «Искандар, мени тўғри тушун. Шу арзи-қолимни сенга ишондим. Эндиги нажот фақат сизлардан. Ошначилигимиз эмас, адолат ҳаққи-хурмати шу ишга бош қўшгин...»

Шундай ноҳақлик юз берадию Искандар қараб турадими?! Қаршига уч марта бориб келди. Миркомилни яхши биладиганлар билан қайта-қайта учрашиб, воқеани ойдинлаштирди. Кўп нарсаларнинг тагига етди. Янги фактлар топди. Дўсти шафқатсиз равишда очиб ташламоқчи бўлган кўзбўямачилик, қўшиб ёзишлар ёнига яна қанча далиллар қўшди. Энди яна бир бориб келса бўлди; жиндек аниқлайдиган иши қолган...

Лекин, аксига олгандай, экспедициядаги манави ишлари юришиб кетиб, ўзидан орта олмай турибди. Сал бўшаса эди, бир иложини топарди. У ёқда Миркомил ҳам умид тутиб ётгандир унга? Оз қолди. Манави омонатни эсон-омон институтга етказиб олсин, кейин бирор ҳафта жавоб сўрармиди?! Ишқилиб исини чиқармай етказиб олсин-да...

Хазина-хазина-да, у кимларни йўлдан оздирмайди?! Шу маҳал ҳар ёқдан учиб келаётган қарғаю зағча галалари бир-бирига қўшилиб кетиб, чор-атрофни уларнинг чағур-чуғури шундай босдики, Искандар хаёли бўлиниб, беихтиёр уларга кўз ташлади. Осмон тўла қиш элчилари гўё эрта келиб қолганидан пушаймондек, чағиллаб-чуғиллашар, негадир ҳаммаси бир нарса талашаётганга, худди одамлар эс-хушини йўқотиб олтинга ташлангандек, улар ҳам эрталабки салқин-да... совуқ талашаётганга ўхшар эдилар.

Унинг кўнглига шу қиёс келдию кўз ўнгида... узок ўтмиш, чор атрофи хандағу қалин пахса деворлар билан ўралган шаҳар дарвозалари, ундан от қўйиб чиқиб бораётган суворийлар жонланиб кетди. Кейин у беҳисоб лашкарга айланди. Беқиёс кўр тўкиб солланиб бораётган бу лашкар ўз мамлакати сарҳадларидан чиқиши биланоқ, бамисоли қунонга айланиб йўлида учраган жамики кўрғону кентларнинг тити-питини чиқариб, қиргинбаротга тушиб кетди. Эркаклар дуч келган жойидаёқ чопиб ташланар, аёл зотининг эса қўлу қулоқларидан тақинчоқлари ситиб олинар, сандиқлар кавланиб, уйларга ўт қўйилар, ибодатхоналар оёқ-ости қилиниб, Буддо худодларининг безағу тақинчоқларигача таланар эди. Ярқираган, ялтираган, йилт этган нарса борки, жамига қузғундек ёпирилари лашкар...

Ҳа-ҳа, бамисоли анави совуқ талашиб, совуқ чақираётган қузғунлар галасидек, бевақт келган қарғалардир...

Сўнг ғалаба бонги янграб, омон-омонлик эълон этилдию қароргоҳда базми жамшид қўпди. Пешонаси бошидаги тилла дубулғага ҳамоҳанг сариқ шойи тасма билан танғилган улуғ сулуғ¹ йўлбарс териси тўшалган курсида виқор тўкиб ўтирибди. Оломон у зоти алпағут²ни тавоф этиб, совға-саломлар билан мунобралардан эрта бошлади. Ана, ким тилла филоф, ким олтин сопли (ўлжа) қилич, ким зарбоф ёпинчиғ келтирди. Ва ниҳоят, унинг ўнг қўл ва сўл қўл алпағутлари бир жом тилла келтирганча таъзим бажо қилиб туриб қолдилар. Жом офтоб янглиғ ёниб яллиғланар, у олтин қуймалар билан лиқ тўлган, устида эса, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг нақ Буддонинг тилла шокиласи ярқира эди. Уни кўриб алпағутнинг кўзлари ёниб кетди:

— О, яшанг, сулуғларим! — У ё ўзини босолмай, ё босиб олиш учун энгил қарсак уриб қўйди.

У сулуғларига миннатдорчилик ато этиш буюбаринда ўзида улуғ қудрат ҳис этиб, кўкрак кериб қўйди. Аммо ҳарчанд уринмасин, жомдан кўз уза олмас, уза тақдирда ҳам у тилла шокила, ғайридинлар худосининг тақинчоғи кўз олдидан кетмас эди. Ўзини шундай буюк ҳис этардики, нарёи йўқ.

Аммо Буддога ҳам вафо қилмаган шокила ахир бир кун унга ҳам буюрмаслиги... аллақандай хумчада тупроқ остида қолиб кетишини (у ҳам хом сут эмган бир банди-да) қаердан билсин?! Шу-да: мана, неча минг йиллардан сўнг у илон ўрдаси мисоли лоп этиб чиқиб турибди-ку.

Искандар мийиғида кулиб бош чайқади. «Тавба, одамни қузғунга айлантирадиган олтинмикан, ё қузғунтабиат одамлар унга ўч бўлармиканлар?...»

О, қодир фикр! Худди шу дақиқада шунга ўхшаш хаёллар Тўрабекнинг ҳам бошига чарх уриб, чарх уриб келар, бундан у ҳам ларзага тушиб-тушиб кетар эди.

У йўл чеккасидан аллақачон қайтиб келиб, машини зинасида ярим энгашганча ўтираркан, тўғридаги ғала тилла тасма билан ҳамоҳанг ҳадиксираб-ҳадиксираб қараб қўяди. Назарида, туманранг тонгги ғира-шира кўздан чекилиб, чор-атроф юз очиб бораётган шу паллада ҳов анави улкан хандалакмисол тепалик устидаги яшин қайтаргичу самолёт ахтаргичи билан бирам бошқа нарсага ўхшаб кетадики, гўё у минг йилдан бери бор тепа эмас-у, ўзга сайёрадан тушиб, шу овлоққа қўниб қолган ғаройиб кемадек... Худди кеча кўрган туши ростдек. Уша тўлин ойга ўхшаб учиб келган учар тарелка шу ерга тушиб, уларни пойлаб турибдию йўлда қатнов тўхтаб, ёлғиз қолишлари билан устиларига бостириб келадигандек...

¹ Улуғ сулуғ — лашкарбоши.

² Алпағут — баҳодир.

Аммо йўл аллақачон уйғонган, машиналар бири ўтиб кетиши билан бошқасининг қораси кўриниб турибди.

«Тавба, — дея ёқа ушлайди Тўрабек, — нега бу нарса ҳеч миясидан кетмай қолди? Хаёлига ўралашгани-ўралашган? Тушига кирадимми-ей, кўзига кўринадимми-ей? Оддий тепа-ку, ахир...»

У чалғимоқчи бўлиб, Чори кетган йўлга қаради. «Келса тезроқ келақолмайдими? Бензин ҳам нақд турган бўлса керак!» Лекин машина овози у ёқдан эмас, бу ёқдан келади. Назариди (энди шуниси етмаётган эди!) ўша томондан бир енгил машина ўқдай учиб келяптию мана ҳозир чийиллаб келиб тўхтайдигандек...

Ана, у яшин тезлигида етиб келди, кўз очиб юмгунча ичидан бир тўда номаълум кимсалар отилиб чиқиб, уларни ўраб ола бошлади. Ҳаммаси қора сатин чопонга ўраниб, юзини қора латта билан тўсиб олган. Ҳали қанотсиз қора қузғунлардай лапанглаб ўраб келяпти, ўраб келяпти, ўраб келяпти.

Чорининг наъмасига лақақ учган Искандар эса турган ерида тош қотган. Капалаги учиб кетгандан ўзини четга олишни ҳам унутган.

«Юк»ларни ошиғич машина устига олиб улгурган Тўрабек бўлса, ўша ерда ётган белкуррак дастасини чиқариб, қани, яқинлашиб кўрларинг-чи, дегандай хезланиб турибди.

Ана, улардан биттасининг имоси билан қоралар бортга тармаша кетдилар. Лекин Тўрабек бўладую уларни яқинига йўлатарканми! Машинага чиқариб қўярканми? Ҳазинага қўлини теккизсин-чи, узиб олар! Унинг кўзи бармоқларигача жун босган (тавба, ҳар биттаси ўқлоғдек-ўқлоғдек бармоқлар-а) қўлга тушдию шу заҳоти даста билан тарсиллатиб тушириб қолди.

Шарпа молдек ўкраганча ерга гурсиллаб қулади. Лекин шу тобнинг ўзида бошқа томондан бошқаси бортга тирмашди, у жон-жаҳди билан дастани сермаб ўқдай кетди. Дастанинг учи тарақлаб бортга бориб тетади. Қора шарпалар охириги дақиқада бошини олиб қочиб, ўзини ерга отади. Унга яқин кела олмай машина атрофида гирдикапалак бўлади. Тушиб ҳали у ёндан, ҳали бу ёндан келади. Лекин Тўрабекни чалғита олмай, унинг таёғига чап бера олмай ҳалак. Капот устига, ундан кабина тепасига чиқиб олган Искандар эса, унга далда бериб ҳайқиради:

— Ур, ҳа, ур! Додини бер, Тўра! Ҳе-ҳей! Қалайсиз!? Текини ширин бўларканми!? Олтин оғиз чучитарканми!? У кимга буюрибдики, сизга буюрсин!?

Тўрабек дафъатан унинг гаплари маънисига тушуниб етгандай бўлдию қўйнидаги иссиқ ҳам силлиқ нарсани сезиб, бўшашиб кетди: ўзининг ўша қоралардан қаери кам? Демак, юкни йўлтўсарлардан жон-жаҳди билан қўриқлаши бекор эмаскан-да? Ўзини Искандарга покдор қилиб кўрсатмоқчи, шу баҳона оқлаб олмоқчи экан-да? Нақадар жирканч. Им-м!..

Шу асно яшиларанг бир «Жигули» секинлаб келиб, олдинга ўтдию йўл чеккасига чиқиб тўхтади. Ичидан кулча юзли алп қад киши билан кўзойнакли шофёри тушиб кела бошлади. Ҳалиги кулча юз анча сипо одамга ўхшар, ўзи ҳам сиполик билан илжайиб келар эди. Шофёр йигит эса, дали-ғули экан, қўлини боши баравар кўтариб сўрашди:

— Салом, йўлдошлар? Кун туғмасдан йўл чеккасига чиқиб қолибсизлар? Тинчликми?

Тўрабек сергакланди: «Ия, бояги... ўқдай учиб келаётган машина-ку! Яна гапни айлантиришини қаранг. — У секин ўрнидан туриб, киши билмас юклар турган томонга қараб юрди. — Шу аён бераётган экан-да боядан бери?...»

Искандар бўлса, ичида афсусланиб қолди. «Эҳ-а, Чори бирпас сабр қилса бўларкан-а». — Йўловчиларнинг истараси иссиқ кўриниб, ўзи уларга пешвоз юрди. — Э-эй, келинлар, яхшилар, келинлар...

Бараваста йигит бояги-бояги сиполик билан илжайди. Унинг юзида хижолатомузликми-ей, ийманишга ўхшаган нарсамми-ей бир жилва қилди-ю, яна йўқолди. Бир хил одамлар ёлғонлашга қийналса шундай бўлади.

— Қарасак, турибсизлар... Бензинсиз қобсизлар, шекилли.

Унинг овози танишдай эди. «Э, қизиқсан-а, Тўхтамиш?...» Қачон эшитган экан? Э-ҳа, кеча эдимми? Наҳот ўшалар бўлса? Ўлдими? Одам-одамга ўхшамайдими?! Кейин юзи ҳам шундай танишки... қаерда кўрган экан?

Ҳа-ҳа, энди аниқ эслади. У кимгадир эмас, устози Холчаёндан топган ҳайкалга шундай ўхшаб кетардики...

Унинг ҳам юзи ўша аждодларимизникидек бўртик, тандирдан янги узилган қизилмағиз нондек. Ўзи Калон тоғадек алп келбат. Фақат бир нарса етмай турибди. Кенг пешонасини лента билан танғиб олса ва бир ўрим қокили елкасига тушиб турса борми, нақ ўша аждодларимизнинг ўзи-да. «Қизиқ. Ҳозир агар эски вақт бўлса борми?.. — У бир зум тасаввур қилиб кўрдию мийиғида кулиб қўйди. — Бундай сипо-о гаплашиб турармиди-йўқми?!»

Искандар ўзига келиб, шошиб қўл узатди:

— Сал вақтлироқ келмадинлар-да. Шофёримиз бензин излаб кетмасмиди мойбекатга.

— Эй, эсиз-а! Овора бўладиган бўлибди-ку. Қаерда мойбекатни саҳармардондан очиб қўяркан? — дея афсусланиб бош чайқади шофёр йигит. — Олисга борасизлар, шекилли?

Искандар яширишни эп кўрмади.

— Олдин Деновга, ундан Душанбега ўтамиз.

Ҳалиги алп келбатли, сипо одам қошларини кериб очилиб кетди:

— Э-й-й, уни қаранг. Йўлимиз бир экан-ку. Ола кетақолардик, бунга овора қилмай. — У юк машинага имо қилди.

Тўрабек бирдан сергак тортди: «Оббо устомон-е! Аврашини қаранг. Хўп деяқоласагу ниятига етақолса. Вой анойи-ей!»

Искандар миннатдорчилик билан бош силкиди.

— Қани эди. Кетсак ҳам бўлаверарди-ю, лекин шофёримиз...

— Йўлда учратиб, айтиб кетақолайлик, қайтанга суюнади, — деди «Жигули» шофёри. Искандар қўлини кўксига қўйди:

— Раҳмат. Йўлдан қолдирмайлик сизларни ҳам. Тўрабек ғижиниб юзини четга бурди: «Бунча пачакилашди. Узил-кесил бир гапни айтади-қўяди-да. Синамаган одам билан кетиб бўларканми?!»

Сипо одам начора дегандек елка қисди-да, шеригига имо қилди:

— Бўлмаса, канистрни ол. Булар ҳали бензин топишадими-йўқми...

Улар ҳеч бир шошилмай канистрдаги бензинни машина мойбакига қуйиб, кетиша бошлагачина Тўрабек ёқа ушлади: «Е тавба. Булар ҳунар ишляпти, муддаоси анави десам, индамай кетяпти-ку. Шунча бензинни бекордан-бекорга бериб кетаётганими? Ҳозир ишончимизга кириб, кейин бурнимиздан булоқ қилиб чиқармаса кошки эди?...»

Искандар эса тамомила бошқа кайфиятда. Эҳ, Чори-я, сал шошмасанг-ку олам гулистон экан-а! Балки сени овора қилмай Душанбегача шулар билан кета қолармидик. Автобус кутиб юрмасдик ҳам дегандай уларни кузата бошлади:

— Раҳмат сизларга. Жуда катта яхшилик қилдингизлар-да.

Сило одам машинага чиқаётган жойида яна орқасига қайрилди.

— Бирпас кутинглар, десангиз, кутатурамиз.

— Шунча бензин бериб, яна кутасизларми? Йўқ, майли, раҳмат. Шунга ҳам раҳмат. — У таъзим қилди. — Бу яхшилингиз биздан қайтмаса...

Тўрабек ҳам ясама мулозамат билан унга қўшилди.

— Ҳа-ҳа, бошқадан қайтсин! Яхши боринглар. — Ичида эса, пичирларди: «Кетса тезроқ кетақолмайди-ми! Худди ниятини биз билмайдигандек».

— Хўп, бўлмаса. Кўришгунча. — У жойига ўтиргач, машина жилди.

— Дунёда яхши одамлар кўп-а, Тўрабек? — деди Искандар улар кетгач, ҳаяжонини яшира олмай.

— Кўп, кўп. — Тўрабек унинг юзига истехзо билан қараб қўйди: «Сенга қолса, кимлар яхшимас! Тавба, ўзи қандай юк билан йўлга чиққанини биладими-йўқми? Ҳеч замонда танимаган одамга ишониб бўларканми?!»

Искандар энди унинг кайфиятини сезиб, кулиб юборди:

— Нима бало, қўрқиб кетдингми?

— Бўлмаса, бирга кетақолгин эди.

— Чорининг юришини кўрмайсанми?

Тўрабек энсаси қотиб, қўл силтади:

— Унинг ҳам шуларнинг биттаси-да.

Искандар баттар ёзилиб кулди. Эрталабки сокинликда унинг овози жаранглаб кетди:

— Ие-ие, ҳали унга ҳам ишонч йўқ дегин? Тоза қароқчиларнинг ичида қолган эканмиз-ку, а? Вой Тўрабек-э!

— Сенга ҳазил бўлса... Тошкентга қовунқоқи олиб кетаётганинг йўқдир?

У аizza-базза хафа бўла бошлаганини кўриб, Искандар дўстининг елкасига қўл ташлади.

— Қизиқсан-да, ўзинг! Шунинг учун сенминам кетяпман-да. Мен одам танирмидим. Ўзинг биласан-ку, менга ҳамма баравар.

— Билмасанг кулма-да.

— Хўп-хўп. Хўп дедим-ку. — У дўстининг елкасидан қучиб юпатаркан, қарши томондан баҳайбат ағдарма машина келиб тўхтаб, ичидан Чори туша бошлади. Искандар ялт этиб Тўрабекка маъноли қаради: «Кўрдингми қароқчини?.. Бензин топиб кепти-ку, сен бўлсанг...»

Тўрабек уялиб кетди: «Дарвоқе, менга нима жин урди, ҳеч кимга ишонмай қолдим?»

Бу гаплардан беҳабар Чори бир томонга хиёл қийшайганча бензин кўтариб келар эди...

7

Тўрабек уялиб кетди. Нима деярини, тўғриси, ўзини қандай оқларини билмай:

— Ўзим ҳам ваҳма бўб қолибман, — деди ҳам ҳазил, ҳам хижолат аралаш.

Лекин ўзи Искандарнинг олдида (умрида биринчи марта бўлса керак) ич-ичидан изза тортиб кетди: шу бир парча нарсани деб шу кўйга тушиб юрибманми!? Шусиз яшай олмасмидим? Қаёқданам ола қолдим?

Чори машинага яна озгина бензин қуяркан, бир гапириб ўн кулганча мойбекатчи чол беркитиб қўйган бир канистр бензинни қандай ўмариб келганини (албатта, ўрнига пулини ташлаб) тушунтирар, яна:

— Яхшиям йўқ пайтига тўғри келганимиз, бўлмаса, чоли тушмагур камида бир ярим бараварига пулларди. «Бензин жўқ» деб ёзиб қўйибди. Қаёққа борасиз, — деб ўзини оқлар эди.

... Оббо шайтон-э, йўқни йўндирадиган хилидан экан-

ку. Аммо-лекин ҳалол экан, бошқаси бўлса чолни чув тушириб кетарди. Ҳақини чиқариб олади барибир деб. Бу ташлаб кепти-ку. Мен бўлсам, унинг тўғрисида қаёқдаги хаёлларга бориб юрибман. Ўзи бўлмагур нарса бўлмагур хаёлларга етакларкан-да, одамни. Қаёқданам шу нарсага рўбарў бўлдим? Кечиб кеча олмайсан, тинчиб тинчий олмайсан?..

Тўрабек жойига — кабинага чиқатуриб айнаиди. Машина устига чиқиб олса-чи? Ҳарна эркинроқ. Ановини деб Искандардан қиснавериби, сиқилиб бўлди-ку. У ўзини дадил машина устига олди. Буни кўриб, Искандар «Ҳа, дўстим?» деган эди, гапни айлантирди:

— Бирпас чекиб кетай. Қиш эмас-ку кабинага тиқилишсак.

— Шундай-ку-я, лекин Деновга боргунча пинқиллаб қолмагин тагин.

— Э-ҳа, бизникилар қишнинг куниди очиқ мошинда Термизга довуру тушиб чиқишади-ку. Бу шондан зағчаларга ишонманг, ҳали ёз, — дея шанғиллади Чори. Кейин одатдагидек тегишди: — Яна бирпас сабр қилмадингиз-да, Искандар аканинг ўзлари қочиб чиқардилар у ёққа... қўшилиб тутатишимиздан.

Тўрабек кабинага орқа ўгириб ўтираркан, ичида тўнғиллади: «Ўзим ундан қочиб чиқдим-ку. Ана сезиб қолади, мана сезиб қолади, деб ўтиргандан шу эркинроқ-да. Қўйнимдагига тегиб кетадими, деб ўлиб бўлдим. Олганда бу ёғини ўйламаган эканман-да. Лекин билсам-чи, олмасмидим ўшанда ҳам?» Дафъатан у ўзини саволга тутиб, жавоб топа олмай қолди. Негадир дангал ҳа, дея олмасди. Кўз олдида кўйманнинг сирли жилваси кетмас, гўё ўзи эмас, ўша тилланинг шайтони «мени олмай бўларканми, мени-я?» дерди нуқул.

Тўрабек қўлидаги фикимланган сигаретани итқитиб, ёқа ушлади: «Тавба, мен шундай одам эканманми-а? Ўзимни минг пок-ҳалол деганим билан... ундай эмасканман-да?»

Машина силтаниб юриб кетди. Атрофдан шамол ғувиллаб ўта бошлади. Лекин Тўрабек буни сезиб-сезмас, кўзи орқада қолиб бораётган йўлда бўлса-да, хаёли тамоман бошқа нарсаларда эди. Ўзини, ўзлигини ўйларди.

«Унда... унда мен кимман ўзи? Кимнинг авлодиданман? Қайси авлодим бойвачча ёки савдогар ўтган эканки, бу хирс, бу кўзи очлик қонимда қолибди? Ёки инсон зоти борки, ҳаммаси олтинни кўрганда ўзини шунақа тута олмай қоладими? Ундай деса, Искандар-чи? Ҳеч гап бўлмагандай кетяпти-ку. Айнигани ҳам, бошқача бўлиб қолгани ҳам йўқ. Бутун дарди-хаёли ўша топган нарсасини бир амаллаб Тошкентга етказсаю донасини ҳам қанда қилмай давлатга ўтказса. Давлатнинг одами ҳам шунчалик бўлмас! Ёки у ҳам аллақачон тегишини ўмариб қўйиб, энди киши билмас фидойи бўлиб кетяптими? Э, йўқ, Искандар унақалардан эмас. Агар олганда, олгиси келганда, айтарди-ку, мен билан бўлишарди, маслаҳатлашарди-ку. Олмайди, ўлган, ҳам тегинмайди. Фақат мен... шундайман! Шундай эканман! Кўргандаёқ чиқолмадим. Олмай тура олмадим! Кимлигим маълум-ку, эндиги армон нимага керак?! Яна олим эмишман! Беш минут кам доктор эмишман! Ўғлимни зўр шахматчи, гроссмейстер, жаҳон чемпиони қилмоқчи эмишман! Демак, гап уни жаҳон чемпиони қилишдамас, чемпионлигидан келадиган тушумда экан-да?! Ушани ўйлаган эканман-да? Яна хотинимни айблаб юрибман, молпараст, муккасидан бойликка, ясан-тусанга берилган, деб. Кўзи ялтироқ нарсадан бўлакни кўрмайди, деб. Ҳамма нарсани ўзининг қаричи билан ўлчайди, деб. Фарқимиз у бой-вучча бўлиб яшашга интилишини яширмаса, мен

сиртимга чиқармас эканман-да! Наҳотки? Балки ундай эмасдирман? Уғлимни чемпион қилмоқчи бўлсам, унинг лаёқатини, келажагини ўйлагандирман! Онасига ўхшаб, Дурбек тегирмончи бўлади, тайёрлов соҳасида ишлайди, тоғалари каби мўмай-мўмай топиб келади, дорилмон яшаймиш, демагандирман. Икки дунёда ҳам айтмасман. Иқтидорини, лаёқатини кўра-билатуриб...

Ўзим-чи, ўзим? Фақат берадиган пули, обрўсини деб олимпик кўчасига кирмагандирман. Докторликка уриниб юрмагандирман? Тўғри, ҳаммага ўхшаб мен ҳам яхши яшагим келганди. Тезроқ кандидатликни ёқласам, деган хаёлларга боргандирман. Лекин бу муккам билан шу йўлга кетганим эмасдир? Бойликка, пулга ружу қилсам, аллақачон хотинимнинг гапига кириб, институтга дарс бергани ўтиб қетмасмиди?

У бўлса, саннагани — саннаган. Икки гапининг бирида Дурбекнинг тоғалари фалон нарчасини фалонга алмаштиришга ётганмиш. Фалон нарса айтиб қўйишганмиш. Биз қачон-он стенкализми янгиларканмиш? Бизнинг бошимизга ҳам Эрон гилами битармикан? Энди япон мебели расм бўлганмиш...

Тўрабек бу хархашаларни эшитиб, ёрилиб кетмаганига ҳайрон қолади. Бир оғиз гап қайтарай деса яна бошлайди дийдиёсини; олим бўлиб қайси шаҳарни олиб берибсиз, гердаясиз? Яхшиям адам бораканлар. Улар бўлмасалар юрардингиз итнинг кейинги оёғидай судрали-иб. Юрибди-ку анави Исқандар ошангиз...

Шошма, балки шунинг овози ўчақолсин деб олгандирсан анавини? Ҳа-ҳа! Шу билан овози ўчса, қулогинг тинчийди, ўз билганча яшайсан, ўғлингни ҳам ўзинг истагандай тарбиялайсан, ўқитасан. Ўзинг эриша олман чемпионликка у эришади. Ахир, шу бир донга қўйма билан давлат бойиб ё камиб қолмас-ку, қолмас-ку?..»

Машина ҳамон шувиллаган товуш чиқариб боради. Йўл унинг орқасидан тушиб қолиб, кичрайиб кетгандек. Икки атрофда пахтасининг чўғи қочган қалалар гоҳ чўп бўлиб фўзапоясига қолган, гоҳ пахта синг эгатларга оқиб тушган пайкаллар билан алмашинади. Кунчиқар аллақандай шафақлашиб келаётир. У ўша-ўша орқасини ўгириб ўтирганча эзиб-эзиб папирос чекади. Хаёллари ҳам эзгин-эзгин...

«Шундайликка шундай-ку-я, лекин шу бир донга олтинни деб дўстидан кечадимми? Ахир, Исқандар хабар топса ё сезиб қолса, унинг олдида нима деган одам бўлади? Бир нарса демаганда ҳам бетига қарамай кетса, ўлгани эмасми? У бўладию кечирарканми?! Икки дунёда ҳам кечирмас... Ундан чиқди шу-унча тоат-ибодатлари, ўртадаги қасамлар бекор экан-да, бир пул экан-да. Ҳеч қачон унингдек бўла олмас экан-да?»

Эсида. Янги аспирантликка ўтган кезлари қаердадир Янги йилни кутишди. Икки ялангоёқ аспирант, ҳеч кими, илмидан бўлак ҳомийси йўқ икки археолог ширакайф оғзада қайтатуриб, йўлда, ярим кечада қасам ичишди. Уларнинг қасамига кимсасиз ёруғ кўчаларда изғиган қора совуғу бу совуқда дилдираб турган юлдузларгина гувоҳ эдилар.

— Кел, ошна, дунёни титратадиган бир иш қилайликки... — деди Исқандар кучоғини очиб.

— ...археология олами лол қолсин! — деди Тўрабек ҳам унга талпиниб.

— Демак, орқага чекиниш йўқ?! — деди Исқандар уни кучоғидан бўшатмай.

— Қайтиш йўқ! Қайтган номард! — деди Тўрабек.

— Сўзининг устидан чиқмаган ҳам... номард! — деди у ҳам.

Шунга ҳам саккиз йил бўляпти. Лекин дунё тугул, академияни ларзага соладиган нима иш қилишди? У-ку докторлигини ниҳоясига етказяпти. Лекин Исқандар-чи?

Кандидатлигини ёқламай, ҳали поёнига етганим йўқ деб ўтирибди. Тўғри, билимининг зўрлигидан институтда унинг олдида тушадиган одам йўқ. Ҳатто докторлар унинг фикри билан ҳисоблашади. Бошқа мавзу олса аллақачон ёқлаб юборарди. Лекин у кечмай келяпти. Аждодларимиз маданияти юксак бўлмаганига ишонмайман. Ахир бир далил чиқади. Чиқмай иложи йўқ. Шундай шаҳарлару қалъалар қурган халқ фақат ўз қорни гамида ўтмаган бўлса керак, дейди икки гапининг бирида.

Аввал тароқ, тароққа туширилган гўзал аёл юзи... сўнг шатранж донаси... Йўқ, фил эмас, эрампдан аввал асп ўрнида ўйнаган буқа топилди. Мана, энди Буддо маъбудалари, бутун-бутун санъат асарлари. Ҳар бири битта докторликка ўтадиган далиллар чиқиб келяпти. Хумдан чиққан олтин қуймалар-чи? Улардаги нуқтали ёзувлар, Буддо шокиласи-чи? Шошма, бу археология оламини ларзага солмасаканми? Шу янгиликка шерик бўлатуриб, унинг бир донасини ўмариб қолиши... инсофданмикан? Одамгарчиликка кирармикан!?

Ахир, неча йиллик қазихи ишлари бесамар кетавергач, қанча кўпни кўрган олимлар ҳам умидларини узиб, қушон давлатининг марказини бу ердан эмас, бошқа ердан излаш керакка ўхшайди, деб қолмаганмидилар? Исқандар бўлса, ўзича Далварзиннинг аллақандай хариталарини тузиб, Хувишка тахтию оташхоналарини белгилаб чиқмадимми? Кейин ўша тепаларни қазисга тушишдию аввал юзтубан ётган бодисатва ҳайкали, кейин ёмби чиқиб турибди. Кетма-кет икки топилдиқ. Топилдиқ бўлгандаки, тенги йўқ топилмалар!

«Мен бўлсам, аллақандай бир бўлак қуймани деб, шундай дўстимнинг кўзини шамғалат қилмоқчиман! Ахир, айтиб ўтиришим шартми? Тўғридан-тўғри қопчиққа қўшиб қўйишим мумкин-ку. Ким билиб ўтирибди? Шухратига шерик бўлатуриб яна биттасини ўғирлаб қолишим бориб турган... Тавба, мен шунчаликка бораётирманми, а? Археология билан шуғулланганимиз билан, аслида биз санъатшуносмиз-ку. Ахир, давлатга топширсак қуруқ қолмасмиз? Бусиз ҳам хазинанинг тўртдан бирини беришади-ку. Агар хазина деб расмийлаштиришса. Расмийлаштиришмасачи? Ёдгорлик ёки санъат асарлари қатори... ўтказиб юборишмасачи? Қўлимизни бурнимизга тиқиб қолаверамизми унда?»

Одам боласи қизиқ. Ҳозиргина бу нарса ўғрилиқ эканини англаб, «тавба, мен шунчаликка бораётирманми» деб даҳшатга тушиб кетган у эмасмиди? Энди орадан ҳеч қанча ўтмай воз кеча олмай ўтирибдимми? Тавба, кўнглининг туб-тубида ўтирган нима у? «Мунча шошасан, шошасан, қўшиш қочмас, қочмас, қочмас» дея шивирлаётган? Шивирлаб авраётган? Авраётганини сезиб туриб ҳам бир нарса дея олмас-я. Балки ётиғи билан Исқандардан сўраб кўриш керакдир, қандай расмийлаштиришар экан? Кейин қўшиш қочмас, қочмас, қочмас...

Тусмоллаб сўраб ҳам кўрар. Лекин кўзидан сезмасмикан? Ўзини ўзи тилидан илтириб берса-чи? Унда... унда, ўғирлаб қолавер! Дўстинга ҳам хиёнат қилавер!

Тўрабек бортга суяниб ўтирган ерида алам билан тўлганиб қўйди: қанақа одам эканки, шу бир донга сариқ иблсини деб... Шусиз ҳам яхши юривди. Шусиз ҳам ишлари ёмон эмасди. Тагида машина, кимсан академикнинг кўёви. Эртага докторликни ёқлайдиган одам. Нима зарур эди унга шу бош оғриғи?

Исқандар олса, бошқа гап эди. Ҳалигача отасидан қолган эски ҳовлида туради. У ойлиқдан бу ойликка зўрға учма-уч етказгани камдай яна ёнига опасини кўчириб келган. Бўлмаса улар ҳам машина олиб миниб юргиси келса керак? Улар ҳам янги кооператив уйга

кўчиб ўтгиси, уни келиннинг уйидай ясашиб қўйгиси келар? Етказа олмайдики, шуларни олмайди. Етказа олмайдики, ёзда уч ойлаб экспедицияларда юради. Шу тупроқнинг остидан чиққан нарсагаки тегмайди — покизалиги шу-да.

Тўрабек ҳамisha уни етиб бўлмас чўққи деб билар, тақлид қилар, ундай одобли, камсуқум, ундай адолатпарвар, билимдон бўлгиси, ҳатто ундай кийиниб юргиси, одамларга ундай ёққиси келар эди. Тўғри, унга ёндашиб кам бўлмади. Ундан аввал ёқлади. Ундан аввал уйли-жойли, машинали бўлди. Ундан аввал, ундан аввал, ундан аввал... Лекин энди билса ким экан?! Искандар ҳамон етиб бўлмас чўққилигича қолган экан-ку!.. Ҳатто Миркомил ҳам арзиҳолини унга ишонибди, унга хат қолдирибди. Бу эса ўзиб кетдим деб юрибди.

«Тавба, қачон унга ҳавас қилмай қўйган экан? Фалончига куёв бўлиб олгандан сўнгми? Э, йўғ-е... Кандидатликни ёқлаб олгачми? Унда ҳам эмасдир...» (Илмда ўта олмаслигини биларди).

«Коттеж олиб, машинали бўлгандан кейинми? Балки...»

Кўзини ёғ боса бошлаган экан-да, ундан чиқди. Ахир, ҳавас қилса арзийдиган жойи ҳали кўп эди-ку. Масалан, у ойликдан бу ойликка етказиб яшаса ҳам бирор кун ишга тунд келганини биладими? Етишмовчиликлардан уйда жанжал чиққанини эшитганми? Аспирантнинг ойлигига қанча чидаш мумкин? Бир кишининг ойлигини қанчага етказиш мумкин? Хотини Ноиба ҳам фил экан, фил. Қаноатига балли-е. Искандар касалхонага тушиб қолганда уни байрам билан табриклаб ёзган откритка-сига бир кўзи тушган эди. «Дунёда энг қаноатли, энг инсоф-диёнатли ва энг суюкли умр йўлдошимга» дебди.

Ҳа, худди шу бахт етишмасди унда. Ҳамма нарса бор эди-ю, фақат бир-бирига шундай азизлик етишмасди. Яна ўзини устун олиб юрибди...

У-чи? Уша-ўша. Камситиш, айбситиш нималигини билмайди. Ҳамиша тенг кўради. Суянади. Ишонади. Мана бугун ҳам ишонди. Бўлмаса, анави Зарапетяни бирга олиб кетса бўларди. Йўк, унга ишонди. Синашта, ҳалол деб ўйлади. Билмайдики, унинг кўзини шамғалат қилиб, шунча дўстлигига раҳна солиб, ишончини ерга қориб шу ишни қилиб юрибди. Шундай пасткаликка бориб юрибди. Им-м-м-м!..

Энди нимаям қила оларди? Қайси юз билан айтсин? Қайси бет билан қайтарсин? Кўрсатсин? Уғирлаб қолганини тан олсин?

Йўк, бўлар иш бўлди. Бўлди, бўлди, бўлди...

Машина секинлаб бориб йўл четига чиқиб тўхтади. Тўрабек апил-тапил енгини кўзларига босди...

8

— Хўп бўлмаса! Мен қайтавердим. — Автобусгача кузатишиб келган Чори қўлини баланд кўтарди. — Яхши боринглар. Душанбегача обориб қўйсам бўларди-ю, унамадинглар-да.

Искандар зинадан икки поғона пастга тушиб, автобус эшигида турганича миннатдор бош силкиди:

— Раҳмат, укажон. Яхши етиб олинг сиз ҳам. Ҳали Тошканга ҳайдайдиган вақтлар ҳам келади машинани, ҳа, — деди у оташхонадан қазиб олинаётган ҳайкалга шама қилиб, кетидан қўшиб қўйди: — Энди-и Далварзинни ўзингизга ишондик, кўз-қулоқ бўлиб турасиз-да, а?

У болаларни вақтида ишга олиб чиқиб, Валентинага қарашиб турасиз-да, демоқчи бўлди. Чори унинг

фикрини тушуниб, шўх кўз қисди:

— Эса-чи! Кушонграднинг коменданти Калон тоға бор, биз бор — ҳаммаси жойида бўлади. Хотиржам бўлаверинг. Ауф фидерзеен! — У гузар бошида қолган машинаси томон қайрилди.

— Кўришгунча...

...оббо олов-э! Ерга урса осмонга сапчийди-я. Калон тоға айтмоқчи, бамисоли бир қоп ёнғоқ. Лекин шунча шалдир-шулдурлиги билан беғубор экан. Қинғирлик нима — билмаскан. Мунча ошғич жўнамасангиз, ёв қувяптими, ё бирнима топдингларми, деб сўраб қўймабди-я. Қопчиқларга-ку эътибор бергани ҳам йўк. Тўра бўлса, шундан ҳам хавотирланиб юрибди...

Автобус аллақачон тўлиб бўлган. Ғовур-ғувур бир зум бўлса-да тинмайди. Кўплар юрса юрақолмайдими деб ойнадан бетоқат мўралаб-мўралаб қўйишади. Лекин бекатдаги келди-кетдихона олдида бошқа касавалари билан валақлашиб турган шофёр йигит ҳеч қолмайди.

Улар орқа эшик ёнидаги бўш жойга «юк»ларини жойлаштиришаркан, шу ерда якка ўриндиқда ўтирган ўспирин соч-соқоли ўсиб, ўзи хурмо янглиғ қорайган, экспедициядан қайтаётгани шундайгина билиниб турган Тўрабекка маҳлиё бўлиб туриб, бирдан дик этиб унга жой бўшатди.

— Утиринг, ака.

— Э, шунақами? Чакки қиласан-ку. Бизни жой тайин эди. Манави қопчиқлар ўриндиқлик қилмаса, нима қилиб кўтариб юрибмиз? — деди у бугунги кун ичида биринчи марта тишининг оқини кўрсатиб. — Ҳай, ҳамонки хўрмат қилибсан, у ерга анави акангни ўтирғизамиз. Ҳар қалай менинг начайлигим. Хўп?

Аммо шу пайт кўзи ташқарига тушиб, ҳазил-ҳазилда қолди, ўзи ҳуши бошидан учиб, Искандарнинг қулоғига шивирлади.

— Уни қара! Уни қара, Искандар, ким келяпти!

— Ким келаркан?! — Искандар у айтган томон ўгирилиб лол қолди, томир-томиригача жимирлаб, юраги шундай орзиқиб кетдики, кейинги ўн йил ичида бу аллозга тушмаган эди.

... ё қудратингдан! Нима бу? Мўъжизами ё сароб? Наҳот унинг ўзи бўлса? Бир туки ҳам ўзгармаган-ку. Ё адашяптими? Бировга ўхшатиб юбормадими ишқилиб?

Тақдирнинг хўб ғалат ўйинлари борми! Уни қаранг. Катта йўл ёқалаб ажаб бир таниш сиймо келяпти. Неча йиллар бурун бамисоли ойга учиб ё сойга чўкиб кетгандай дабдурустдан йўқолган у соҳибжамол яна гўё тирилиб келяпти. Улар томон шошиб-ошиқиб келяпти, ўша-ўша — хўв ёшликдагидай ойдай тўлишиб, кундай ёришиб келяпти. Ҳар назари, ҳар нигоҳидан атрофдагиларни ўтдай ёқиб келяпти.

Ў, барикарам кўйлагу оқ кофта бирам ярашибдими унга, кетибдими унга? У пайтлар сарвдеккина, нозни ниҳолгина эди. Энди сал тўлишибдими-ей, дурк-Кў тортибдими-ей. Фақат... фақат қўлидаги қизчасию шошганда тиззасига урилиб келаётган тугунчасини айтмаса, ҳеч нарса ўзгармагандай, ўша-ўша.

Аммо... нима бу? Қора бодом кўзларида милт-милт этган, этаётган?

Ёшми ё ёлқин?

Ёлқин эс-ов. Аксинча, у бундайин келмасди. Лабларида хўрлик расмими-ей? Юзларини қизчасининг елкаларига босгудек, яширгудекми-ей? Ўзи шошиб-ошиқиб келяпти-ю, йўлни аранг кўраптими-ей? Нима бўлган ўзи, бошгинасига қандай мусибат тушибди экан?... Наҳот суйган оши...

Искандар титраб кетди: «Йўк-йўк, бўлиши мумкин-

мас. Мумкинамас, мумкинамас», дея ичида шивирлаб туриб, бирдан гапириб юборди у:

— Мумкинамас...

— Нега мумкинамас? Кўрмаяпсанми, ўзи-ку. Офтоб-ку, — дея эътироз билдирди Тўрабек. — Наҳот танимадинг?

Нега танимасин. Таниб, кўриб турибди. Фақат, нега бу алпозда келяпти, ахир ўзи уни деб кетганиди-ку, не-не йигитлар, Миркомил турганида уни танлаб кетган эди-ку, нима бўбди экан деб турибди. Ичи ачиб, танг қолиб турибди. Шундай малак шу куйга тушдики деб дилидагини тилига чиқара олмайин турибди.

Унга қараган ҳам қарайди, қарамаган ҳам қарайди. Бу оламда шундай кўхлик аёл ҳам бўларканми, бўлса уни қандай она туққан экан, қандай бахтли йигитларга буюрган экан, дейди. Қайси эркак бошларига кўтармаскан уни, қандай зот, қандай бадбин бундай хўрлаб туққан, дейди.

Ана, у етиб келди. Бир автобус одамни ўзига қаратганча, селу махлиё этганча ҳеч кимга, ҳеч ёққа қарамай орқа эшиқда бир поғона кўтарилдию қизчасини ерга қўя туриб, ажиб бир тин олди.

— Уҳ, минг қатла шукр-эй... — деди юракларини бўшатиб. Шу баробар қаддини ростладию кўзи... кўзга тушиб: «Вой!», деб юборди ногоҳ. Шу бир оғиз сўзда уяту ҳайрат ҳам, армону алам ҳам аралаш эди. Баногоҳ, унга рўпара бўлгандан бир қувонса, минг уятга тушар, бир уялса, минг қувонар эди шу тобда. Кейин бирдан кўзи Тўрабекка тушиб, баттар шошиб қолди:

— Вой, сиз ҳам шўттамидингиз? — У ўзини йўқотиб сўраша кетди. — Ассалому-алайкум, Искандар ака. Ассалому-алайкум, Тўравой ака. Яхшимисизлар, яхши юрибсизларми?

Ўзи сўрашяпти-ю, кўзлари атрофга жавдирайди, учинчи бир кимсани — Миркомилни излайди. Билмайдики...

— Келинг, Офтоб, бу ёққа ўтинг. Бу ёққа чиқа қолинг, — деб қизчани даст қўлига олиб йўл бўшатди Искандар.

Унинг қора бодом кўзларида туманранг ёш ҳалқала-ниб, юзи нақш олмадек қизариб кетди.

— Вой, қизиқ бўлди-ку, сизларни турғизиб... — Унинг овози ўша-ўша алламбало эди, нозик десами, нозли десами, бошни айлантитарли эди.

— Сизга буюрганакан ўзи, — деди Тўрабек энди оғиз очиб.

У шунақами, дегандай миннатдор қараб қўйдию якка ўриндиқ томон ўтиб, қизига қўлларини чўзди.

— Келақол, Ойдин, ўтириб кетадиган бўлдик. Раҳмат деймизми амақиларингга. — У қизчасини тиззасига оларкан, уялибми, гуноҳкоронами қараб қўйди.

— амақилар, амақилар, амақилар. Биз-ку майли, Миркомил ҳам амақи-да энди унга?..

Искандар тубсиз хаёлларини қувиб, мийиғида кулди: — Бизгамас, мана бу укамга раҳмат айтинг. Унинг жойи.

— Вой, шунақами? — Офтоб ўспиринга қараб чиройли жилмайди. — Сизгаям раҳмат, кат-та йигит бўлинг.

Ўспирин уялиб, кўзларини олиб қочди, уятининг зўридан қулоқларигача қизариб кетди. У-ку бола, не-не ман-ман деган йигитлар тоб бера олмасди-ку унинг бундай қарашларига, нигоҳига? Ўзлари-чи, ўзлари? Кўрмаган кунлари ётиб уйқуларга келмасди, кўрганда-чи, соқов бўлардилар-қолардилар. Гўё Офтоб бир маъбудаю улар унинг атрофидаги гиргиттон парвоналари, бир оғиз сўзи, нигоҳи, жилмайишига илҳақ турадилар-у, қани энди у бир қиё боқиб қўйса. Топширадиган семинарлар, курс ишлари, зачётлар

қалашиб ётади, бу ёқда имтиҳонлар тоғ бўлиб туради. Лекин қани суврати хаёлдан кетса, тунлари тушларидан, кунлари қароқларидан аримайди. Ҳар куни Шота Руставели кўчасига бир бориб, ўша мўъжаз бозорча эшигида тўқимачилик институтининг орқа йўлагидан чиқадиган қизларни кутишлари бор. Уни узоқдан бўлса-да бир кўрмагунча қани энди кўнгиллари жойига тушса. Қиё боқиб, дугоналари билан кулишиб ўтса-ку, ўша куни байрам. Ишлар ҳам юришиб кетган, семинарлар топширилиб, зачётлардан ўтишган. Ўзлари ҳеч ерга сиғишмаган. Э, у бир даврлар экан-да! Ҳатто Миркомилни деб унга йўл бўшатиб беришибди-я. Ўзиям ёмон боғланиб қолган эди-да. На ётарида, на турарида ҳаловати бор. Бола бечора унинг дардида сариқ ипак бўлиб қолган эди. Бунинг ҳам унга кўнгли бор эди-ю, охирида қандай шайтон йўлдан урди. Тушунин бўлмайди. О, устомон-э! О, учар-э! Битиб турган ишни бузиб, Миркомилнинг оғзидан илиб кетди-я шундай нарсани! Ким экан у деса... Калон тоғанинг уруғи чиқиб турибди. Ҳеч ақл бовар қилмайди. Шундай одамнинг невараси шундай ишларга қодир бўлса. Ишонмайсан. Ишонмайсан-у, иложинг қанча.

Искандарнинг хаёлидан кечаги сурат — фўта ўраб, маржон тақиб хандон ташлаб турган келинчак кетмайди. Кампирнинг оғзидан бол томиб, Офтоб келинимиз, моҳтоб келинимиз дея фахрланганлари-чи?... Шундоқ ардоқли келин жуда кам борармиш. Ораси унча узоқ ҳам эмаскан-ку? Ўзидан ортмасмикан ё эри қўймасмикан? Қариндошларидан узоқда сиқилиб кетмагани бунинг? Қаёққа отландийкин ҳозир? Отланди деса, нега кўзларида ёш?..

У эса, боягидан ўзини анча тутиб, очиқ юзла қараб-қараб қўяди. Ниманидир сўрамоқчи-ю, ибоси қўймаётир, тили бормаётир. Охир у журъат этиб, Искандарга жилмайиб қаради:

— Шу ёқларга ҳам келасиз экан-да?

— Келганда-чи! — деди Искандар қулфи-дили очилиб. — Мана, неча йилдирки, шу Далварзинтепани кавлаштириб ётибмиз.

— Вой, шу ўзимизнинг Далварзинда-я? Опоқда-дамларнинг ёнларидаги хароба шаҳарди-я? — Офтобнинг кўзлари гавҳардайин чақнаб кетди. — Эшитардим-у, билмаганимни қаранг. Хаёлимга келмаганини қаранг, — деди соддадиллик билан. — Биз у ёқларга бир борганмиз, ҳар хил кўкатлар тергани чиққанмиз.

— Биз ҳам ҳар баҳору ҳар куз келамиз, — деди Тўрабек, кўришмаганимизни қаранг, дегандай.

Автобустаги одамлар бетоқатланишади. Юрақолса-чи, мунча имиллаган шофёр экан деб нолишади. Ким ойнадан мўралайди. Ким тўнғиллайди. Ким қарғанади. Ҳамма ўзи билан ўзи овра. Буларнинг суҳбати эса, энди қовушиб келяпти. Эҳ-е, сўрайдиган нарсалар бир кўп-бир кўпки, лекин сўрашга қани юз, қани тил?..

Аммо секин-аста гап-гапга йўл беряпти. Ўзлари элакишиб боришяпти. Ҳатто Офтобнинг қизчаси ширинширин кулиб, ҳали Искандарга, ҳали Тўрабекка талпиниб қўяди. Бирам ширин бўптики, қўрмағур, олов-а, олов. Аммо Офтоб қизини бағридан бўшатмай гоҳ Искандарни, гоҳ Тўрабекни саволга тутайди. Муддаоси маълум. Лекин ўшандан сўз оча олмайди. Булар ҳам сезиб туришибди. Лекин қандай айтишсин. Андиша йўл қўймайди.

Бу орада орқа ўриндиқдан кимдир энсаси қотиб шанғиллади:

— Ҳой, одамзодлар, юракларинг тошиб кетмаганига балли-е. Чақирсанг-чи биттанг. Юрадимми, йўқми?

Қариянинг танбеҳи Искандарга таъсир қилди: ростдан

ҳалиям келмадими-а?! Лекин олдинга қарадио беихти-
ёр Тўрабекни туртди.

— Ие, уни қара. Бу ёқларда нима қилиб юрибди?

— Ким? — Боядан бери Офтобдану унинг қизчаси-
дан кўзини уза олмаётган Тўрабек довдиради. Кейин
олдинги ўриндиқда гунгурсдай бўлиб, букчайиб ўтирган
Ғанишерни кўриб, ўзига келди: — Ҳа, уми? Кеча шу
ёққа жўновди. Энди Душанбега йўл солворибди-
да. Адашиб кетишдан қўрқмаганини бунинг!

Искандар ҳам энди унинг одатини эслади: дарвоқе,
шунақа касали бор-а! Бир ҳафта-ўн кун жи-им буюрган
ишни қилиб юради-юради-да, бирдан ғойиб бўли-иб
қолади. Аллақайёқларда юриб-юриб, яна ўзи ҳеч гап
бўлмагандай қайтиб келади. Шу ёқларга тентираб
кетаркан-да?

Шу пайт автобус шофёри қайтиб келиб, жойига чиқиб
ўтирди, шекилли, эшиги қарсиллаб очилиб-ёпилди. Шу
баробар унинг хуш-хандон овози янгради:

— Э-э-э, саломлар бўлсин, Шер ака! Уни қаранг-а,
уни қаранг. Сизни ҳам кўрадиган кун борақан-ку, а?
Одамни соғинтириб қўйдингиз-ку жуда. А?

Сапчадай калласи лиқиллаб, Ғанишер беғубор иш-
шайди.

— Юриб-юриб-юрибман...

— Ҳали Масков, ҳали Денов, ҳали Душанбе қилиб
денг? Ҳа-а, сизам анойимассиз, сиздаям бир гап бо-ор...

У баттар эриб илжайди, лабларини қимтиб, кулгисини
ичига ютишга уринди.

— Эн-эн-энди келишим-у қан-қан-қанчадан бери...

— Ютуқ кўпайиб кетган-да, кўринмайсиз?! Биз
укаларингизга битта ош қилиб берай ҳам демайсиз!
Шунақамас-да, акам. — Шофёри тушмагур жуда ҳа-
зилвон экан, гапи тошиб чиқар эди. — Ё биратўла тўйда
еймизми ошни?

Ким кулди. Кимнинг ғаши келиб четга қаради.
Олдинроқда турган бир аёл эса, чидамай кетиб,
шофёрни инсофга чақирди.

— Ҳой, укажон, юрақолмайсизми? Бу ерда самолётга
шошаётганлар бор, ахир. Мунча гап сотдингиз?

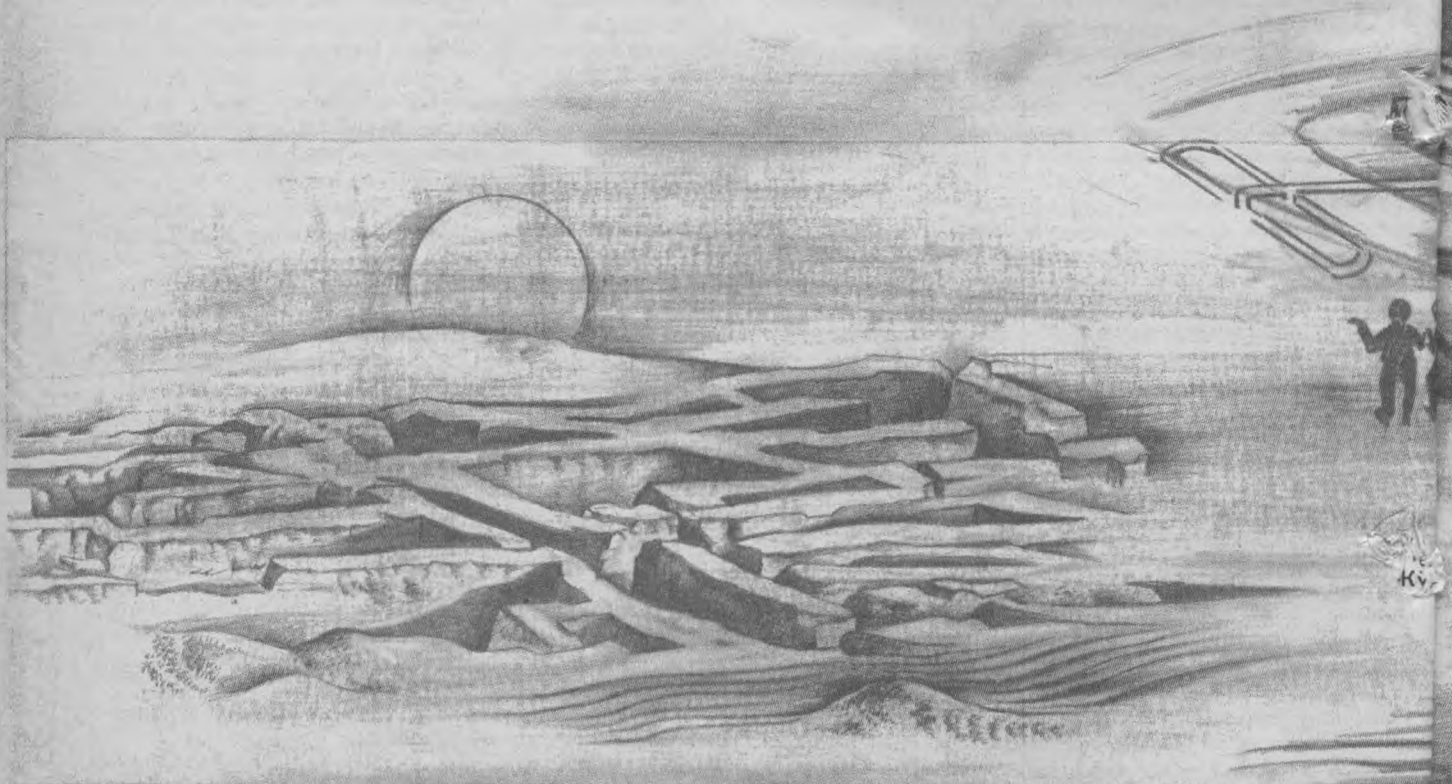
— Эй, момо-ей! Графикдан чиқа олмасак нима
қилайлик? — У пешонасининг тўғрисидаги кўзгудан
ҳокисор қиёфада елка қисди. — Бизда нима айб?!
Ихтиёримиз анувларнинг қўлида-ку. Жўна дейишса,
жўнаймиз. Хап тур дейишса, хап турамыз. Замон
шуларники-ку — айтинг...

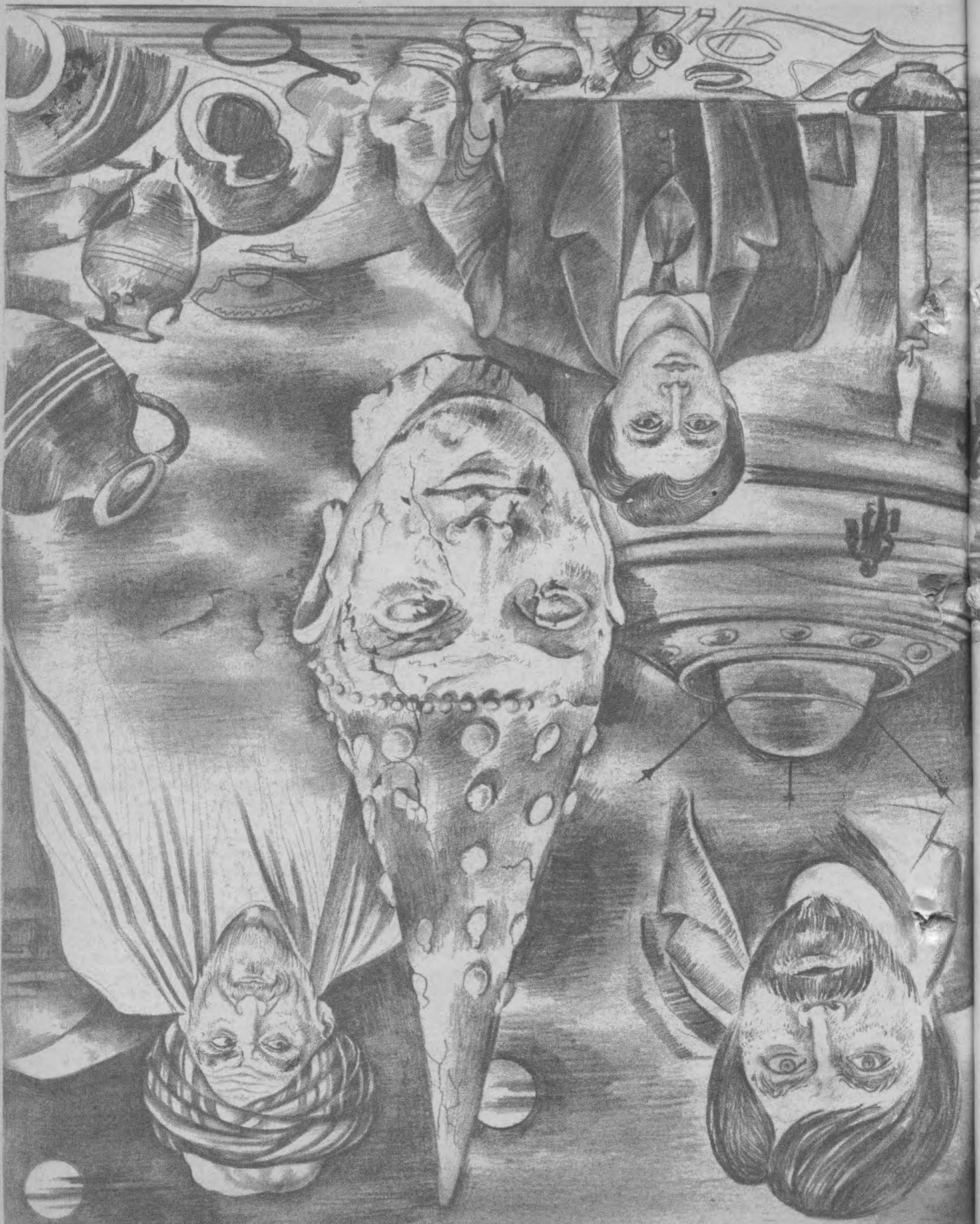
Офтоб ҳам энди аллақандай бетоқатланиб, кўстага
қараб қўйди:

— Уф, юрса юрақолмайдими-я?

Ниҳоят автобус қўзғолиб, юзга енгил шабада урилди.
Искандар дўстининг билагидаги соатга кўз қирини
ташлади: икки соатларда етиб олишса, пешинги
рейсларга илинишармикан? Жуда бопта бўларди-
да. Ажабмас...

Лекин автобус катта йўлга тушиб улгурмади. Қайри-
лишга чиққанда гузар томондан ўқдай учиб келаётган
сутранг «Жигули» ғийқиллаб унинг йўлини кесиб
тўхтадио ичидан келишган кўркам бир йигит отилиб
чиқиб, шофёрнинг олдига «жон ака»лаб кела бошлади.

У қўлини кўксига қўйиб, зўр бериб нималардир дея илтижо қилар, ўтинар, бир минутга тўхтаб эшигини очишни сўрар эди. Боя шаҳдам тормоз босгандаёқ тепа сочи тикка бўлган шофёр уни танибми ё салобати босибми, бирдан бўшашди. Ана бўлмасам, дегандек автобус эшикларини очиб юборди.

Жигарранг чийбахмал костюм-шиммию япон кўйлагидан тортиб, оғзидаги икки дона ярқираган тилла тишигача ўзига хўб ярашган йигит энди шу томон отилди. У эшикдан бу эшикка чопиб, лиқ тўла автобусдан кимнидир излашга туша кетди.

Ё тавба! Банагоҳ Искандарнинг кўзи Офтобга тушдию ҳамма нарса равшан тортиди-қўйди. Чиройда ундан қолишмайдиган хушсуврат йигит уни излаб, эшикдан-эшикка чопар эди:

— Эй Офтоб?! Қанисан, қаёқдасан?.. Бу ёққа қаравор. Бир оғиз гапим бор. Сенга айтяпман, Офтоб!

Ҳамма атрофга аланглайди. Ким экан, кимни чақиряпти дея бир-бирига қарайди, елка қисади. Автобус атрофида гирдикапалак бўлиб, зир югураётган, ичкарига киролмай зор қақшаётган йигитга ким ачиниб, ким ҳамдардлик билан тикилади.

У бўлса, гоҳ олдинги, гоҳ орқа эшикдан тикилиб, ҳамон чақиради, ҳамон ўтинади:

— Биламан, шу ердасан, мендан аразлаб кетяпсан, Офтоб! Бир гал майли де, бир оғиз гапимни эшит. Ўтинаман сендан, қизчамиз ҳаққи, Ойдин ҳаққи эшит.

Искандар бир қизчасини бағрига маҳкам босганча тек қотган Офтобга, бир унинг пастда минг тавалло қилиб турган эрига ҳайрат-ла тикилади.

...шу экан-да, шу экан-да уни Миркомилдан илиб кетган. Айтишарди кўркам деб, бойвачча деб. Сиртдан ўқийди, қўли узун деб. Шу кўрқига учган экан-да Офтоб? Эх, ҳаёт, ҳаёт...

У эса ҳамон боласини бағрига босганча миқ этмай ўтирибди, дув қизарган оқ юзининг бир чеккаси титраб-титраб, учиб қўяди, ўзини аллақандай хўрлик босиб келаётгандай, лаблари аламли қимтилган.

Искандар автобус шофёри томон зардали нигоҳ ташлади.

...истамагандан кейин... юрвормайдими?! Тўхта-аб турмай! Шундай аёлни шунча одамнинг ичида уялтирган эр ҳам... номард экан!..

Унинг кўзига энди йигит бирам совуқдан-совуқ кўриниб кетдики... Уялмаганини бунинг!

Ниҳоят у Офтобни кўриб қолиб, орқа эшик томон югурди, ичкари суқилолмай зўр бериб ойнани тақиллаштига тушди.

— Офтоб, дейман! Ойдин, дейман! Менга қаранглар, қулоқ солинглар, дейман!

Искандар ҳайрон.

...нега у жим? Ғиқ этмайди? Уйини ташлаб чиқишга-чиққан-у, энди охириг сўзини айтишга кўзи қиймаяптими? Журъати етмаяптими? Ё уларнинг олдида ўзи суйиб ичган ошни... ёмонлагиси йўқми?

Йўқ. Охири у чидай олмади. Зарда билан ойнани очди-да:

— Нима дейсиз?! — деди алам-армон билан. — Ҳамма нарса тугаганда, чил-чил бўлганда, нима дейсиз?! Зиғирча ор борми сизда?! Қайси юз билан келдингиз?!

Эри ажаб ҳалимлик билан, илтижо-ла қўлларини кўксига қўйди. Утинч-ла кўзларига тикилди.

— Оф-тоб?! Утинаман сендан, кетма. Мени хароб қилиб кетма! Сен кетсанг жуда ёмон бўлади. Мени бадном этишади, тушуняпсанми, хароб қилишади. Партиядан ўчириб, ишдан олишади. Ундай қилма, жон Офтоб!

Ўтинаётган, ялинаётган у-ку, Искандар уялиб кетди. Аммо бирдан Офтобнинг юзи яна ҳам жиддий тортиб, чиройли, қуралай кўзлари совуқ чақнаб кетди:

— Олишсин! Ўчиришсин! Ажаб қилишади! — деди аллақандай қаҳр, алам, надомат билан. — Хўб қилишади! Сен шунга лойиқсан! Муносибсан!

— Офтоб?!

— Биронта беқинғир ишинг борми? Тирноғинггача ҳаромга ботгансан-ку!

— Офтоб, дейман?

— Шунча хўрлаганларинг етмайдими?! Яна нил дейсан?

— Офтоб, ҳеч бўлмаса сен инсоф қил! Хароб қили кетма. Ялинаман сенга, ўтинаман...

Аёл барибир аёл-да. Ҳозиргина «қулоғи кар, кўзи кўр» бўлиб ўтирган Офтоб кўзлари жиққа ёшга тўлиб, бир зум ерга қараб қолди ва бирдан ўзгарди.

— Қўйинг энди, Ўткир ака, — деди кутилмаган совуққонлик билан, — қайтмаслигимни биласиз-ку. Ҳамма нарса тамом бўлган-ку.

Минг тавалло қилиб турган йигитнинг кўркам юзи бирдан аянчли бужмайиб кетди. Тили калдиради.

— Унда... унда менинг ҳолим... ҳолим нима кечади, Офтоб? Мени хароб қилишади-ку, хароб... — деди у йиғламсираб.

Офтоб ғаш келибми, юзини четга бурди ва шу заҳоти ўгирилиб кескин жавоб қилди:

— Кўрқманг, даъвоим йўқ деб ёзиб, ташлаб келганман. Сервант устида. «Абадият қонуни» тагида турибди. Боринг, сизни ўша қоғоз асрайди. Мени деб... ажрамай-сиз амалингиздан!

— Офтоб?..

— Боринг энди!

— Офтоб?!

— Бўлди энди! Ортиқчаси ортиқча, машинани йўлда олиб. Йўлдан қўйманг одамларни.

Боядан бери кўнгил уза олмаётган йигит кутилмаганда аллақандай энгил тортиб, унга қаради.

— Рост сўзингми, Офтоб?

— Айтдим-ку, китоб тагида деб! — деди Офтоб энди жеркигандай.

У миннатдор тикилди:

— Раҳмат сенга, Офтоб. Бу яхшилигингни, бу... бу... бу мардлигингни у дунё бу дунё унутмайман! Унутмайман, унутмайман. — У тисарилиб, орқаси билан юриб кета бошлади.

Офтоб ғалати бўлиб кетди. Юзлари оппоқ оқариб алам билан пичирлаганини Искандар аниқ эшитди:

— Билар-дим! Билардим сенга шу кераклигини... юзсиз! — У ҳиқиллаб, қизчасининг елкасига юзини босганича, йиғлаб юборди.

Бир автобус одам ёқа ушлаб, ларзада жим қолди.

— Йиғламанг, айланай, садқаи кўз ёшингиз кетсин, деди ўртароқдаги аёллардан бири жимликни бузиб.

— Ҳали киясига учрайди, киясига, — деди бошқаси.

— Ё алҳазар, ҳазор, алҳазар, — деди кимдир.

Тўрабек жиққа ёш тўла кўзлари филтиллаб, автобус шифтига тикилиб турар, лаблари пир-пир учар эди. Офтоб ҳамон ўзини тутта олмай ҳиқиллайди, бу можародан кўрқиб кетган қизчасининг лаблари эса, бурилиб-бурилиб келади. Уларга қараб туриб, Искандар ҳам титраб кетди.

...бахтли қилолмаскансан, олиб нима қилардинг, йўлдан уриб нима қилардинг-а, номард?! Бир парча қоғознинг дарагини эшитиб, воз кечиб ўтирибди-я! Арзимас амалини, оқиб келиб турган ҳаром-хариш пулларини деб жуфти-ҳалолдан кечган кимсани нима

деб аташ керак?! Калон тоғанинг неварасимиш! Тирноғига арзимаиди-ку, тирноғига у чолнинг?! Устози ким экан-а бунинг, устози?

— Оқ «Жигули» йўлдан қочиб, автобус жойидан жилди. Очиқ ойналардан тоза ҳаво билан энгил эпкин урилди юзга. Аммо ҳамма жим, ҳамманинг юзидан айтиб адо қилиб бўлмас бир нафрат ётади, ҳеч ким у ношукрдан кўзини уза олмайди. Ҳатто Ғанишердек одам ҳам қўлларини ғайритабиий силкиганча, алланарсаларни гўлдираб сўкинади, ойнадан унга қараб бир нарсалар демоқчи бўлади. Ғазаби шунчалик...

Калон тоға айтган ривоятлардан

Оқсоқол топшириқни адо этишга отланган йигитлар-дана иккитасини сафарга жўнатай деб турган экан, ҳузурига икки деҳқон жанжаллашиб кириб келибди.

— Э, йўк, биродар, бекорларни айтибсиз, у сизники, сизнинг ерингиздан чиқдими — сизники-да! — дермиш биттаси. Бошқаси уввало унамасмиш.

— Қизиқсиз-а, қариндош! Қанақасига меники бўлсин? Мен у ерни сизга сотиб юборганманми, сотиб юборганман. Вассалом! Шунча йил деҳқончилик қилиб, менга чиқмаган нарсасиз, сизга чиқса, сизники-да!

— Ўзи нима гап, яхшилар? — дебди Оқсоқол. — Бунча жиғибийрон бўлмасангиз?

— Узр, Бузрук тоға, олдингизга бир арз билан келдик, шуни ажрим қилиб берсангиз, — дебди улардан бири. — Валлоҳи аълам, мен бу кишидан уч ярим танобгина ер сотиб олган эдим. Яъниким, ниҳояти уч ярим танобга ҳақ тўлаганман. Энди шу ерда қўш ҳайдай туриб хазина топиб олсам, кимники бўлади? Ер аввал кимга тегишли бўлса, ўшаниким ахир? — дебди ер олган.

— Нега энди меники бўлсин? Мен унутиб қолдирган ё кўмиб қўйган бўлсам эканки... Қўйинг, қариндош, ҳар кимга ҳалолдан берсин. Ўзингиз топдингизми, ўзингизга буюрсин, — дебди ер сотган.

— Демак, сиз ер олгансиз, бу киши сотган? — деб сўрабди Оқсоқол.

— Шундай, — дейишибди иккаласи бараварига.

Оқсоқол уларни тинчлантирган бўлиб, сафарга жўнаётган йигитларга юзланибди:

— Хўш, ўлиларим, сиз нима дейсизлар: шуйтиб хазина кимники?

Улар ўйланиб қолишибди. Ниҳоят бирининг чехраси ёришиб келиб, шу ҳам муаммо бўлди-ю, дегандай кулибди:

— У ер шу жамоага қарагач, хазина ҳам... сизнинг мулкингиз-да, Оқсоқол, — дебди у.

Оқсоқолга унинг гапи нашъа қилибди-ю, лекин қандабди. «Шу қавмларимки меникимас, сеники деб турганда мен олишим керак эканми?! Вой юмшоқ супурги-ей, одамни шунақалар бузади-да».

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз? — дебди Оқсоқол тишини-тишига босиб унинг шеригидан. У ерга қараб бир дақиқа жим қолибди. Сўнг:

— Агар ижозат этсангиз бир нарсани сўрасам, — дебди. — Бу амакиларимизнинг фарзандлари бормикан?

— Менинг бир ўғлим бор, уйлантирадиган, — дебди ер олган.

— Меники эса, қиз, — дебди ер сотган.

— Унда... бу кишиларнинг фарзандларини унаштириб, хазинани ўшаларга аташ лозим. Токи улар қийинчилик кўрмай яшашсин, — дебди иккинчи йигит.

Оқсоқолнинг чиройи очилиб, «Баракалла, оқил йигит экансан» дегандай мийиғида кулимсирабди. Деҳқонларга эса:

— Аломат гап. Тўғрими? — дебди, кейин оқ фотиҳа берибди. — Майли, фарзандларингизга буюрсин!

Улар бошлари осмонга етиб, Оқсоқолнинг олдидан чиқибдилар. Лекин тўй ҳам ўтиб, келин билан куёв чимилдиққа кирибдилару бир-бирларига маҳлиё бўлганча узоқ ўтириб қолибдилар. Сўнг худди бир-бирларини минг йилдан бери биладигандек, яхши кўрадигандек гаплаша кетибдилар. Гаплари ҳам бир ердан чиқармиш. Сўзлари ҳам кўнгилларидек оқ эмиш. Ниҳоят келин бўлмиш куёвга:

— Сизга бир маслаҳатим бор эди, агар кўнгилгизга олмасангиз, — дебди.

— Айтавер, қулоғим сенда. Сен айтасану мен эшитмайинми, — дебди куёв.

— Агар билсангиз, уйимизда кеча бизга тақдим этишган бир нарсаси бор.

— Қайси? Анави хазинами?

— Ҳа, ўшани айтяпман, — дебди келин, — унинг тарихини эшитгансиз?

— Эшитганман. Нима эди? Оқсоқол бизга ҳукм чиқарган экан...

— Шундайликка шундайку-я, лекин...

— Нима лекин?

— Отам олмаган, отангиз олмаган, ҳатто Оқсоқол ўзига раво кўрмаган ўша нарсани... наҳотки биз олсак? Ҳаётимизни шу ҳаром нарсадан бошласак?

Куёв узоқ ўйланиб қолибди ва ниҳоят қаллиғини елкасидан қучиб, аста ўзига тортибди.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин!..

Эртасига улар хазинани олиб, Оқсоқол ҳузурига борибдилар-да:

— Бу хазинага етти иқлимдан кўчат келтириб, Боғижаҳон бино қилдирсангиз, токим ундан бир киши эмас, барча баҳраманд бўлса, — дебдилар.

Шу-шу хазина юртники, эсли-хушли одам унга хирс қўймайди, деган нақл қолганмиш...

У ўша-ўша ўзидайн кўҳлик, ўзидайн ширин қизчасини бағрига босиб ўтирибди. Қизчаси аллақачон ухлаб қолган-у, у буни сезмайди, аҳён-аҳёнда уни аллалагандайин тебратиб бошини силаб-силаб қўяди.

Ўзи эса тубсиз ўйларга ботган. Қора бодом кўзларида туманранг ёш. Яккаю ёлғизининг тақдирини ўйлаб кетган онадайин маъюс тортиб қолган...

«Афсус, Рўзи Чори ёйинки Баҳодир эмасман. Унинг шу ўтиришини шундайин қоғозга туширардим» «Покликка сафар» деб атаган бўлардим» деган ўйлар кечади Искандарнинг бошидан. Шу баробар ёдига Калон тоға айтган ривоятга ҳаётини ҳаром нарсадан бошлашни истамаган ўша келинчак тушиб, бир лаҳза иккисини барикарам қўйлақда тасаввур этдию ва бундан ўзи ҳам ҳайратда қолди. Ажабо! Улар ростдан ҳам опасингилларга ўхшаб кетардилар, нималари биландир бир-бирларини эсга солар эдилар.

9

«Билардим, билардим сенга шу кераклигини! Шунчаликка боришини... билардим».

Унинг назарида Офтоб ҳамон хўрлиги тутиб, тиззасидаги қизалоғининг елкасига юзини босганча алам-армон билан титраб-титраб йиғлар, куйиб ўртанарди, куйингани қулоқлари остидан кетмасди.

«Билардим, билардим шундай дейишини охири...»

Бўлмаса ўшандан бери қанча ўтди; автобус Деновдан чиқиб, аллақанча юриб қўйди. Одамлар у можарони эсдан чиқариб, ўзлари билан ўзлари сербар бўлиб улгурдилар. Лекин қани энди у хўрсиниқ қулоқлари остидан кетса, алами босилса. «Тавба, одам боласи ҳам шунчалик пасткашликка борадими? Уялмаганини, номус қилмаганини бунинг! Уйлайдики, шу ишдан кетмаса ҳамма нарса топилди. Мол-дунё ҳам, уй-жой ҳам, онаси ўпмаган қизлар ҳам. Лекин тоқай шундай давом этаркан?! Арзиманган бир амални эгаллаб олиб, бундай давру даврон суришлар, йўқдан йўндириб, ёниб кетди-чириб кетдига чиқариб, ундан уриб бунга бериб пахтадан пул ясашлар... қачонгача давом этаркан? Ҳаммаси доим шундай қолмас, давлат қўйиб қўймас, миркомиллар қараб турмас, ахир?!»

У чойга тонна-тонна беда қўшиб, жарақ-жарақ пул йиққан заводчиларни эшитган эди, энди қоғозда план бажариб, қоғозда тола чиқарадиган, тўқимачиларга бўм-бўш контейнер жўнатиб ҳам ишини эплаб кетадиган пахтачию толачилар чиқибди. Бу ҳам бир пахта заводи ё пунктни эгаллаб ётганлардан биттасидир-да. Бўлмаса амали учун бунчалик ўлиб-қутулмасди, қўлдан кетишидан кўрқмасди. Булардан ҳар нарсани кутгулик. Улар бу кўчага бир кирдиларми, энди ўзларининг тинчи учун ҳеч нарсдан тоймайдилар. Қайтсалар, ўз хотинларини мана бундай бева, фарзандларини етим қилиб кўярмидилар?! Қайтсалар — Миркомилдек адолатчи, ўзига тўғри одамни ҳам тухматчига чиқариб, қаматиб юбора олармидилар?! Қаранг-а, қанчалик чуқур илдиз отиб, киши билмас ваҳшийлашиб кетишибди. Ҳа, улардан кўрқулик. Негаки, райкомда ҳам таянчлари, обкомда ҳам ўз одамлари бор. Керак бўлса, казо-казо акахонларига айттириб, адлиячиларни ишга солдиришади. Биров уларнинг мушугини пишт деб кўрсин-чи, қилмишларини очишга уриниб кўрсин-чи, не балоларга гирифторм қилишмаскин. Биттаси Миркомилмиди? Ёнига тушадиган мард топилмади-ку.

Ўзлари-чи, ўзлари? Уни оқлаш учун нима қилишди? Қаерга учраб, қаерга чиқишди? Кимга ёзишди? Вахоланки, жонажон оғайнилари эди. Унинг ҳақлигини, поклигини билардилар. Ҳамма билмаса ҳам улар билардилар. Шу оёқ остидан чиққан олтиннинг бир бўлагини ишлатиб ҳам уни оқлатиб юбориш мумкин. Ҳар учарлар борки, шу бир бўлак ёмбини кўрганда Миркомил экан-ку, бошқасини ҳам чиқариб беради, фатво топади. Фақат Миркомил эшитса, унамаслиги аниқ. У унақа-бунақа қайсарлардан эмас.

Лекин бирор нарса қилишлари, эгри й... билан бўлмаса, тўғрилиқча курашиб кўришлари керакми?! Тақдирга тан бериб, индамай ўтириш уятдир, ахир. Искандар-ку, ўзича ҳаракат қиляпти. Қаршига неча марта бориб келди, нималарнидир аниқлади, қўшимча фактлар топди. Унинг аризасини пухталаб... яна баъзи ёқларга бормоқчи. Лекин у-чи? У нима қилди? Искандардан ҳам бурун унга лозим эмасмиди шу ишлар? Одамлар ёр-дўст учун нималар қилишмайди? Керак бўлса жонидан кечади-ку! У-чи? Узидан ортиб нима қилди?! Виждони ростакамига қийналса, ўзидан ортарди-ку-я, вақт топарди-ку-я! Шу виждони унчалик қийналмаяпти, шекилли. Фалончига куёв бўлиб, қўш қаватли коттежу машиналарга эришиб, беш минут кам докторликка етишиб, ўзидан тинчиб қолди шекилли энди...

— Ия, постга келибмиз-ку! Тўхта-тўхтага учрабмиз-ку.

— Вой укағар-эй, бир чеккадан тўхтатиб ётибдими?! Ҳали бизни ҳам... А?

— То за ваҳма қилдингиз-да, тоға. Ахир бу рейсдаги автобус-ку. Далага солмас.

— Э, буларга қонун борми, пахта керак!.. — Автобусда ғовур-ғовур кучайиб, ҳамма бирдан безовталаниб қолди.

Тўрабек ўзига келиб, олдинга кўз ташлади.

Кўчанинг икки чети ҳар турли катта-кичик машиналар билан тўлиб кетган, ҳов олдинда, йўл ўртасида турган ола таёқли инспектордан ҳайиққандай автобус юришини ҳам, тўхташини ҳам билмай имиллаб борар, бунга сари одамлар олдинга талпиниб, нима гаплигини билишга ошиқишар эди. Ким олдинга, ким ёнга мўралайди. Ким шундайгина йўл ёқасидаги жигарранг пайкалда истар-истамас пахта териб юрган йўловчиларга, ким инспекторнинг орқасидан қолмай ялиниб-ялтоқланиб келаётганларга ишора қилади. Олдинроқда турганлардан кимдир шанғиллаб, автобус шофёрига қистайди:

— Ҳей, шопур ука, бўрини кўрган қўйдаи бунча тайсалладинг? Газни босиб, сурвормайсанми? Жонинг борми? Кўрқма, сени тўхтатишга ҳаққи йўқ унинг.

— Ҳа-да! Киракашмидинги, чўчийсан?! Бос-да!

— Кетар-кетар — майдаси кетар. Жа бўлмаса, мана, биз бормиз, — дея қувватлади беқасам тўнли йўловчи.

Шофёр йигит гаши келиб, олдидаги кўзгудан автобус ичидегиларга кинояомуз назар ташлади: шунақа денглар-а?..

Шу пайт ҳамон кетидан эргашган илтимосчиларга пинак бузмай у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган инспектор жилиб юбормоқчи бўлган автобусга кўзи тушиб, икки қадам олдинга қикдию ола таёғини силтаб, четга ишора қилди.

Шофёр машинани у айтган жойга олиб тўхтатаркан, ўтирган ерида орқасига ўгрилиб, бояги одамларга маънодор қаради: «Биз бурчимизни ўтадик. Ўзларингиз гаплашаверинглар энди, жаноблар...»

Эшик очилиб, зинада инспекторнинг аввал қизни шапкаси, кейин ўзи кўринди. У негадир қўнғиз мўйловини сийпаб қўйиб, қўлини юқори кўтарди:

— Жим, ўртоқ граждандар! Далага тушинглар. Беш кило-беш кило териб берасизу... кетаверасиз. — Машина ичида яна шовқин кўтарилмоқчи эди, инспектор олдини олди. — Топшириқ шундай. Ўзингизни-ўзингиз бекорга йўлдан қолдирманг.

Автобус ичида ола-ғовур бошланди. Ким сўкинди, ким пичинг отди. Ким тақдирга тан бериб мурсоаи мадорага қақирди. Аллаким тўнғиллаб қайсибир аёл очиқдан-очиқ қарғанди:

— Э, савил қолсин, ҳеч тинчлик йўқ экан-да...

— Ношукр бўлманг, келин. Шунинг орқасидан орзу-ҳавас кўряпмиз-ку, — деб насиҳат қилди қария одам. — Кўпга келган тўй.

— Э, қўйинг-э.

Одамлар тўнғиллаб-тўнғиллаб бўлса-да, бирин-сигини пастга туша бошладилар. Бир найнов йигит ҳеч тортинмай қўнғизмўйлов инспекторни қўлтиғидан олганча бир чеккага етаклади. Унинг бир иш чиқара олишига кўзи етмаган Тўрабек Офтоб билан Искандарга саволчан қаради.

— Маслаҳат билан... нима қилдик?

Кутилмаганда дўстининг ҳазилкашлиги тутиб қулимсиради:

— Ҳамма нажот сендан энди. Ўзинг бир ғайрат қилсан биз учун ҳам. Бир тушган иш. Тўғрим, Офтобхон?!

Тўрабек аzza-баzza гангиди:

— Беҳазил... гапингми?

У ўша-ўша кулди:

— Кўпга келган тўй экан. Сендан ўн беш килогина... тўёна бўлса бўпти-да. Қўлинг чиқиб кетмагандир, ахир?

Тўрабек энди тушунди: у «юк»ларга қоровул бўлиб қолмоқчи. Ахир, далама-дала судраб юриша олмайди-ку шунча нарсани. Кейин Офтоб учун ҳам терса арзимабдими? «Бир тушган иш...»

— Майли, — деди у хурсандлик билан, — менга рухсатми? — Ичида эса, кулиб қўйди: «Биз оёқнинг чигилини ёзиб келгунча, сизлар юракнинг чигилини ёзатуриглар, майли...»

* * *

Дунёнинг ишлари қизиқ. Керагида йўлларини пойлаб ҳам ёлғиз туюлмасди. Қўл етмас бир юлдуз эди. Яқинлашди дегунча оловдайн куйдирарди. Мана энди таңҳо қолиб, қаршида ҳам ширин, ҳам таҳзунларга ботиб ўтирибди.

Қўлида ўзидай кўхлик, ўзидай ширин дўмбоғи. Пишиллаб ухлайди. Ширин тушлар кўраётибди чоғи, ора-чира ширин-ширин тамшаниб, илжайиб кўяди. Унга қараб бу ҳам синиқ жилмаяди. Юзи баҳор кўёшидайн гоҳ ёришиб кетади, гоҳ нурсизланиб қолади. Унга ҳам осонмас. Не-не йигитлар орқасидан юрмаган эди. Бир оғиз сўзига интиқлар қанча эди. У эса, танлаб-танлаб тозисига учраб ўтирибди. Рад этилган қайси бир севгининг қиясига қолиб ўтирибди. Алам қилмасинми?! Хўрлиги келмасинми?! Бу кўрк, бу чирой бахтими, бахтсизлиги билолмай ўтирса, нима қилсин?!

Бошига қат-қат фўта рўмол ўраб, эгнига узун қора бахмал камзул кийган кампир ҳам охири зерикиб паства тушиб кетди. Автобус ичида ўзлари қолишди. Одамлар ҳамон чим босган зовурнинг у бетидаги пайкалда эринибгина айланиб юришибди. Ора-чира эгилиб пахта териб қўйишмаса, ҳеч шошилишмайди. Кўплар қачон рухсат тегаркин дегандай шу ёққа ўз бўриб олишган. Қўла олислаб кетганми, уларнинг ичида Тўрабек кўзга чалинмайди. Балки ростдан ҳам улар учун бир ғайрат қилаётгандир. Аммо... бунинг сезгирлиги! Тўрабекни теримга жўнатгандаёқ ниятини сезган шекилли, гап очигиша оғиз жуфтлади дегунча юзлари нақш олмадек қизариниб, ғалати бўлиб кетади. Анави кампирнинг ўтиргани ҳам тузук экан. Ундан уялиб гап очишолмаётган эди, савол-жавоблари ҳам хаёлан кечаётган эди. Хаёлан бу кўнгил сўраб, у жавоб қилаётган, бу таскин бериб, у кўнгил ёзаётган, дардларини айтиб олаётган эди. Шуни ҳам кўп кўрдими? Энди нима десин, қандай...
Ногаҳон у:

— Биласизми, кеча бир ерда мен сувратингизни кўриб, сизни... Миркомилни эслаганидим. Бежиз эмаскан, — деб юбордию тилини тишлаб қолди. Миркомилни эсга солиб, аралаштириб нима қиларди?!

Офтоб ҳурккан оҳудек ялт этиб қаради:

— Шу ростми, а? Миркомил акам... қамалганлари ростми?! — деди алақандай илинж ҳам ҳадик билан. ... қаердан эшита қолибди? Демак, унутмаган, унутиб юбормаган.

Искандар уни хурсанд қила олмаслигидан хижолат чекиб, хомуш бош силкиди:

— Ҳеч иши ўнгидан юрмади-юрмади-да, шу дўстининг.

Офтобнинг юзидан ранг қочиб, сўникиб қолди. Қора бодом кўзларини ерга қадаганча, ҳардамхаёллик-ла қизчасининг бошини силади.

— Шу кам эканми яна? — деди хўрсиниб. — Шундай одам... ёлғиз курашиб юрганларига ҳайронман. Шунча қоранинг ичида оқ бўлиб яшаб бўларканми?! Аввал ўзларига ўхшаганларни топмайдиларми, биргалашиб

курашмайдиларми?! — дея афсусланиб бош чайқади. Искандар ҳайрон қолди.

... у қаердан билади? Миркомил ёлғизланиб қолганини қуруқ тўхматга учраб кетганини?

— Сиз... сиз қаердан эшитдингиз? — деди сабри чидамай.

У кўзларини юмиб, бошини сарак-сарак қилди: сиз айтманг, мен эсламай.

— Кеча гап топиб келибди, — деди ниҳоят нафрати қайнаб; бир зумда кўзларини туманранг ёш қоплади. Овози қалтираб кетди. — Анави... анави Миркомилнинг беш йилга қия бўлиб кетибди-ку ҳақиқат излаб-излаб, дейди. Бизни енгиш осон эканми?! Ҳаммаёққа қанот ёйиб бўлганмиз-ку. Керак бўлса, ўша тепадагиларнинг қўли билан эзиб ташлаймиз бунақа сув лойқатгичларни, дейди. Энди мулла минган эшакдай бўлиб келади у ёқдан, деб кулади. Ё алҳазар, алҳазар. — У кофтасининг чўнтагидан дастрўмолчасини олиб, юз-кўзларига босди, хўрлигини ютиб, ўзини ўнглаган бўлди. — Сизга ёлғон, худога чин, Искандар ака, шунда англадим ким билан, қандай даҳшатли одам билан яшаётганими! Ахир, қандай одам бошига мусибат тушган бир киши устидан шундай кула олади?! Унга нима ёмонлик қилибдики, қамалганини эшитиб, ичига сиғмай кетса?! Яна менинг юзимга солган, устимдан кулгани-чи!.. Пешонам шўр бўлмаса, шунинг ширин сўзларига учаманми-я, учаманми?!

— У қаёқдан эшитибди? Ахир, Миркомил бу об-ластада ишламасди-ку.

— Э, нимасини айтасиз, бу пунктчилар бир-биридан эшитиб байрам қилиб ётишганмиш-ку, биттасининг бошлаб шох синдими, деб!..

Искандар ёқа ушлади.

... байрам қилиб ётишганмиш? Ё алҳазар! Дунё тескари бўпти-да энди. Ахир... йилон ёрпуздан қочар, қанча борса ёрпуз утру келур... эмасмиди? Ёрпуз, ёрпуз... қаерда эшитган ё ўқиган эди? Ҳа, қадимги турк тили луғатида. Минг йил бурунги гап. Аммо бир нарсаси қизиқ: у ёрпузларга нима бўлган? Наҳот битта қолмай қирилиб битган? Табиат кушандасиз қолдирибдимикан у йиллонларни? Биз-чи, биз? Улар байрам қилиб ётса, биз нима қилиб қара-аб ўтирибмиз? Қачон ўзимиздан ортишни, ҳақиқатга қайишни ўрганамиз?! Ё ўрганмай ўтиб кетамизми?

У энди ўзини боса олмай ўрнидан туриб кетди.

— Кўрамиз! Байрам бўлса, байрам қила туришинчи! Бизнинг ҳам кунимиз туғиб қолар! — деди алам билан. У ўзи сезмаган ҳолда автобус ичида у ёқдан бу ёққа бориб келар, Офтоб эса, ундан кўз узмас, уза олмас, юзлари ёришибми-ей, кўнгли жойига тушибми-ей, хайрият, ёлғиз эмасканлар, дегандайми-ей, таскин топиб борар эди.

Шу маҳал ҳалиги қора духоба камзулли кампир қайтиб, ихраб-сираб автобусга кўтарила бошлади:

— Худога шукр-эй, қайта бошлашди-е. Бир ёққа мундоқ тинчроқ бориб кела олмас-а...

Искандар турган ерида тўхтаб қолди.

... кампир ҳақ. Бу ёқда беш кило деб одамларни не кўйга соладилар. У ёқда эса, минглаб тоннасини қоғоздан-қоғозга ўтқазиб, йўқдан бор қилдилар. Қани ҳақиқат?

Шу баробар кўз олдида Миркомил ҳам жонланиб, овози янграб кетгандай бўлди (ажаб, негадир у куйиб-пишиб эмас, аччиғланиб ҳам эмас, ҳақлигига юз фоиз ишонган одамдай, чертиб-чертиб гапирар эди):

— Андиша деб сен индамасанг, мен индамасам, ҳаммамиз мўмингина бўлиб тураверсак, билсанми бу нимага олиб боради? Кўрасан ҳали!..

«Кўрасан ҳали, кўрасан ҳали!», деган сўзлар жанрангли Искандарнинг қулоқларида. У ўздан уялиб кетди. Шу Офтоб билан холи қолақолай, бирпас гаплашақолай демаса-ку, шу гап йўқ эди. Бояги қўнғизмўйлов инспекторга бир оғиз бир нарса демабди-я. Уларни ўқиган, тушунган деб ким айтади?..

Йўловчилар бирин-сирин даладан чиқиб келар эдилар.

Калон тоға айтган ривоятлардан

Синчиларни биласиз, бир қарашда ҳар қандай отнинг зотию феъл-атворини, бўладиган-бўлмайдиганини айтиб бера олади. Оқсоқол денг ўша синчилардан ҳам ўтган синчи экан. У бир кўргандаёқ ҳар қандай одамни кимлигини ўқиб ола биларкан. Топшириқни адо этишга келган галдаги йигитнинг (қув бўлиб қув, қаттиқ бўлиб қаттиқ эмас, ҳар қалай аллақандай сир яширинган) кўзлариغا қараб қўйиб, сўрабди:

— Бўтам, шундай сафарга якка чиқадими одам? Яқин дўстларингиз йўқмиди, бирортасини шерик қилиб олсангиз?

Йигит ишшайибди:

— Мен шериксиз иш қилишга... ўрганганман. Шу яхшироқ.

Оқсоқол бир қарашда адашмаганига ишонч ҳосил қилиб, ичкари кириб кетибди-да, духоба халтачада унга аталган омонатни кўтариб чиқибди.

— Мана, бўтам, йўлингиз бехатар бўлсин, нима ниятда шу сафарни ихтиёр этган бўлсангиз — ниятингизга етинг, — деб уни йўлга кузатиб қўйибди.

Халтача унча катта бўлмаса ҳам ёмби солингандек оғиргина экан. Йигит шаҳардан чиқмаёқ ичи қурий бошлабди: наҳотки ёмби бўлса! Кўзига ҳам нуқул ёмби кўринармиш, қўк духоба халтача ичидан нурланиб-нурланиб кетармиш.

О, Оқсоқолни тоза гелладимми, ниятимга етдимми, дермиш ўзига ўзи. Бу омонатни шундан-шу ёққа олиб бориб, мукофотига кўз тиккунча, ўзини гумдон қилганим яхшимасми? Оқсоқол топширди деб Қизилқумдек бир саҳрода куйиб-ўртанишим, Тиёншондек бир катта тоғдан ошиб ўтишим, Устюртдек тақирларда тентирашим шартми? Саратон жазирасию чилла совуқларига чидашим зарилми? Шунча қийинчилик нимага керак? Битта мияси ачиган чолининг гапи учунми? Унга берилган сўзнинг устидан чиқиш учунми? Менсиз ҳам бу дунёда аҳмоқлар тўла, дебдию йигит шаҳардан чиқиб, одамлар кўздан йироқлашиши биланоқ... биринчи шартни бузибди. Омонатни очса... қай кўз билан кўрсинки, ҳаммаси тилла тангалар эмиш.

— О, аини муддао! — деб у қувонганидан ўйинга тушиб кетибди. Кейин ўйланиб қолибди: фикрим бузилишга бузилиб бўлди. Лекин энди омонатни ўмарошга ўтариб, орқага қайта оламанми? Уни ўз юртимда қандай «еб» кетаман? Шошма, бирорта карвонга қўшилиб, Маккаи мукаррама зиёрати баҳона ўзга юртларга ўтиб кетсам-чи? Каттароқ бир дўкон очиб, тинч-фароғатда яшасам-чи? Тўғри-ку, лекин уйдагилар нима дейдилар? Оназорим, фарзанд кутаётган хотиним, қариндош-уруғлар қай аҳволга тушишадилар? Мендан ҳеч хабар бўлмагач, йўлда бир нарса бўлибди-да деб ахийри аза очадилар, юртга ош бериб, ўлдига чиқарадиларми?

У қўлидаги олтин тангаларга қарабди. Тангалар оҳанрабодек жилва қилармиш. Ол, ол, ол, олганинчга ол, дермиш.

Охири йигит:

— Бўлганича бўлди! Улар йиғлаб-сиқтаб бир кунини кўриб кетар, шунча олтинни менга ким беради?! — дебдию карвонга қўшилиб кетибди.

Карвон йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, бир мамлакатга етиб борибди. Йигит энгил нафас олиб, ҳажга кетаётганларнинг ҳам кўзини шамғалат қилиб, карвондан ажраб қолибди. Нияти — кўзига оловдек кўринган ўша шаҳардан бир дўкон сотиб олиб муқим яшаб қолиш экан. Дўконни ҳам топибди. Нархини ҳам келишибди. Қимматини ҳам тўлабдию уни расмийлаштиришга келганда иш... бузилибди. Дўкон эгаси унинг тиллаларини қайтариб олиб чиқибди.

— Тангангиз рўкаш, — дермиш у.

— Қанақасига рўкаш бўлсин, чин тилла-ку, мана, кўринг, яқираб турибди. Яна нима керак сизга? — дебди йигит хит бўлиб.

— Йўқ, рўкаш, — дебди у, — барчаси қалбаки.

— Имм, қандай худбинлик! Шу нарсани деб юртимни, туғишган-билишганларимни, онаизоримнию хотинимни ташлаб келдимми?! Энди нима деган одам бўлдим? Одамлигим қаерда қолди? Қанчалар даҳшат! — деганча у бошини чангаллаб қолибди.

У қайтар йўлини тополмай ўша-ўша бегона юртларда хору зор тентирармиш. Ўз юртида аллақачон ўлдига чиқариб, аза очганларини эшитгандан бери савдойи эмиш. Ҳар кўчаю ҳар гузарда бир гапни такрорлармиш.

— Неки рўкашдур, охири ғашдур, — дермиш.

Бошқа сўз айтмасмиш.

Офтоб ҳеч қутилмаганда Регарда тушадиган бўлиб қолди. Бугунча опасиникида қолиб, эртага йўлга чиқармиш.

— Биз билан кетаверинг эди, эртага якка ўзингиз қийналиб юрмай. Қибрай қаёқда-ю... — деди Тўрабек аллақандай илинж билан. Назарида шу тушганча қайтиб кўрмайдигандек. Ойга учган ё сувга чўккан мисол яна бедарак йўқолиб қоладигандек.

У аллақандай синиқ жилмайди.

— Опамларга айтмай кетсам бўлмас. Кириб кетақолай биратўла, — деб орқасидан маънодор қилиб қўшиб қўйди. — Яна қачон келдим бу ёқларга?

Негадир иккиланиб турган Искандар унинг шу гапидан ўзгарди. Дарҳол кўкрак чўнтагига қўл суқиб, қоғоз-қалам олди ва уй адресини, телефон рақамларини ёзиб берди.

— Ҳар эҳтимолга қарши — олинг. Бирор ёрдамимиз керак бўлса, айтарсиз, — деди хижолат аралаш.

Офтоб ўзи адрес сўрашга тортиниб турган экан, қутилмаганда севиниб кетди.

— Раҳмат! Қўнғироқ қилиб безовта қилсам, маслаҳатингизни аямасиз — деди нимагадир умид тутиб.

— Бош устига, — деди Искандар, — ҳеч тортинманг.

— Йўқ бўлиб кетманг яна... — Тўрабекнинг оғзига нима учундир шу гап келибди.

У қизариниб жилмайди.

— Хўп...

Кейин қизчасини кўтариб, тугунчасини қўлига олди. Тушиш олдинда Искандарга яна аллақандай ўтинчу хижолат-ла тикилди:

— Хат ёзсангиз... — деди тутилиб-тутилиб, — хат ёзсангиз, салом айтинг уларга. Сўраб қўйинг... — дебдию юзлари нақш олмадаин қизариб кетди. Қора бодом кўзларида эса туманранг ёш айланди.

У бир қўлида тугунчак, бир қўлида ўзидай қўхлик, ўзидай ширин қизчаси, барикарам қўйлагининг этаклари

нозик ҳилпираганча кетиб бораркан, орқасидан қараган ҳам қарар, қарамаган ҳам қараб қолар, бу оламда шундайин ҳам гўзал бўларканми, бўлса, уни қандайин она туғаркан, қандай йигитларга насиб этаркан, дерди. Билмайдик...

Тўрабек титраб кетди: ҳаёт бунчайин чигал бўлмаса?! Бекам-кўст чирой ато этган табиат жиндек бахтни ҳам аямаса нима қиларкан, деркан, беихтиёр Деновдаги эрталабки воқеани — автобус йўлини тўсиб чиққан хушсурат бойвачча йигитни эслаб: «Тавба, бир вақтлар аллақандай сариқ чақани деб юртию жигар-гўшаларидан кечиб кетган ўша савдойидан бунинг қаери кам, кам, кам? — деб ўйлаб қолди-ю, ногоҳон ўзининг кўйнидаги ўша сариқ «чаён» ёдига тушиб, сесканиб кетди: — Ўзим-чи, ўзим? Ўзим кимман?!»

Йўл пастлай-пастлай уч тарафи тоғлар билан ўралган водийга тушиб, шаҳарга кириб бора бошлагандагина Искандар хаёлига келган фикрдан кўрқиб кетди.

... ия, энди нима қилдик? Шундан шу ёққа келганда, қайтиб кетмасак гўрга эди... Битмаган бўлсин-да, ишқилиб.

У секин Тўрабекни туртди.

— Айтмоқчи, аэропортдан қандай ўтдик? — деди шивирлаб. — Анув нарса битган бўлса...

Тўрабек кўзларини пирпиратди:

— Қайси нарса?

— Электромагнит йўлак-чи?

— Нима, тақа йўлак қуришаётганмиди? — Тўрабекнинг юзи оппоқ оқариб кетди. Искандарга аллақандай маънисиз тикилиб туриб, беихтиёр ёнини пайпаслади-ю, тезда қўлини тортди. Асабийлашиб атрофга қанглади: — Чекиш ҳам тугабди аксига.

Атродан айтдими, атай айтдими — Искандар фаҳмамай қолди.

У эса, ҳеч кимдан садо чиқмагач, ноилож тақдирга тан бериб унга ўгирилди.

— Нима қилдиг-а, жинғиллаб берса? — деди боягидан сал ўзига келиб. — Ундан ёмони йўқ-ку?

Искандар киши билмас ён-атрофига зингил ташлади: ҳеч ким сезмадимикан ишқилиб? Йўқ, ҳамма ўзи билан ўзи овора, ким шериги билан гурунглашиб, ким хаёли қочиб, ким атрофга алангадир боряпти. У кўнгли хотиржам тортиб, Тўрабекка қаради:

— Ўзи Термиздан автобусда жўнаворсак ҳам бўларкан-ку, эсимизга келмапти-да.

— Яқинда бошлаган бўлса, битмагандир балки? Ўзинг аниқ кўрганмисан? — деди Тўрабек ишонқирамай.

Искандар бош чайқади.

— Ускунасини келтириб кўйишганига кўзим тушувди. Шундан хавотирдаман.

Дўсти қўл силкиди:

— Ҳе-е-е, келаси йил қуришсаям. Бизда қачон дарров ўрнатишган? Кўрасан ҳали.

... айтганинг келсин, айтганинг. Бўлмаса нақ қайтиб кетишга тўғри келади-я. Жинғиллаб турса, тушунтириб бўладими уларга? Битта акт билан қутулса хўп-хўп-а, нечта идорага судрашмаскин.

Искандар бош чайқади. Ўзи шу ташвишлардан қочиб ҳеч кимга маълум қилгани йўқ-ку. Райондагиларга айтса, ҳар хил пок-нопок одамлар аралашиб, қўлдан қўлга ўтиб баракаси учмаслигига ким кафилик бера олади? Ундан кўра ўзлари ими-жимиди Тошкентга етказиб борганлари маъқул-да,* Бунақа нарса ҳар куни оёқ остидан чиқаверибдими? Кейинги юз йилда энди топилишидир-ов.

Тўғри, бу олдинги асрда ҳинд савдогарлари ерли аҳолидан сотиб олиб, кейин инглиз музейларига пуллаб юборган Амударё хазинасичалик эмас. Искандар уни яқинда Ленинградда намоёиш қилишганда кўрди. Фақат соф тилладан қуйилган от-араванинг ўзи бир олам, бир санъат асари. Неча минг йиллар илгари ҳам қандай қўли гул заргар халқимиз борлигидан шоҳидлик бериб турибди.

Лекин Далварзиндан чиққани ҳам ундан қолишмайди. Айниқса, анави Буддо шокиласи... дунёда тенги йўқ! Бунақаси топилмаган. Шунинг ўзи археологлар оламида ҳали қанча шов-шув бўлмайди. Бунинг устига, қўймалардаги нуқтали ёзув аниқланса, ўқилса борми, қанча илмий жумбоқлар ечилиб кетар балки. Фақат омон-эсон Тошкентга етказиб олишса бўлгани. Шу аэропортдан ўтиб олишса-ку, у ёғи бир соат-бир ярим соатли йўл эди-я... Утиша олармикан?

«Утолмасак, жазаси поезд-да. Бир соатда бўлмаса, бир кунда борармиз. Бир кун минг кун бўптими?! Шундай хазина топганда, — дея ичиди ўзига ўзи тасалли берар эди Искандар. Аммо кўнглининг бир чеккасида умидини ҳам узмас эди. — Ишқилиб ўша электр тарози ишга тушмаган бўлсин-да». Ҳали билет топиладими, йўқми — буни ўйламасди.

У аэропорт биносига оёғи тортиб-тортмай кириб борган бўлса-да, рўйхатга олинаётган жойга кўзи тушиб, шундай енгил тортиб кетдики, хурсандчиликдан зални жаранглатиб дўстини чақирганини ўзи сезмай қолди: — Эй, Тўрабек! Келавер, ҳеч гап йўқ! — Аммо одамлар ҳар чеккадан ўзига ҳайрон бўлиб қараётганини сезиб, ғалати бўлиб кетди-да, пастроқ товушда қўшиб қўйди: — Жуда-а вақтида кепмиз...

Ҳақиқатан ҳам усталар залнинг нариги бурчагидан янги ўтиш йўли очишар, жинғиллайдиган ускуна флюоридан очиб қўйилган-у, ўрнатилмаган эди. Тўрабек ҳам енгил тортиб сирли илжайиб қўйди: ўзимиз омадли йигитлармиз-да.

Улар қопчиқларини олиб бир чеккага ўтдилару маслаҳатга тушдилар. Энди билет масаласини ҳал қилиш керак эди. «Буёғини менга қўйиб беравер», дея катта кетган Тўрабек ҳеч қанча ўтмай тарвузи қўлтигидан тушиб қайтиб келди:

— Чатоқ-ку, пешиндан кейинги рейсларга ҳам топилиши амримаҳол деяпти. Нима қилдик, учувчиларнинг ўзи билан гаплашиб қўяқоламизми, а?

Искандар лабининг четида кулди: «Ўзимизда ҳам айб бор. Дарров қинғир йўлларини қидириб қоламиз». Унга эса, маслаҳат солди:

— Аэропортнинг бошлиғига учраб боқсак-чи? Ёрдам берар балки.

— Кириб кўр. Чиқмаган жондан умид.

Бошлиқ сўзамолгина, лекин қўлидан келса, яхшилигини аямайдиган одам экан. Азза-базза хижолат чекиб қолди.

— Эй-й, эсиз-а. Сал йулгарироқ отни қамчиламай-сизми, — деди тожикча талаффуз билан. — Ҳозиргина

*Бу воқеа Далварзинтепадан етмишинчи йилларда топилган хазина билан боғлиқ воқеалар ва одамларни, улар ўтган йўлларни эсга солса-да, айнан ўзи эмас. Далварзин воқеаси бу асарга бир туртки берган, холос. У хаёлимда ўн тўрт йилга яқин айланаб юриб, ва ниҳоят, кечаги ўтмишимизга янгича назар ташлаш туфайли ўзининг бадий инъикосини топди, деб ўйлайман. Кези келганда шу асарни ёзишга ундаган Жўра ака Эшонхўжаев билан қиссага материал йиғиш даврида ўз ёрдами ва маслаҳатларини аямаган археолог дўстим Баҳодир Турғуновга самимий миннатдорчилигимни изҳор этман. (Муаллиф)

бир одамга уч ўрин берган эдик-а. Энди кейинги рейсгача сабр қиласиз-да, майлими?

Шунисиға ҳам шуқр қилиб чиқиб келаркан, у залда — кимни денг — Думбулганини кўриб, секин тўхтаб қолди. Автобусда-ку орқа ўриндиққа ўтиб кўринмай келишган эди. Энди нима қилишди?

У ҳаворанг формали аэропорт хизматчиси билан худди тутинган ака-укалардек қизгин сўрашиб турарди.

— Оббо сиз-эй, оббо фантой-ей. Шунақа, денг: лотореяларни текширгани келдим, денг?

— Сиз... сиз... сизларниям бир кўриб... кўриб... кўриб ўтай дедим. Қа... қа... қалайсизлар энди? Жа... жа... Жамолиддин акам қалайлар?

У кўзи бирдан Искандарга тушиб, таниб қолдию худди минг йиллик танишини учратгандай иккала қўлини ғайритабий кўтариб силкиганча, унга қараб кела бошлади.

— Эҳ-эй, кў... кў... кўришган еримизни қаранг. Дубул... дубул... дубулгани топмай қа... қа... қаёққа кетяписизлар?

Искандар ноилож унга рўбарў бўлди.

— Топамиз, топмай кўярканмизми уни, — деди Ғанишернинг кўнгли учун ҳам. Аммо ичида бир нарсадан хурсанд бўлиб қўйди: яхши ҳам «эҳ-ҳей, тиллатопар акалар» деб қолмади ҳамманинг олдида. Кейин тушунтириб бўлармиди, биз археологларни у шундай аташини? Қаёқдан ҳам илашди? Ишқилиб яхшиликка бўлсин-да.

Ўзи иложи борича гапни чалғитишга чоғланди:

— Бу дейман, аэропортда танишларингиз кўп экан-ку, а?

Юпқа лабларини йиғиштира олмай Ғанишер илжайди, узунчоқ сапча боши ғайритабий лиқиллади:

— Бор. Ҳамма... ҳамма... ҳаммаси танишади. Нима... нима... нимаиди? Билетми?

Искандар «ҳа-да, ўтирибмиз билетсиз» дегандай қўлларини ёзиб, атай мулозимат қилди:

— Энди ўзингиз ёрдам бервормасангиз... аэропортда қолиб кетамиз шекилли.

Ғанишер ҳам бу беозор ҳазилга тушуниб, лабларининг таноби қочди. Искандарнинг гапи нашъа қилиб сассиз куларкан, мунчоқ кўзлари юмилиб кетди.

— Шу кетганча кет... кет... кетвормасангиз... обераман, — деди кутилмаганда нимписанда билан.

Искандар қўлини кўксига қўйди:

— Гап бўлиши мумкинмас. Борамизу қайтамиз. Ишонмайсизми? Чақиртириб қолишди-да, бўлмаса-ку...

— Э, қўйинг-э! — Кутилмаганда у айниб қўл силтади. Юзини четга бурганча титроқ қўллари билан чўнтагидан папирос оларкан, унга қарамай тўнғиллади. — Сиз ҳам ал... ал... алдасангиз...

Искандар ғалати бўлиб кетди. Хижолатдан тилига ҳеч гап келмай яқин бордию қўлини унинг елкасига ташлаб, бирпас жим қолди. Сўнг:

— Кечиринг, Ғанишер ака, — дея шивирлаганча бурилиб кетабошлади.

Афсус, ер ёрилмадию ерга кириб кетмади. Ҳамма қатори ҳазиллашган эди. Оғринмас, ўрганиб кетган-ку, деб атай тегишган эди. Ҳаммадан кутса ҳам ундан кутмаган экан. Унга ишониб юрган экан. Бу одам алдамайди, эрмак қилмайди деб ўйлаган экан. Ёмон бўлди. Уят бўлди. Узимиз гумроҳмиз. Калтабинмиз. Орқа-кетини ўйламаймиз, ҳамма-чи, деймизу ўша ҳамма хато қилаётганини ўйламаймиз. Бўлмаса, шу одамни эрмак қилиш... инсофданми? Кўра-билатуриб алдаш, мазах қилиш одамгарчиликданми? Кўнгли яримталиги, шу аҳволга тушиб юриши... фожиаси етмайдими ўзига?

Унинг қулоқлари остидан Ғанишернинг ўша сўзлари ҳеч кетмайди: «Сиз ҳам алдасангиз... бўлган экан, бўлган экан...»

Шу пайт кимдир уни чақиргандек бўлди:

— Ис-кан-дар?

У бошини кўтариб, овоз келган томонга аланглади. Хаёлпаршонликни қаранг. Залнинг бу чеккаси қолиб, у чеккасига кетаётган экан. Ахир, дўстини шу томонда қолдирган эди-ку.

Тўрабек унга қўл силкиди:

— Бу ёққа қаравор.

Шундагина унинг ёнида бир одам мийиғида кулимсираб турганини кўрди. Ким экан, юзи таниш-ку? Ўзи Алпомиш келбат, юзи янги тандирдан узилган қизилмағиз нондай. Бошида пўрим шляпа. Таниди.

...йўлда бензин бериб кетган анави сипо йигит-ку.

Тўрабек акасини учратгандай ўзида йўқ хурсанд.

«Нечук? — деб ўйлади Искандар. — Йўлда ҳеч ишонмай ўлганиди-ку, қароқчимасми деб?»

Искандар боя Офтобни учратгандагидек кўнгли ёришиб, ўша томонга қараб юрди. Ёки бегона шаҳарда ҳар қалай таниш йўлиқанидан суюниб кетдимикан?

— Э, сизмисиз? Яна кўришганимизни қаранг, — деди Искандар астойдил қувониб. У бояғи-бояғи мулойим кулимсираб турганча уникага иккита келадиган кафтини чўзди.

— Яхши етиб келдингизларми?

— Ёмонамас. Фақат бу рейсга илинолмаганимизни айтмаса.

— Бирга келаверсангиз бўларди, унамадингиз-да ўзингиз.

— Бўларди, лекин... пахта тергимиз келмаганиди-да, — дея атай ҳазиллашди Искандар.

— Барибир тўхтатди-ку, кўриб турувдик.

Искандар ўнғайсизланиб гапни бурди:

— Ушанда йўлдан қолдирмаса, билетга ҳам илинарканмиз. Охиргисини ҳозир бериб юборган экан-а...

— Ачинмасанг ҳам бўлади. Бу ёқдан иккита билет чиқиб турибди, — деб сирли илжайди Тўрабек.

— Йўғ-э?

— Рост. Булар жўраларига деб ўрин ёздириб чиқишган экан, келишмай қолибди. Э, бегона қилманг дедим. Тўғрими?

У хижолатли жилмайди.

— Озгина сабр қилайлик-чи, келишмаса... Менга ишониб тагин қолиб кетманглар. — Унадиган ери бўлса, ҳаракатингизни қилаверинг демоқчи бўлди у.

Искандар кутилмаганда очилиб кетди.

— Узимиз омадли йигитлармиз-да. Ўша ўрин бизга насиб қилиб турибдики, жўраларингиз кеч қолишяпти-да. Қараб турасиз, етиб келишолмайди. Мени айта-деяверинг. Узимиз билан кетасиз ҳали...

Худди унинг гапини тасдиқлагандек залда диктор қизнинг овози жаранглаб кетди:

— Пассажирони мўҳтарам! Ба рейси чилу ҳашту сиву нўх — «Душанбе — Тошканд» саворшавй сар шуд. Марҳамат, аз баромадгоҳи дуввўм ба перрон бароед...

Искандар алп келбатли йигитга «эшитяписизми, мен нима дедим» дегандай имо қилди:

— Қалай, бизга насиб қилиб турганаканми, ҳамроҳи азиз?

— Илож қанча: юрганникимас, буюрганники деб шуни айтишса керак-да, — дея елка қисди у. — Кетдикми, кеч қолмайлик яна...

— Бўлақолинглар. Ҳамма ташқарига чиқиб бўпти-ку, — деб шоширди Тўрабек қопчиқларини қўлга олиб.

Уларга эргашаркан, Искандарнинг хаёлидан ғалати

фикр кечди: жўралари бор одам нечук дарров рози бўлақолди?

Аммо бунга тайинли бир жавоб топмай, рўйхатдан ўтишга ошиқди. Диктор қиз ҳамон шоширар эди.

— Пассажирони мўхтарам! Ба рейси... «Душанбе — Тошканд»...

11

Самолёт енгил дириллаб, моторлар бетиним гўнғиллайди-ю, ўзи гўё учмаётгандек. Бир ерда муаллақ туриб қолгандай. Ташқарида эса қанотга офтоб тушиб, шундай ярқираптики, у ёғи йўқ.

Ана, у бир ёнга оғиб, қанотдан офтоб тиги кўтарилди, мусаффо осмоннинг бир бўлаги юз очди. Пастда эса, оппоқ булутлар. Худди чексиз-чегарасиз ерга пахта ёғиб ташлангандек. Самолёт унинг устидан бир маромда (тез ҳам эмас, секин ҳам эмас) юзиб бораётгандек. Шундай ён томонда булут устида эса... камалак жилоланиб турибди. Қачондан бери уларга эргашиб келаётибди-я.

Камалак бўлиб камалакка ўхшамайди, бошқа нарса бўлиб бошқа нарсага. Аллақандай ясси ўтовсифатми-ей, офтобдаинми-ей! Уларга эргашиб, анча пастда, булут орасида юзиб келяпти, юзиб келяпти. Худди сиртида қават-қават кўк; қизил, сариқ чилчўплари бордай, улар ўшандайин нур сочиб тургандай. Бир дақиқа ҳам ортда қолмайди, бир энлик ҳам нари ё бери бормайди. Бояги-бояғидай эргашиб келяпти. Ниманидир кузатиб келаётгандай. Пайтини топса, самолётни ҳам жилдирмай қўядигандай...

Тўрабек ўзининг хаёлидан ўзи қўрқиб кетди. Унга бир нима бўлмаганми? Эс-меси оғиб қолмаганми? Хаёлига аллақандай йўқ нарсалар ўралашиб келади-ей, ҳайиққани — бекор, режалари — чаппа, туши ўнг чиқарганими-ей! Бу нимаси экан?

Рост-да. Қароқчимасми деб йўл бўйи ҳайиқиб келган одами аэропортда олдиларидан халоскордай чиқиб турибди. Яна иккита ортиқча билети билан. Кеча тушида кўргани эса, худди олдиндан аён берган нарсадай ҳали у ерда, ҳали бу ерда кўриниш бериб қўяди. Ҳеч хаёлидан кетмайди. Мана, яна камалак қиёфасида эргашиб келяпти. Камалак бўлиб камалакмас, учар тарелка бўлиб у эмас... Туши ўнг, ҳуши тушдай. Ўзи эмас, суврати Искандарга эргашиб келаётгандай. Ҳов бир вақтларги қўрққани энди олдига келиб тургандай, рост чиқаётгандай...

Никоҳ куни, худди шу хотинига — кимсан домласининг ой деса ойдаи, кун деса кундай қизига уйланаётган кеча кўрган туши-чи? Неча вақтгача тонг қолиб, ҳеч кимга оғиз оча олмай юрган эмасмиди? Энди шу ҳам рост чиқарганими, тавба?

Қаранг-а, улар уч ўртоқ аллақандай баланд тепалikka — қуёшли мазгилга хориб-чарчаб чиқиб боришар-ётса, ўша ёқдан бир даста ановий гуллар терган гўзал қиз ўйнаб-қувнаб тушиб келаётганмиш. У шундайин ҳарир кўйлақ кийганмишки, шу ўйнаб-қувнаб келишида осмондан тушиб келаётган малакка ўхшармиш. Бир қошиқ сув билан ютиб юборса бўлгудек эмиш. Икки қадам босиб-босмай ишвали-ишвали қараб қўярмиш. Ўзи индамаса ҳам, кўзларидаги жоду тинчини ўғирлаб имлагани-имлаганмиш. Бир вақт қараса, ҳамроҳларидан айириб, уни авраб олиб кетаётганмиш. Дўстлари билан тепага кўтарилаётган одам энди унга эргашиб, аллақандай бир туманли оламга тушиб бораётганмиш.

Тепадан дўстлари чақиришармиш:

— Эҳ-ҳе-ҳей, Тўрабек, қаёқда қолдинг? Биз бу ёқдами-и-и-и.

Тўхтаса, ҳалиги ҳур ҳам тўхтармиш. Кўзлари билан юрмайсизми, йигит, дея ғамза қилармиш. Икки қадам босиб ўгирилиб-ўгирилиб қарармиш. Худди туманли оламга бир ўзи кириб кетадигандек нозу фироқми-ей, зардами-ей қилиб қўярмиш-да, у эргашиши билан очилиб-сочилиб кетармиш. Қиқир-қиқир кулганча пастга чопиб кетармиш. Ўзи ҳарир кўйлагидан ҳам юпқа, нозик бир туман ичида бир кўриниб, бир йўқолиб, ҳали у ёнида, ҳали бу ёнида пайдо бўлиб қолармиш. Шундай йигитни ўзига ром қилганидан боши осмонга етиб, ўйнаб-ўйноқлаб борармиш.

У эса, Тўрабек эса, бу тумандан гоҳи-гоҳи ваҳмага тушиб, тўхтаб-тўхтаб қолармиш. Орқага қараб, у офтобли мазгилга, элас-элас кўзга чалинаётган дўстлари олдига қайтгиси келармиш-у, бундан ҳам кўнгил уза олмасмиш.

Малак сиймосидаги қайлиги эса қиқир-қиқир кулиб:

— Вой, Тўрабек ака-ей, ғалатисиз-а, дўстларингиздан ажрай олмаётган бўлсангиз, майли, боринг, қийналиб-қийналиб ўша бетайин мазгилингизга кўтарилавиринг, — дея кесатармиш. — Мен сизга қайси мазилдан камман, камман, камман, — дермиш.

Тўрабек йигит боши билан ундан уялганидан ҳам орқасига қайта олмасмиш, нима бўлса бўлди деб унинг кетидан туманли оламга кириб борармиш, кириб бораверармиш-у, охири ҳеч кўринмасмиш. Уйғониб кетгиси келармиш-у, уйғона олмасмиш...

Мана энди билса, туши рост чиқиб турибди. Қайси бир кўн кўзига ҳур кўринган домласининг қизи уни бир ғамзаю ишва билан йўлдан урганча, дўстларидан айриб туманли оламга етаклаб кетган экан. Унга уйланганим билан дўстларимдан ажраганим йўқ-ку, доим биргамиз-ку, у офтобли мазгилга бирга-бирга кўтариляпмиз-ку, хотинимнинг гапига кириб, мен уларга хиёнат қилганим йўқ-ку, деб юраверибди. Аслида эса, сийрати у билан кетиб, суврати булар билан қолган экан-ку?! Офтобли мазгилга ўзи эмас, суврати кўтарилаётган экан-ку?! Бўлмаса, мана бу алвасти олтинни кўрганда ўзини тутиб тура олмасмиди? Агар ўзи бўлса, ўша-ўша Тўрабек бўлса, уни нега олди? Олди? Олди?!

У эмаски, олди-да! У эмаски, қуймадан кеча олмаяптида! У эмаски, Искандарга айта олмаяпти-да! Қайтара олмаяпти-да. Ким бўлмаса унда?!

Салон ичида микрофон қиртиллаб, олд эшик устидаги қизил чироқ ёнди. Тепадан стюардессанинг овози келди.

— Пассажир ўртоқлар! «Душанбе — Тошкент» рейси бўйича учаётган самолётимиз Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти Тошкентга кириб бормоқда. Яна бир неча дақиқалардан кейин...

«Яна ярим ё бир соатлардан кейин... институтдамиз! Росмана шов-шув, тўс-тўполон, табриклар ичида қолиб кетамиз, — дейди ўзига ўзи Искандар. — Эҳ, ҳеч кимга айтмай, исини ҳам чиқармай зап иш қилдикми? Шунча хазинани, шундоқ топилдиқни кўтариб кириб борамизу бошлари осмонга етмасинми! Институт тарихида бунақаси бўлмагандир! Домлалар ҳам эсанкираб қоладиган бўлишди-да. Рост-да. Яқиндагина бу Далварзинни тоқай титқилаймиз, кушонлар марказини балки бошқа ёқдан излаш лозимдир, деб қолишмаганимди? Устози шу мавсум ҳам бориб кўрайлик-чи, демаган-да, ҳай-ҳай-ҳай, жуда қаттиқ адашишаркан-да. Унда, ўн олтинчи уйдан топилган фаройиб шахмат донасию оташхонадан чиққан ҳайкал, мана бу хазинаю Будданинг антиқа шокиласи қаёқда эди!

...устози сезган экан-да, а? Борибоқ даставвал ўзларига айтганимиз бўлсин! Ишқилиб тузалиб қолган бўлсинлар-да.

Искандар вақтни билмоқчи бўлиб, ёнида ўтирган дўстининг билагидан тутди-ю, уни бемаврид безовта қилганидан ўзи хижолатда қолди. Тўрабек нима хаёлда экан, беҳос чўчиб тушди. Кейин эса, шундай қизариб кетдики...

Искандар ўзини ҳеч нима сезмаганга олган бўлса-да, биринчи марта ўйланиб қолди. «Тавба, унга нима жин урди? Илгари ҳеч бунақа эмасди-ку?» Беихтиёр бундан икки соатча бурун автобусда юзи оппоқ оқариб кетганини, кейин ихтиёрсиз равишда ёнини пайпаслаб қолганини эслаб афтига тик қаради.

Тўрабек буни кутмаган экан, кўзларини олиб қочди ва иллюминатор томон эгилиб:

— Вой-бў, булутни қара, Тошкентда роса ёғяпти шекилли, — деди гапга чалғитиб.

Шу тобда самолёт ростдан ҳам қалин булутлар орасига шўнғидию атроф бирдан қоронғилашиб кетди. Самолёт ҳамон пастлаб борар, у кесиб ўтаётган булут оқимининг чеки-чегараси кўринмас эди. Ҳозиргина чарақлаб турган қуёш эса, жуда узо-оқда қолиб кетгандек...

...тавба, Зиёдга ўхшаб бунинг ҳам киндигида холи борми дейман-да?.. Хол, хол, хол? Қачон шу ҳақда гап борақолувди? Ҳа, дарвоқе, Миркомил билан...

Икки ой бурунмиди зарур иш билан Тошкентга тушиб бирров киргани? Ҳа, охирги келгани ҳам шу-да. Шахти сал пастроқ эди-ю, лекин бинойи гаплашиб ўтирди. «Иши хуржун»лигини сездиргани ҳам йўқ. Биринчи билан чаплиги ҳақида-ку оғиз очмади. Фақат...

Фақат анави китобни шунчаки варақлаб ўтириб, Искандар кўйган аллақайси белгига кўзи тушдию мийиғида кулиб қўйди:

— Ҳе, тавба! Киндигида холи бўлса ўғри бўларканми?! Пешонасига тушса нима қиларкан, ҳаммага отнинг қашқасидай маълум қилиб? — деди.

Искандар ҳам кулди.

— Рамзий маънода тўғри-да. Очкўзлигу мечкайликка ишора.

— Шундайликка шундай-ку-я, — дея қизишди у, — лекин киндигининг устини хол босганлар бир урчиди-бир урчидими? Қаёққа қарасанг — шулар! Шулар ёғлиқ жойларни эгаллаган, шулар катталарнинг атрофини ўраган. Шуларники ҳаммиша ҳақ... чеки, чегараси бўлиши керакми, ахир?..

...наҳот бу ҳам — Тўрабек ҳам ўшаларнинг биттаси?

Улар гўё туманли бир оламга кириб бораётгандек, самолёт ҳамон пастлаб борар, атрофидан юзиб ўтаётган булутларнинг чеки-чегараси кўринмас, қулоқлар гоҳ шанғиллаб, гоҳ чиппа битар, самолёт ташлаб-ташлаб юборганда эса юрак ҳам шув-шув этиб кетар эди. Искандар иллюминатордан кўз узмай ўтирган Тўрабекнинг юзларига тикилди: «Шу дўстим-ки айниган бўлса... Миркомил минг карра ҳақ экан-да, ҳақ экан-да, ҳақ экан-да?!»

12

«Қизиқ, нега ундай тикилиб қолди? Сездими ё? Ё бўлмаса ўзим сездириб қўйдимми? Балким.

Авалбошда олмаслигим керак эди. Ҳамонки олдими, энди қайтариш, тан олиш — уят, уят, уят... Бекор гап! Журъатим етмаяпти! Бергим келмаяпти. Айрилиш алам қияпти! Демак, мен ҳар қанча интилмайин, таассуб қилмайин у бўлолмасаканман, Искандар бў-

лолмасканман! Докторликни ҳам ёқларман, казо-казо ташкилотларга аъзо ҳам бўларман, энг олий мукофотларни ҳам оларман, лекин унга е-тол-мас-кан-ман. У мендан ҳали не-ча қарич баланд экан, баланд экан, баланд экан. Унда нега юзимга солмаяпти, ўзимга ҳеч нарса демаяпти? Балки ўзи ҳам... — Тўрабек ичида шундай хаёлга борган бўлса-да, ташида тилини тишлаб қолди. — Э, йўқ! У бўладую оларканми? Хўш, ўзига нима зарур эди шу нарса? Яна археологмиш. Уят! Арзимаган ойликка яшаб-ишлаб юрган пайтида, ҳатто тушлик қилишга пули қолмаган кезларда ҳам шу иш хаёлига келмаган одам энди тойилиб ўтирса. Қачон айниб улгурди экан? Қачон бу касалга гирифтор бўлди экан? Ё бу нарса ҳам тумовдайин юкумлимикан? Атрофингда ҳамма ўзини ўтга-чўққа уриб, қандайин бўлмасин яхши яшашга, бир-бирдан қолса қулоғини «кесиш»га интилгани сари сен ҳам ўзинг сезиб-сезиб қай ҳаром-ҳаришнинг фарқига бормай қолармикансан? Лекин сен ундайлардан нафратланардинг-ку? Искандарга қўшилиб сўкардинг-ку? Жирканардинг-ку? Ҳа-ҳа, топдинг, Искандарга қўшилиб сўкардинг. Лекин уйда хотинингга бир оғиз бир нарса дея олмасдинг. Оғзига уруш у ёқда турсин, финг демасдинг. Уғлинг Мақсуднинг туғилган куниди, чақириғу зиёфатларда қулоғинг қар, кўзинг кўр эди. Топармон-тутармон тоғалариникидан келган мебелу ҳар гиламларни кўрмаганга олардинг. Уэлари билан бемалол улфатчилик қилардинг. Ушаларга омад тилаб қадаҳ кўтарардинг. Улар ҳам сендан қинғир ишларини яширишмасди. Лекин сен бирор марта юзларига бир нарса деганмисан? У ёқда шундай, ишда эса бундай эдинг. Қарғанинг ичида қарғача, шернинг ичида шерча яшардинг. Тўғри, ўзинг бунақа ишларга аралашмагансан! Ҳожати ҳам йўқ эди бунинг. Кейин ўша тоғалар ёрдами билан машинали бўлдинглар. Қўш қаватли коттежга кўчиб чиқдинглар. Стенка ўрнига янги «Зина»ю «Моника» мебеллари келди. Бирортасига монелик қилдингми? Қаердан, қайси пулимизга келяпти дедингми? Шундан кейин ҳам у хотинчанг ўзини «эр ўрнида» ҳис қилмасинми? Айтгани айтган, дегани деган бўлмасинми? Энди, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетганда, мавқеингни ўйлаб қолдингми? Кимлардандир қолиб кетган шу бир бўлак нарса билан ўзлигингни тикламоқчи бўлдингми? Зора эр ўрнида кўрса дедингми? Бу кунингдан ҳар нарсалар бўлганинг яхши эмасми?.. Эмасми, эмасми?..»

Япалоқ юз, алп келбатли шўрчилик йигит таксининг олдинги ўриндиғида ярим ёнбошлаганча Искандарга ўгирилиб, гурунг бериб келяпти. Далварзинтепада мол боқиб юришган кезларида кимнингдир қўйи бир чуқурга тушиб кетган эканмиш. Тумонат одам йиғилиб, кейин ботирроқ бир одам белига арқон боғлаб, қўлида машъала билан тушса, бир ёнга кетган йўл бор экан. Ҳалиги одам икки-уч қадам босиб, деворга қадалган аллақандай одамларга кўзи тушибдию тортинглар деб бақариб юборибди. Одамлар тортиб олишгач қариялар ўзаро кенгашиб, чуқурни кўмдириб ташлашганмиш.

Искандар ҳамма нарсани нутган, бутун диққат эътибори шўрчилик йигитнинг ҳикоясига қадалган, азда-базда ишониб, қайси тепаликигини сурштирар, нега бу воқеани бизга айтишмаган экан деб афсусланар эди. Ўзига қолса, шўрчилик йигит билан ҳозироқ қайтиб кетса. Қопчиқлардаги нарсани хаёлига ҳам келтирмайди. Фидойилик шунчалик... У бўлса, қўйнидагидан бўлак нарсани ўйламаса-я. Яна санъатшуносмиш. Келажаги порлоқ олим-миш!..

У ич-ичидан ижирғаниб четга қараб олди. Мижжаларида ёш айландими ё ёмғир машина ойналаридан тўхтовсиз оқиб тушармиди, кўз олди хиралашиб, ҳамма

¹ Қадимги турк тили луғатидаги «киндик устун менг бўлсар, ўғри бўлур»га ишора.

нарса ўша хира парда ортидан кўринарди. Шунча хазина ичида битта... яккаю-ягона ёмби чиққани бежиз эмаскан-да, эмаскан-да, эмаскан-да...

Шўрчилик йигит ҳамон гурунг берарди:

— Қараб турасиз, уни ҳам, тилла отлиқни ҳам топасизлар ҳали. Мўйсафидлар бекорга ривоят қилмайдилар. Билмасалар айтмайдилар. У ҳаммадан ҳам қолиб кетадиган нарса-ку, тўғрими?..

Калон тоға айтган ривоятлардан

Алқисса, топшириқни адо этиш навбати қиёматли дўст тутунган бири биридан кўркам, бир биридан одобли, бири бирини еру кўкка ишонмайдиган йигитларга келибди. Улар керак бўлса, бир-бирларига жонларини садқа қилгудек мард эканлар. Охир Оқсоқол омонатни уларга топшириб, оқ йўл тилаб қолибди.

Йигитлар йўлбошчиликни галма-гал зиммаларига олиб, йўлга тушибдилар. Омонатни гоҳ у, гоҳ бу қўриқлаб манзил сари бораверибдилар. Шу тариқа етти сахрою етти дарёни, етти воҳаю етти водийни, етти тоғу етти тошни ошиб ўтиб, еттинчи иқлимга озим-тўзим, йўлларда яна чайир тортиб, офтобу шамолларда қорайиб-пишиб, ҳеч ким ета олмаган ерга етганларидан руҳан бардам тортиб кириб борибдилару омонатни айтилган чўққига олиб чиқиб, очиб қўйибдилар.

Қарангки, унга офтоб нури тушиб, Тилла юракдаин ловуллаб ёниб кетибди. У қўшюрак мисол ёмби экан...

Дўстлар лов-лов ёнаётган юракларга ҳайратланиб, яна ҳам бардам тортиб тикилишаркан, унинг сиртидаги бир ёзувга кўзлари тушибди.

«Бу ёмби — ёмби эмас, сизнинг юрагингиздир», деб ёзиб қўйилган эмиш...

Ташқарида худди кўкламдагидек челақлаб жала қуяди, ёмғир пардасининг қалинлигидан, ойналардан оқиб тушаётган сувнинг кўплигидан йўлни кўриб бўлмайди. Ҳамма ўзини панага урган. Асфальт йўллару йўлакларни сув босган, ариқларда тўлиб сув оқади, боягина тилладей ярқираб ётган барглари аллақачон оқизиб боради.

«Хўп, бу нарсени топширдим ҳам дейин. Лекин... лекин бу билан нима ўзгаради? Искандарнинг баттар мендан кўнгли қолмайдими? Ҳар кўрганда бир ижирғаниб юрмайдими? Кейин дўстлигимиз нима бўлади? Дўстлигимиз...»

Машина каттагина халқобга зарб билан тушиб, сувни фавворадек сачратиб ўтди. Отилган сув капоту олд ойнага тўлқиндек урилди.

«Тавба, кузда жала қўйиб ётса. Қачон кўрилган воқеа? Худди яна бир космик кема учиб, ҳаво оқимларини талқаш-чалқаш қилиб юборгандек. Фаслларда ҳам тайин қолмагандек. Еинки... учар тарелкаларида учиб юрган анави ўзга сайёраликлар атай жала қўйдириб қўйиб, ўз ишларини битириб олаётганмиканлар? Қани эди, қани эди. У ташқарига чиқақолсаю ўша тоқ кўзликларга рўпара бўлақолса... уни «ўғирлаб» кетақолишса... Қутуларди бу азобу бу ташвишлардан, бу тавқи лаънату бу гуноҳлардан. Ҳам-ма, ҳам-масидан қутуларди, қутуларди, қутуларди, қутуларди...»

У чуқур хўрсинди: қани эди, қани эди, қани эди...

Алам ҳам, армон ҳам қоришиқ эди бу хўрсиниқда.

Искандар ёнида аллақандай кўнишибми, тумтайибми ўтирган дўстига ҳайрон бўлиб қараб қўйди: «Мунча уф-

уфлаб қолди? Ич-этини еб қийналгунча айта қолмайди-ми, мен аҳмоқни кечир, деб? Бир оғиз сўз-ку. Кошки беркитиб кета олса. Барибир қайтариб келади-ку. Билман-ку уни... Ахир, ўша нарса мендан, ўн йиллик дўстидан азизмасдир?!»

Ёмғир ҳамон челақлаб қуяр, машина, устида томчиларнинг такирлаши ҳеч сусаймас, гўё табиат бутун оламнинг ғуборларини биратўла ювиб ташламоқчидек ҳеч жаҳлидан тушмас, йўлларда оқиб бораётган сувдан, тепадаги қўрғошиндек оғир булутлардан одамнинг ваҳми келиб кетар эди. Тўрабек эса бунга парвои фалак бир ҳолда, ўз ёғига ўзи қоврилиб, машинанинг олд ойнасидан кўзёш мисол чаплашиб тушаётган ёмғир томчиларига сассиз тикилиб ўтирибди. «Бундан бир кун олдинги беғам, беташвиш дўсти қани-я?..»

Шу пайт машина йўл чеккасига чиқиб тўхтаб, шофёр чуқур тин олди:

— Э, хайрият-э, етиб келдиг-а. Шу ерга девдингизларми?

Искандар марказдаги таниш ойнаванд бинони таниб, тасдиқлади:

— Шу ер, шу ер. Қани, меҳмон, юрақолинг биз билан. Чой қилайлик, борарсиз. — У шошиб шўрчилик йигитни тушишга қистай кетди. Тўрабек ҳам нималардир дея минғирлаган бўлди.

Алп келбатли йигит илжайди.

— Раҳмат, келаси гал. Мана, танишиб ҳам олди-ку...

— Қаёққа ҳам шошардингиз шу ёмғирда? Юрақолинг... — Искандар унинг яхшилигига яхшилик билан қайтара олмагани учунми, кўнгли бўлмай яна зўрлади.

У астойдил қўлини кўксига қўйди:

— Узр, ака, узр. Ҳали қайтиш ҳам керак.

— Ҳа, нега бунча дарров?

У яна боягидек уялинқириб илжайди:

— Тоғанинг топшириқлари... шундай бўлган. Мана, эсон-омон етиб олдинглар, мен энди қайта қолай. Ҳали уларга хабар қилиб қўймасам нақ хавотир олиб ўтирадилар. Биласиз-ку тоғани...

— Йўғ-э! — деб юборишди иккиси ҳам бараварига. «Шунақа денг ҳали?! Калон тоға йўллаган эдилар денг?!» дерди Искандар ич-ичидан.

«О, ўлганларим яхши! Калон тоға сезган экан-да, сезган экан-да, сезган экан-да», дерди Тўрабек ич-ичида.

«Биз у кишига хазинанинг исини ҳам чиқармадик десак...», дерди Искандар.

«О, у чол-эй! Бекорга зиёфатга қақириб ровийлик қилмаган экан-да, — дерди Тўрабек. — Энди Далварзин ҳаром экан-да менга, ҳаром экан-да, ҳаром экан-да...»

«Дунёда қандай одамлар бор-а», дерди Искандар.

«Энди айтдим нимаю айтмадим нима?! Қайтариб бердим нимаю қайтармадим нима?! Улоқтириб юбордим нимаю улоқтирмадим нима?! Бари бир эмасми, бари бир эмасми, бари бир эмасми?»... дерди Тўра.

Ташқарида оламини жамики ғуборлардан покламоқчидек уриб жала қуяр, у тиниш тугул секинлайдиганга ўхшамас эди.

Алқисса

У шу кеча жаҳд билан Миркомилнинг арзига қўшимча яна нималарнидар битаётган эди. Ҳа, у энди бир нарсага қаттиқ аҳд қилган: дўсти Миркомилга фақат... Калон тоға ва Калон тоғига ўхшаганлар ёрдам бера олиши

СУРОВ ҚОҒОЗИ

1. Сизни инсон зотининг сақланиб қолиши қизиқтиришига ҳақиқатдан ишончингиз комилми; Сиз ва Сизнинг барча танишларингиз ёруғ жаҳонда бўлмаган тақдирда ҳам!

2. Сабабини айтинг. Қисқача қилишингиз мумкин.

3. Ўз хоҳишингиз билан Сизнинг нечта фарзандингиз дунёга келмади!

4. Сиз ким билан ҳеч қачон учрашмаслиқни истардингиз!

5. Сиз кимгадир нисбатан адолатсизлик қилганмисиз, бунинг биров билмаган ҳам бўлиши мумкин ва бунинг учун Сиз ўзингиздан нафратланасизми ёки ўша одамдан!

6. Хотиранингиз абсолют бўлса, Сизга ёқармиди!

7. Сизнинг умидларингизни рўёбга чиқариши мумкин бўлган, касалликлар, фалокатлар ва шунга ўхшаш воқеалар оқибатида ўлган сиёсатчининг номи ким! Еки Сиз алмаштириб бўлмайдиган одам йўқ, деб ҳисоблайсизми!

8. Вафот этганлардан Сиз кимларни тағин кўришни истардингиз!

9. Кимларни, аксинча, қайта кўрмаслиқни!

10. Сиз бошқа бир миллатга (маданиятга) мансуб бўлишни хоҳлардингиз; қайси миллатга (маданиятга)!

11. Неча ёшгача умр кўришни истардингиз!

12. Ҳокимият фармон бергудай бўлса, Сиз ўзингизча тўғри деб билган, кўпчилиқнинг иродасига эид ишни қилардингиз! Аниқ жавоб беринг.

13. Агар ўзингизча тўғри деб билсангиз, нима учун қилмаган бўлардингиз!

14. Сиз учун коллективни ёмон кўриш осонми ёки алоҳида бир одамни ва қай бири кулайроқ: ёлғиз ўзингиз ёмон кўришни, ёхуд кўпчилиққа қўшилиб!

15. Ақллироқ бўлиб боряпман, деган фикрингиздан қачон тўхтадингиз ёки ҳали ҳам ўша фикрдамисиз! Ёшингиз нечада!

16. Ўзингизга ўзингизнинг танқидий муносабатингиз таъсир этадими!

17. Сизнинг фикрингизча, нима учун Сизга ачиқ қиладилар ва нима сабабдан Сиз ўзингизга ўзингиз жаҳл қиласиз; агар бунинг тескариси рўй берса-чи, нима учун Сиз дарҳол кечирим сўрайсиз!

18. Агар Сиз туйқусдан: тугилмаганман, ёруғ жаҳонда йўқман, деган ҳаёлга борсангиз, бу Сизни безовта қилмайди-ми!

19. Вафот этганлардан кимнидир ўйлаётиб, Сиз нимани истардингиз: марҳум Сизга бир нима дейишиними ёки Сиз ўзингиз унга қандайдир гапни айтишни хоҳлардингиз!

20. Кимнидир севасизми!

21. Нима учун шундай хулосага келдингиз!

22. Дейлики, Сиз ҳеч қачон ҳеч кимнинг умрига зомин бўлмагансиз, — бундай ҳодисанинг рўй бермаганини ўзингизга қандай изоҳлаб берасиз!

23. Бахтли бўлишингиз учун Сизга нима етишмайди!

24. Қандай ҳолларда Сиз миннатдорчилик туйғуларини ҳис этасиз!

25. Сиз ўлишни афзал кўрардингиз ёки яна бир қанча вақт соғлом ҳайвон шаклида кун кечирининми! Қай бири маъқул!

СТАТИСТИКА

Киши умрининг ўртача узюқлиги Исо таваллуди замонидан атиги 22 йилни ташкил этарди, Мартин Лютер замонида энди 33,5, 1900 йиллар атрофида 49,2, ҳозирда 67,7 йилни ташкил қилади. Умрнинг узайиши оқибат натижада турли ёшдагиларни қайта гуруҳлаштиришга олиб келади. 1900 йиллар атрофида ёшлар (йигирма ёшлилар) аҳолининг 46% ини ташкил этарди; 1925 йили — фақат 36% ини; 1950 йили — атиги 31% ини; 1975 йилга келиб, ҳисоб-китобларга қараганда, фақат 28% ини ташкил этиши керак. Бунга мувофиқ равишда, ёши қайтганлар (олтмишдан ошганлар) сони тобора кўпайиб бормоқда: 1900 йиллар атрофида улар аҳолининг фақат 7% ини ташкил этарди, 1975 йилга келиб 20% га етади.

БЕРЦОНА

Чегарадан бир неча километр нарида жойлашган қишлоқда италиянча гапирадиган 82 нафар одам яшайди; ресторан йўқ, ҳатто майхона ҳам, қишлоқ водийга бориладиган йўлдан анча

Макс Фриш

«1966 - 1971 ЙИЛЛАР КУНДАЛИГИ» ДАН

Рус тилидан Аҳмад ОТАБОЕВ таржимаси.

четда. Ҳар бир шаҳарлик меҳмон бу ерга келган ҳамоно: нақадар ажойиб ҳаво! — дея ҳитоб қилади. Сўнгра ҳадик аралаш қўшиб қўяди: сукунатни қаранг! Жарликлар: оддий паҳса деворларни эслатадиган поғона-поғона бўлиб тушган тепаликлар, каштанзор, ёввойилашиб кетган анжирпоялар, қалин маймунжон бутазори, икки туп улкан ёнғоқ дарахти, қушқўнмас, тиконли ўсимликлар... Илонлардан эҳтиёт бўлмоқ лозим. Бу ерда неча йиллардан бери яшаб келаётган Альфред Андерш эътиборини кичик бир ҳовлига қаратди: қаровсиз қолган уй, қалин деворлар билан ўралган ва минорасимон молхонали қадим деҳқон ҳовлиси. Эндиликда студия деб аташади, — ҳамма жойига гранит ётқизилган. Водийнинг ўртасида (Вал Онзероне) ҳали биз тушиб улгурмаган, ўт-ўланлар ғовлаб ётган дур-дара бор; унинг ёнбағирлари ўрмон билан қопланган, серқоя, йиллар оша кўркини йўқотган, эҳтимол. Бу жойлар менда кўпроқ қиш пайтлари завқ уйғотади. Авваллари маҳаллий аҳоли похолдан ул-бул тўқишни касб қилиб олганди; у пайтлар ҳали Милан бозорларида япон сабатлари, қалпоқларино похол тўрвалари пайдо бўлмаган эди; дан бери водий тобора фақирлашиб бораётди.

НИЯТ

Албатта, беш йил чет элда (Римда) юриб келгач, кўп нарсани очик-ойдин кўра бошлайсан, бундан у муҳимроқ, аҳамиятлироқ бўлиб қолмаса-да, янгича фикрлашга туртки бериши мумкин, бироқ бу ҳол ҳали рўй берганича йўқ. Мана шундан ният туғилади: Швейцария ҳақида фикр билдирмаслик, ҳеч бўлмаганда кўпчилик олдида гапирмаслик нияти.

Дарҳақиқат, Швейцарияда яшаётган муҳожирлар Швейцарияга бизнинг қариндошдан кўра дуруст муносабатдадирлар. Улар ҳар қандай асосли танқиддан ўзларини тиядилар; бизнинг танқид эса уларга ёқимсиз туюлади, улар бундан четроқ туришни истайдилар. Уларни Швейцария банклари сиридан бошқа нима қизиқтириши мумкин? Кўринадик, кўп нараса: табиати, Европанинг марказида жойлашгани, мусаффолиги, валютанинг барқарорлиги, камроқ даражада — одамлар насли (бу маънода бирор қор-ҳол рўй берса улар ўзларини қадру қиммати ерга урилган қиёфада кўрсатадилар), бироқ, асосан, бу ердаги ўзгача бир эркинлик: бунда пул ва қоғозларни муайян тартибда сақлаш мумкин, қандайдир ўзгаришлар хаёлга ҳам келмайди. Агарда уларни полиция ташвишлантормаса, Швейцарияда муҳожирлар учун ҳал бўлмаган муаммо қолмайди. Улар тарихнинг иштирокисиз юзага келган барча қулайликлардан ҳузур-ҳаловат туядилар.

Мана, Швейцария ҳақида сўзлашмасликка қилган аҳдимиз, афсуски, бузилди. («Хўжайинларнинг кичкина миллати ўзларини хавф остида, деб ҳис эътиёт: ишчи кучи чақирдилар ва мана одамлар кела бошлади»). Ҳар қалай, ватанга барвақт қайтилган экан.

ЦЮРИХ

Онам ўлим чангалида. Баъзан унга шундай туюлади: биз иккаламиз Россиялигимиз. У 90 да. 1901 йилдан бери Одессада қандай ўзгаришлар бўлдиёкан?

СУРОВ ҚОҒОЗИ

1. Сиз учун никоҳ ҳали ҳам муаммоми!
2. Никоҳ қай вақтда иқрор қилади: бошқа бировнинг мисолидами ёки кишининг ўзида!
3. Бошқаларга кўпроқ нима маслаҳат бергансиз:
  - а) ажралиб кетишлариними!
  - б) ажралмасликлариними!
4. Эркиннинг ёки аёлийнинг ёхуд ҳар иккала томоннинг қалбларида доғ қолдирмайдиган даражадаги ярашишга гувоҳ бўлганмисиз!
5. Кўнгилли никоҳ қандай муаммоларни бартараф этади!
6. Уртача олганда, қанча вақтдан бери ўз виждонингизга хилоф иш қилмай, яъни жуфтингизнинг кўнглига гўлгула соладиган ўйни ҳаёлингиздан чиқариб ташламай яшаётирсиз!
7. Ажралиш ҳақида ўйлайтириб, айбни нега Сиз ўзингиздан ёки жуфтингиздан қидирасиз!

8. Сиз ўзингиз никоҳни ўйлаб топармидингиз!
9. Уйлангач, ҳар хил одатларга кўникиб кетдингизми! Кўникилмаган бўлсангиз: жуфтингиз бу одатларга кўниккан, деб ҳисоблайсизми; нима учун шундай ҳулосага келдингиз!
10. Қай пайтлари уйланганингиз гашингизни келтиради:
  - а) кундалик турмушдами!
  - б) саёҳатдами!
  - в) ёлғизликдами!
  - г) жамоат орасидами!
  - д) юзма-юз ўтиргандами!
  - е) кечасими!
  - ж) кундузимми!

11. Ҳар иккала томонга мос — умумий дид никоҳда ҳосил бўладими (келин-куёв ўйини жиҳозлашни қандай тасаввур қилиш мумкин), ёки ҳар гал чироқ, гилам, ваза кабиларни харид қилиш чоғидами! Сиз осонлик билан бўйин берасизми!

12. Агар фарзандларингиз бўлса: Сиз ўзингизни улар олдида гуноҳдор ҳис этасизми, қачонки иш ажралишга бориб етганда, яъни болаларнинг пешонасига бебахт ота-она битилган деб ҳисоблайсизми! Шундай бўлса: бу ҳол неча ёшдаги болалар тақдирда кечади!

13. Турмуш қуришга аҳдлашишга сизни нима мажбур қилди:
  - а) имонли бўлиш эҳтиёжими!
  - б) фарзандми!
  - в) ғайриқонуний муносабатларнинг ижтимоий қалтислиги, муҳомхоналарда яшашнинг қийинлиги, ғийбат, ёлғон-яшиқ гапларнинг жонга текканими, бетамизликини кўравериш оқибатидами, маъмурият ёки қўшниллар билан орада гап қочгани туфайлими!

- г) урф-одатларми!
- д) уй-рўзгор ишларини енгиллаштириш учунми!
- е) тартибли оилавий ҳаётга ҳурматми!
- ж) ғайриқонуний алоқалар одат тусига айланиб қолиши, тинка-мадорни қуриштириш, маънисизлик каби ҳолларга дучор этишни билганингиз, бошингиздан кечирганингиз туфайлими!
- з) мерос қолдириш ниятими!
- и) мўъжизадан умидворликми!
- к) бу — соф расмиятчилик, деган фикрми!
14. Сиз граждонлик ёки диний никоҳ аҳдининг таърифига қандайдир қўшимчалар киритишни истармидингиз!

- а) аёл сифатида!
  - б) эр сифатида!
- (Фикрингизни аниқ ифодалашни унутманг.)

15. Агар Сиз бир неча марта уйланган бўлсангиз: никоҳларингизнинг бир хиллиги нимада — қандай бошлангани ёки қандай хотима топганидами!

16. Ажралишгач, жуфтингиз Сизни ҳануз айблаётганини билсангиз, Сиз қандай ҳулоса чиқарасиз: ўша пайтда Сиз ўйлагандан кўра ортиқроқ Сизни яхши кўрганмидилар ёки бу Сизга енгиллик бағишлайдими!

17. Уртоқларингиздан бирортаси тағин ажралаётганида Сиз одатда нима деган бўлардингиз ва нега Сиз бу ҳақда шу пайтгача «миқ» этмадингиз!

18. Бир-бирига кўнгили очмайдиган эр-хотиннинг ҳар иккисига ҳам бирдай очиккўнгилик билан муносабатда бўла оласизми!

19. Агар Сизнинг ҳозирги оилавий турмушингизни бахтли дейиш мумкин бўлса, бунинг боисини Сиз нимадан деб биласиз! (Қисқача айирингиз мумкин.)

20. Агар Сизга бахтли деб аташ мумкин бўлган оилавий турмуш ва бунинг хавф остида қолдириши мумкин бўлган илҳом, заковат, истеъдод, орзу-ҳавас кабиларнинг иккисидан бирини танлашга тўғри келса, Сиз учун:

- а) аёл сифатида,
- б) эр сифатида — қай бири муҳимроқ!

21. Neга!

22. Сиз айта оласизми, ҳозирги жуфтингиз бу анкетага қандай жавоб беради! Айта олмасангиз:

23. Сиз унинг жавобларини билишни истармидингиз!
24. Аксинча, Сизнинг бу анкетага қандай жавоб берганингизни жуфтингиз билишни истармидингиз!
25. Сиз никоҳ эр ва хотин орасида сир бўлишини ман этади, деб ҳисоблайсизми ёки айни сир — эр ва хотин бири-бирдан пинҳон тутадиган сир — уларни боғлаб туради, деб ўйлайсизми!

«Кейинги давр романлари, пьесаларини кузатайлик. Улар

восвослар, ижтимоий хавфли типлар, ғоят ажиб қабихликлару ғаройиб разилликлар билан тўлган. Хатти-ҳаракатлар нурдан ўлгудек чўчидиган зимистон ҳужраларда кечади ва қабихликка даҳлдор неки тасвир мавжуд — барчасида бой фантазия эгасининг муҳри урилган. Бироқ бу ҳодисотлар аччиқ қаҳру ғазаб, ташвиш, хавотирлар ҳамда ўта жиддийлик, диққатбозликлар оқибати деб, ишонтиришга қанчалик уринмасинлар, биз доимий равишда бўлмасида, тез-тез ўз асосли шубҳаларимизни билдириб тураемиз».

«Ҳозирдачи? Биз доимо literature engagece¹ шиорига дуч келамиз. Шунда поэзия яхши кўрадиган ҳар қандай киши ўзини ўнғайсиз сезади. Поэзия ўз эркини йўқотади, давр таъсирига берилмаган, ҳаққоний, ишончли овозидан жудо бўлади, мурувватпарварликнинг, ижтимоий, сиёсий ғояларнинг тиришқоқ ҳақамига айланади. Хуллас, биз Literature engagece да қадим шоирларни руҳлантирган умумга хос туйғуларнинг айниган тақинини кўраемиз».

«...Ғарбни буткул эгаллаган бу шоирлар легионининг касбу кори разолату қабоҳатлар ботқоғида имирсиламоқ...»

«Агар бундай шоирлар бадахлоқлар маскани — борлиқнинг ҳаққоний тимсоли, бузуқлар ҳисобига кун кўрувчилар, фоҳишаю майпарастлар — чин, бўяб-бежалмаган оламнинг вакиллари дидир, дея уқтирарканлар, менинг бир сўровим бор: бу кимсалар қайси гуруҳларга қўшилиб юришади?»

«Ҳар қандай улуғ маданиятнинг пойдевори оддийлик ва эзгулик эканини унутмайлик».

«Моцартга қайтайлик!»

Эмиль Штайгер, Цюрих шаҳар адабий мукофоти билан тақдирланиши чоғида сўзлаган нутқидан.

17.12.1966

РОЗЕНХОФ ФАВВОРАСИ ПОЙДЕВОРИ УЧУН МАТН

Бунда дафн этилмаган
цюрихлик
донишманд ва
на давлат
арбоби
ёхуд исёнчи
озодликнинг
узоқни кўрадиган
режалаштирувчиси
ва ҳ. о.

ҳеч бир номдор қочоқ
яшамаган бунда ёки ўлмаган
тахминан бунда
она шахримизнинг шарафи учун.
ҳеч бир шаккок ташланмаган
бундан гулханга, нашидаси сурилган
на ғалабанинг, ҳеч бир дoston,
бизни шарафлагувчи,
бунда тошдан ҳайкал қўйишни
талаб этмайди
бунда туриб
бугунги кори аъмомимизни ўйлаймиз
бу ёдгорлик бўм-бўш

1967 ҳеч ким
замондош
ватанпарвар
ислоҳчи

XX аср
Швейцарияси
келажак
бунёдкори
ҳар не бўлганда ҳам етиб келади
бунда дафн этилмаган
совуқ урушнинг бирор жангчиси
бу, тилсиз тош,
Вьетнамда кечган
уруш пайтида тикланган

1967

1-СЎРОВ

А. Сиёсий курашнинг воситаси сифатидаги зўравонликка сенинг муносабатинг қандай! Шундай одамлар ҳам борки, сен каби кўзойнак тақадилар ва муштлашувлардан ўзларини четга олиб қочадилар, бироқ сиёсий курашда зўравонликини ёқлайдилар!

Б. Назарий жиҳатдан.

А. Сен куч ишлатмай туриб ҳам ижтимоий ўзгаришларни амалга оширсан бўлади, деб ҳисоблайсанми ёки сен куч ишлатишга принцигда қаршимсан — айти пайтда ўқийдиган китобингнинг муаллифи Толстой каби.

Б. Мен демократман.

А. Кўряпман, китобни ўқийтиб айрим жойларини чизибсан. Масалан: «Ута жоҳил одамлар дорга тортилган ёки каторгаларда, қалъалар ва турмаларда ўтиришибди... Бундан баттари бўлмайди, шекилли. Шу аснода мавжуд тузумнинг барҳам топши айти пайтда ва айнан бизда, Россияда тобора яқин моқда».

Б. 1908 йили ёзилган.

А. Бу ҳолда сен қанақасига ўзингни демократ ҳисоблайсан, демокриманки, чор Россиясидаги ҳукмрон синфнинг зўравонлиги сенга номақбулдай-ку!

Б. Тўғри.

А. Юқоридаги каби вазиятда куч ишлатилса, яъни зўравонликка қарши бош кўтарилса, сен буни оқлармидинг!

Б. Толстой оқламаганди.

А. Мен сендан сўраяпман.

Б. Бизда унақа вазиятнинг ўзи йўқ. Умуман, биз тагин, Толстой давридаги каби, ҳукмрон синфлар, ва демакки, ҳоким синфлар назарида хавфли саналиб, зўравонлик билан таъқиб қилинган одамлар, уларнинг қарши куч ишлатишлари ҳақида гапиришимиз ўринлимикан! Биздаги бугунги шароит чор Россиясидагига қараганда, Испания ёки Португалия ё Грециядагига нисбатан, бехатар. Кўпчилик назарида хавфли ҳисобланган одамларни осиймайди, онда-сонда турмага ўтказишади, шунда ҳам қачонки улар қонунга хилоф иш қилсаларгина; бироқ асло фикр юритиш тарзи учунмас. Фикр юритиш тарзига кўра киши кўнгилсиз ҳолга учраши мумкин, холос; карьерасига зарар етар, сургун қилинмайди, ҳуқуқлардан маҳрум этилмайди. Эҳтимол, киши ўқитувчилик ўрнидан ажралар; у ишдан бўшатилади, лекин унга бу касбда ишлаш таъқиқланмайди. Матбуот орқали бадном қилинади ва оқибати — майхонадаги бекорчиларнинг муҳокамаси учун мавзу бўлади, аммо бирор-бир давлат ташкилотининг ҳукмига қолмайди. Фикр эркинлиги конституция йўли билан гарантияланган. Худди иш ташлаш ҳуқуқи каби; ишчилар ўз талабларини дангал кўтариб чиқишлари мумкин, улар билан музокаралар олиб боришади, улар крепостнойлар эмас. Агарда кимдир, умуман, ишлашни хоҳламаса, истаган машғулот билан шуғуллана олади; мажбурлаб ишлатилмайди. Агар кимдир жамяятда ўзгариш содир бўлиши лозим, деб билса, бу ҳақда ошқора айта олади; уни олий таълим мактабларига қабул қилишмайди, телевидениедан иш бермайдилар, унинг, эҳтимол, телефонини эшитсалар керак, бироқ у хоҳлаган гапини айтиши мумкин. Ундан ҳатто паспортини тортиб олмайдилар. Такрор айтаман: ҳуқуқдан маҳрум этилмайди. Давлат ҳомийлик қилган жойда бундай одамлар, албатта, яроқсиздир, ёнохуш ҳол, бироқ бу зўравонлик эмас; бундайлар кўчани кесиб ўтганларида бахтсизликка учрамайдилар. Кўпчилик назарида хавфли ҳисобланган кишилар ҳатто овоз бериш ҳуқуқларини сақлаб қоладилар; кўпчилик ҳал этади. Қонун олдида эса барча баравар — ҳуқуқсизлар ҳам, зўравонлар ҳам. Бу одамлардан бирортаси судья бўлишга умид боғласа, хато қилади, бироқ бунинг учун уни қаммайдилар, таъқиб остига олмайдилар ва ҳ. о. Қисқасини айтсам: репрессалия ҳуқуқий давлат тартибига мос тарзда қўлланилади.

А. Сен ҳуқуқий давлатни ёқлайсанми!

Б. Ҳа, мен ҳуқуқий давлат тарафдориман.

А. Бу билан нима демоқчисан!

Б. Демоқчиманки, ҳеч ким жабр-зулм ва зўравонликка

¹ Чақириқ адабиёти (французча).

дучар бўлмайди, агарда у аини пайтда нисбатан кучли экан, — барчага баравар ҳуқуқ, тартиб, жамиятдаги конфликтларни куч ишлатмай туриб бартараф этишни гарантиялайди.

А. Бироқ сен репрессалиялар ҳақида гапирдинг-ку!

Б. Шундай ҳам бўладики, куч ишлатмасдан ҳам зўравонлик қилинади, бу мавқе ҳуқуқий давлатга жуда мос келади. Муайян даражада тинч вазият, зўравонлик қилишдан қочиш туфайли эдидиятлар инкор этилади ва шу йўл билан юз бериши мумкин бўлган тўқнашувларнинг олди олинади. Толстой ўз китобчаларида қаттиқ қоралаган ҳукмрон синфларнинг зўравонликларига эндилликда ўрин қолмади. Шу боис мен ҳуқуқий давлат тарафдориман.

А. Буни аллақачон айтган эдинг.

Б. Буни такрор ва такрор айтмоқ керак.

А. Репрессалияларнинг маънисини нима!

Б. Уларнинг қонунга боғлиқ жойи йўқ, яъни ҳуқуқий давлатга дахлсиз, фақат жабр кўрганларга алоқадор. Зўравонлик билан қилинган ҳаракат эса, шикаст, ўзганинг мулкига зиён етказишлар ва ҳоказолар, аксинча, қонунни бузишга киради. Шу ҳуқуқий давлатни ҳимоя этаётган полиция репрессалиялар пайтидамас, балки зўравонлик қилингандагина аралашади, бундан гўё полиция ҳукмрон синфларни ҳимоя этади, деган тасаввур туғилади. Бу нотўғри. Полиция ҳар қандай кишини зўравонлик жабридан сақлайди. Нотўғри тасаввурнинг туғилишига сабаб ҳукмрон синфлар айнан зўравонлик йўлига ўтмаётирлар. Улар учун ҳокимликларини таъминлаб турган ҳуқуқнинг ўзи етарли, зўрлик билан қилинадиган хатти-ҳаракатнинг зарурати йўқ.

А. Нега сен фақат Толстойни ўқийсан!

Б. Чунки, айнан унинг асарлари мени қизиқтиради.

А. Мана бу жойига белги қўйибсан: «Шунинг учун ҳам на ҳолим, на хоҳишим қолдики, сабаби, биринчидан, гуноҳларини бутун оқибатлари билан тасаввур эта олмаган бу кимсалар фош этилмоқлари шарт... Иккинчидан, ортиқ курашмоққа на ҳолим, на хоҳишим қолди, негача [очиқ-ойдин тан олиб айтаман] ишончим комил, бу кимсаларни менинг фош этишим, истаганимдек, мени у ёки бу йўл билан ўзим мансуб бўлган тонфадан бадарға қилишларига олиб келади; мен бу тонфада яшаб туриб, теваригимда рўй бераётган жиноятларда ўзимнинг иштирок этаётганимни ҳис қилмай турсоқмайман».

Б. Қатл қилишлар назарда тутилган...

А. Бизда содир бўлмайдиган ҳодисалар.

Б. ...урушлар ҳам.

А. «Фикрларим қанчалик ажабланирли бўлмасин, бу кирдикорлар барчаси мени деб амалга оширилаётгани ва мен бу қабоҳатли жиноятлар иштирокчиси эканлимин, ўзимнинг муҳташам, ёруғ хонам, ризқ-рўзим, ашёларим, бўш вақтим ва тасарруфимдаги шу кабиларни мендан тортиб олишга чоғланганларни даф қилиш учун олиб борилаётган дахшатли жиноятлар ўртасида шубҳасиз боғлиқлик борлигини ҳис этмаслигим, ахир, мумкин эмас».

Б. Бу ерда унинг графлиги ўзини кўрсатибди.

А. «Шунинг учун буларни ёзаётганим, бутун кучимни сарфлаб бўлса-да, ёзганларимни тарқатаман, Россияга, ундан ташқарига ёяман, токи ё нари ё бери бўлсин: бу ғайринисоний қилмишлар тўхтасин ёки менинг бу кирдикорларга алоқадорлигим барҳам топсин, мени турмага тикарлар, у ерда ўтириб жабр-зулмлар энди менинг манфаатим учун амалга оширилмаётир, деган бахтиёр ўйдан таскин топарман ёки энг яхшиси [шуниси маъқул, шу ҳолда мен унақа бахт ҳақида хаёл турса олмаймак], мени ҳам ўша йигирмамаи, ўн икки дехдон каби тириклайин кафанга ўраб дорга тортсинлар, мен ўз гавдамининг оғирлиги билан сиражин томоғимдаги совунланган сиртмоқни таранг сиқиб тортай». Нима учун сен бу сўзларнинг тагини чиздинг!

Б. Менга бу жуда дадилга ўхшаб кўринди.

А. Бизнинг мамлакатимизда, ўзинг айтгандек, юқоридаги каби жиноятлар содир бўлгани йўқ. Мана, бу гапга эътибор бер: «Муҳташам ёруғ хонам, ризқ-рўзим, ашёларим, бўш вақтим ва тасарруфимдаги шу кабиларни мендан тортиб олишга чоғланганларни даф қилиш учун олиб борилаётган дахшатли жиноятлар ўртасида шубҳасиз боғлиқлик бор» — учинчи хил мамлакатларда рўй бераётган воқеаларга шу фикрни тадбиқ этиб бўлармикан.

Б. Бўлади.

А. Сен бу ҳақида ўйлаганмисан!

Б. Балки Толстой бу ҳақида ўйлаб кўргандир.

А. Мана, бошқа бир ўринда нима деб ёзади: «Зўравонлик билан амалга ошириладиган революцияларнинг даври ўтди. У одамларга нимаки бериши мумкин бўлса, бериб бўлди...»

Б. Мен бу гапни тушунмадим. 1905 йили ёзилган; агар Толстой юқорида тасвирлаган шароитни ҳисобга оладиган бўлсақ, унинг даъволари мен учун қоронғи.

А. Тагига айнан сен кўлинг билан чизганинги кўриб, миямга: биринчидан, сени зўрлик феномени жуда қизиқтиради, деган фикр келди.

Б. Зўравонликка қарши куч ишлатиш ҳам.

А. Толстой ҳар иккаласини ҳам инкор этади.

Б. Иккинчидан-чи!

А. «Ҳар қандай революция шундай шароитда рўй берадики, жамият ижтимоий ҳаётининг мавжуд формалари шу жамиятнинг замини бўлган дунёқарашга асосланган, кўпчилик мавжуд турмуш тарзининг моҳиятини чуқур англаган ва аслида у қандай бўлиши кераклигини — орадаги тафовутни, шунингдек, ҳаёт бундан кейин эскича тарзда давом этавериши мумкин эмаслигини чуқур ҳис этган бўладилар».

Б. Бу яхши жумла.

А. Сен революцияга ишонсанми!

Б. Қаерда!

А. Мана, сен тагига чизган бошқа бир ўрин: «Россияда бошланаётган ва келажақда бутун жаҳонда қутилаётган революциянинг моҳияти даромад ёки бошқа аллақандай солиқларни белгилашдан, черковни давлатдан ажратиш ёки давлат томонидан жамият муассасаларини эгаллаб олиш, сайловлар, ҳокимиятни бошқаришда халқнинг шунчаки иштирокини уюштириш, республикани барча овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган энг демократик, ҳатто социалистик республика деб таъсис этишдан иборат эмас, балки ҳақиқий озодликка эришишдир».

Б. Буни қандай тушуниш мумкин!

А. «Ҳақиқий озодликка баррикадалар, қотилликлар, ҳар қандай янгича усулларда куч ишлатадиган идоралар воситасида эмас, балки фақат кишиларнинг бўйин эгмай, итоат этмай қўйишлари туфайли эришилади».

Б. Мен анархияга ишонмайман.

А. У ҳолда сен ўзинг тагига чизиб қўйган мана бу гапларга ҳам ишонмайсанми: «Одамларни улар ҳануз чидаб келаётган қуролланиш ва урушларнинг тобора кучайиб бораётган дахшатли фалокатларидан қутқариш учун конгресслар, конференциялар, трактатлар суд мажлисларининг кераги йўқ, балки ҳукумат деб аталувчи зўравонлик қуролини даф қилиш лозим, у инсонлар бошига тушадиган ҳадсиз фожияларнинг сабабчиси».

Б. Бундай иборалар Толстойда кўп, тагига чизганимнинг боиси, улар менга ўзимнинг шарафга лойиқ, қонунга содиқ эканлимини аниқлатди.

А. Шунга қарамай сен ўзгариш ҳақида ўйлайсан.

Б. Ҳуқуқий давлат, менинг назаримда, чора-тадбирларининг амалга оширишга хизмат қиладиган ҳуқуқнинг ўзгариб туришино истисно этмайди, қачонки тарихий тараққиёт бунинг тақозо этаркан. Мисол учун, мавжуд ҳуқуқ мулкчиликни ҳимоя қилади. Бошқалардан кўра кўпроқ мулкка эга кишининг ҳуқуқи кўпчиликниқидан ортиқ бўлмайди, бироқ у қонунга кўра ҳокимиятга эгалик қилади. Нима сабабдан кучилар айнан бу ҳуқуқий давлатни яхши кўришади! Қонунга муайян ўзгартишлар киритишга асосан кучсизлар қизиқадилар, ҳуқуқ куч ишлатмай туриб ҳукмронлик қилиш имкониятини берганлар эмас, зотан улар қўлидаги ҳокимият шахсий мулк билан қонулаштирилган.

А. Сен: гўё зўравонлик қилмай туриб ҳам, дединг.

Б. Аслида ҳам шу, бугун ва бу ерда ҳаммаси мутлақо осойишта. Бу аниқ. Бизга қулоқ тутадиган ҳокимият ҳеч вақт ёки ҳеч бир замонда зўравонлик йўлини тутмайди, қачонки бир одамга бошқалар устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи шубҳа остида қолмас экан, нисбатан кучсиз кишилар осойишта кун кечираверадилар.

А. Ҳокимият деганда нимани тушунасан!

Б. Капиталини.

А. Узининг демократ ҳисоблайсан. Демак, кўпчиликнинг иродаси ҳал қилувчи аҳамиятга эгалигини тан оласан. Бироқ сайловлар, овоз беришлардан кўрналдики, кўпчилик ўзгариш бўлишини истамайди.

Б. Кўпчилик кучсизлардан ташкил топган ва бу мени ҳеч ҳам таажокублантирмайди: нисбатан кучсизлар осойишталикни маъқул кўришади. Ахир, улар билишади-да, ҳокимият тил теккизилган, хавф сезган ҳамано зўравонлик йўлига ўтади, — улар эса нисбатан кучсиз. Ҳокимиятнинг қўлида қўшин бор. Кучсизлар кўпчиликни ташкил этсалар-да, озчиликнинг ҳокимиятини маъқуллайдилар, бу демек: кўпчилик ана шу озчиликка тобе.

А. Демократия деганда сен шуни назарда тутасанми!

Б. Йўқ.

А. Зўравонлик қилинганда қарши куч ишлатишни ёқлайсанми!

Б. Қанақа вазиятда қарши куч ишлатиш! Агар Гитлерга сунқасд амалга ошган бўлганда, мен бунинг хунрезликка йўлмаган бўлардим. Мисол учун, дейман-да.

А. Мен демократия пайтидаги қарши куч ишлатишни назарда тутаётирман.

Б. Зўравонлик қилингани ҳақида ўқиганингда давлат томонидан амалга оширилган зўравонлик, капиталнинг зўравонлиги, уруш эмас, балки полицияга ўқ узишлар, ёнгинлар ва ҳоказолар, яъни куч ишлатишнинг шу каби усуллари ҳаёлининг келади, мени мана шулар чўчитади. Айни пайтда, резинали таёқчалар, кўздан ёш оқизадиган газ, катта босимда отиладиган сув кабиларнинг оломондан полицияга қараб эмас, аксинча оломонга қарши қўлланилгани ҳақида ўқиганимда мен ҳам чўчимайман, — бундай ҳаракатлар зўравонликка кирмаса-да, осойишталик ва тартибни сақлаш учун давлат қўллаётган зўравонлик. Албатта булар орасида фарқ бор: ҳуқуқсиз зўравонлик ёки ҳуқуқ йўли билан зўрлик қилиш. Бошқа тилларда бу аниқ ифодасини топган: «Violence», «power». Мартин Лютер Кинг негрларнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашаркан «Non-Violence»ни тарғиб этади, «Non-power»ни эмас; илтимосу илтижолар билан ўнлаб йиллар мобайнида эриша олмаган имкониятларга Алабама автобус ҳайдовчилари иш ташлашлар туфайли қўлга киритишади, — куч ишлатмай туриб, намоёнларнинг таъсири билан.

А. Сен бунақасини ёқлайсанми!

Б. Албатта.

А. Зўравонлик хатти-ҳаракатларини-чи!

Б. Зўравонликни акс эттирган ҳатто фотосурат ёки кинохроника мени даҳшатга солади. Шу бос, зўрлик билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайдиган, деган иборани маъқул кўраман. Қилич кўтариладими, бошқами, бари бир.

А. Агар сен ижтимоий ўзгариш бўлиши тайин деб ҳисобласанг, чамаси, шундай хулосага келасан: ўз ҳокимиятини давлат қонунлари билан ҳимоялаб олган шахслар ҳар қандай ўзгаришга қонунни рўқач қилиб тўсқинлик қиладилар, — бундай ҳолда сен қарши куч ишлатишни ёқлармидинг!

Б. Бир-бирига зид икки йўлнинг қай бирини танлаган маъқул!

А. Ўзгаришлардан воз кечиш керак.

Б. Альтернатива эмас бу. Тарих сабоқ беради: унинг гилдираги ҳеч қачон тўхтамайди. Бир оз вақтга бўлса-да. Бунинг фикримча, ҳатто телефонни назорат қилишларини билганда ҳам айтиш мумкин... Мен зўравонликдан қўрқаман, шу бос: тадбиркорлик билан ўзгариш қилса бўлади, деган иборани маъқул кўраман.

А. Демак, сенинг паролнинг ислоҳот экан-да.

Б. Шу билан бирга мен ўзимни фаройиб жамиятда кўраман; қўлидаги ҳокимияти ҳар қандай ислоҳотга монелик қиладиганлар ҳам зўрлик билан ҳеч нарсага ўзгартириб бўлмайди, дейдилар. Оммавий кўзғалиш юз берганда уларнинг безовта бўлишини кўринг; тўғри улар бунинг чорасини топадилар, бироқ тинч, хотиржамлик даврида куч ишлатмай, репрессалияларсиз босиб қўйиш улар учун қулайроқ — хавфсизроқ; зотан, давлатнинг зўравонлиги норозиликларнинг кучайишига, келажак учун сабоқ бўладиган ҳодисаларга олиб келадигани, бу оқибатда ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик керак, ёмонликка бўйин бериш лозим, деган ақида эзилувчилар учунгина айтилганини улар онгига сингдиради.

А. Шунга қарамай сен зўравонликка қарши куч ишлатишни ёқлайсанми!

Б. Менинг зўравонларча қилинган хатти-ҳаракатлардан даҳшатга тушишимнинг сабаби шуки, бундай кирдикорларни кўриб кўрмасликка олиб кетавериш қўлимдан келмайди, — масалан, негрларга қўйилаётган жиноятли ишлар сони

тобора ортиб бормоқда; уларнинг аҳволини Толстой давридаги рус деҳқонлари, солдат ва ишчилари аҳволига қиёслаш мумкин; Толстой уларга жуда ёрдам бергиси келар эди, бироқ у оқ подшоҳни ишонтира олмади: улар ўзларига ўзлари ёрдам беришлари керак эди.

А. Демак, сен революция бўлишини кутяпсан!

Б. Афтидан, амалга ошган ҳар қандай революция ҳақида мен ҳам ўша фикрни айтган бўлардим: ҳеч қандай реалистик имкониятни кўрмайман. Бу фикр, чамамда, англатадигани, мен революционер эмасман.

А. Фаровонлиқнинг таъминланиши революцияга ҳеч бир ҳожат қолдирмаслиги ҳақида ўйлаганмисан!

Б. Бу уни қийинлаштиради.

А. Сен бунга қайғурасанми!

Б. Толстой китобларини ўқирканман, ўзимга ўзим савол берман: подшоҳлар маълум даражада фаровонликка йўл очиб бериб ва бу билан революция олдини олишса қандай ҳол юз берарди! Чоризм ҳозир ҳам яшарди.

А. Бироқ бошқача хилдагиси.

Б. Лекин чоризм.

А. Зўравонликка қарши қаратилган куч ҳам ҳозирги пайтда ҳокимият эгаларини қаттиққўлликка олиб келиши ва натижада ишга тўсиқ бўлиши мумкинлигига қандай қарайсан!

Б. Агар Фидель Кастро Куба қишлоқларини қўлга киритиб, у ердаги чет эллик хўжайинларни бойлигидан маҳрум этиш ўрнига америка лоббиларига мурожаат қилганида эди Вашингтон ҳам бир оз шафқат билан иш тутарди (балки ўша тажрибани тўхтатармиди) ва америкалик эксплуататорлар ҳали ҳам Кубани ўз қўлларига сақлаб турардилар.

А. Ўз ўлкамиз ҳақида гаплашайлик.

Б. Бироқ мазмун ўша-ўша.

А. Демак, сен ўзгаришлар тарафдорсан.

Б. Ҳа.

А. Бироқ сен ўйлаётганим, ҳокимият эгалари қонун-қоидаларга бирор-бир тузатиш киритишга йўл қўймайдилар, устига-устак зарур бўлса ҳуқуқий давлат номидан зўравонлик билан қаршилик кўрсатадилар.

Б. Бу табиий.

А. Сен: фақат қарши куч ишлатиш билангина мумкин, деган иборани ишлатишдан чекинмапсан. Нега бу иборани ишлатишдан ўзингни олиб қочасан! Бунинг сабаби, ўзинг айтгандек, ҳар қандай зўравонлик хатти-ҳаракатларидан чўчишингдими ёки ҳали ҳам ижтимоий ўзгариш жабр-зулмга қарши курашиш хавфи содир бўлмаганда ҳам амалга ошади, деган умиддамисан!

ЦЮРИХ

Конрад Фарнернинг улкан кутубхонасида марҳум Брехтнинг юзидан гипсга туширилган ниқоб-сурат илиб қўйилган. Ута кирғийбурун; уни фақат ёлғиз биргина жиҳатига кўра таниш мумкин. Ён томондан қараганда бир лаҳзада хаёлга шундай фикр келиши мумкин: бу баайни Фридрих Шиллер. Унинг жонсиз қиёфасида табассум қотиб қолган, — бу масҳарао муз илжайиш эмас, балки ҳеч бир кимсага қаратилмаган, олижаноб пичинг аралашган ёрқин табассум. Кўзлар чуқур кўз қосалари-га ботиб кетган; тирик пайтида бу кўзлар ҳам хилватдан ўрин олганди — манглай остидан, жуда узоқдан кескин боқарди... Бизнинг пальтоларимизни ечмай (кутубхонада ўт ёқишнинг иложи йўқ), қураётган сўхбатимиз фарбий германиялик полициячининг диққатини оширарди.

1968

ЖАМИЯТ АЪЗОЛАРИ ДАСТУРИГА ДОИР ҚАЙДЛАР

Ҳеч ким кексаликда ўзини нималар кутаётганини билишни истамайди. Биз бунинг ҳар кунини жуда яқин масофада кўриб турсак-да, ўзимизни аяб, кексаликнинг ўзимизга таъқиқ этиб, эскирганга йўямиз: белги бериб қолган кексалигини яшириши керак, қарилки нақадар аянчли. Бундан табу¹ гўё кексалиб бораётган киши фойдасига айтилгандек туолса-да, аслида унинг ўз аҳволига иқроор бўлишига халақит беради ва куч-қувватининг борида омонатини ўз қўли билан топширишга қилган қарорини чўзади, токи бунга қурби етмай қолгунча.

¹ Табу — таъқиқ.

Кексаларни иззат қилинг, деган панду насихат узоқ умр кўриш гоят қийин бўлган қадим замонларнинг гапи. (Статистикага қаранг.) Агар бугун бирор-бир кекса кишини мақтаб қолишса, албатта, уни навқирон, ҳали чиндан ҳам ёш, дея таърифлай бошлашади. Бизнинг ҳурматимиз «ҳали»гагина асосланади («ҳали куч-қувватини йўқотмаган», «кўринишидан ҳали жуда ёш», «ҳали мияси тўла», «ҳали ҳам аввалги қуввати бор» ва ҳ. о.). Бундай иззат-ҳурматимиз кексаликка эмас, балки аксинча, қартайиб қолганига қарамай ҳануз қору аъмолини йўқотмаган кимсаларга ошқора қаратилган бўлади.

Маълум бир вақтгача киши ўзини ўзи алдаб яшаши мумкин. Модомики, теваарак-атрофдагилар шахснинг аста-секин таназзулга юз тутаётганини сезсалар, кўпчилик буни билмаганга олса, устига-устак турли йўллар билан (туғилган кунда, вице-президентлика сайланганида ва ҳоказоларда нутқлар ирод қилиб) бир оз раҳмлари келганидан, шу тарздаги муомала бир қадар қулайлиги туфайли унда ўзини-ўзи алдаб юрaverишга рабат уйғотишса, белгили қария кучсизланиб қолганини таъришга мажбур. Бир кун келиб у қариб қолганини тан олмай иложи қолмагач, — аслида аллақачон ёши бир жойга бориб бўлган, — у иқрор бўлиб айтган гапи ҳеч кимни ажаблантирмаётгани, фақат нохуш таассурот қолдираётганини пайқади.

Белгили қария баландапаровоз жумлаларни қўллаб бошлайди: «Хуллас, бир маротаба оғир машаққатларни бошимиздан кечирган эдик... Биз ҳам қачондир... Э-ҳа, билганингизда эди, бунинг нималигини... Менинг ёшимда... Бизнинг замонларда... Эндиликда одамлар ўйлайдики... Сизнинг ёшингизда, била-сизми, мен уялган бўлардим... Ҳаётини тажрибамдан келиб чиқиб айтсам, фақат биргина... Ёшларга имкон бериш керак...» Ва ҳоказо.

Белгили қария ўзининг кимлигини билади, чунки унга ҳеч кимнинг ҳаваси келмайди, ҳатто ҳурмат қозонган, ёшларда йўқ мавқега эга эса-да; шунга қарамай, ҳеч ким у билан ўрнини алмашишни истамайди.

Мухимроқ ютуқни қўлга киритган ёки яқин-орада киритиши мумкин бўлган бирор-бир киши ҳақида гап кетганда белгили қария дарҳол унинг ёшини суриштириб қолади. (Илк босқич.) У замондошларининг ютуқларидан кўра, қачон таваллуд топганларини билганда кўпроқ вақтларда бошлайди: айниқса, уларнинг ҳали сарфланмаган вақтларидан хабар топганда.

Унинг кўнглига қўлғула соладиган катта ўзгариш сочининг оқариб кетгани эмас, албатта; бу унга аён ҳодиса: соч бўлгандан кейин оқаради-да, мана, ўзиники ҳам. Бироқ у сартарошхонада сочини олдиратуриб, ваҳимага тушади: ҳозиргина бошида турган соч толалари линолеум устида тўкилиб ётибди, супурги билан супурилиб, бир жойга уюб қўйилган, бошидагига қараганда оқроқ; тўғриси айтганда, бу — бир тутам олачалпоқ бўлиб кетган кир соч, на сарғиш ва на кўнғир рангда, ишонгиси келмайди, бироқ полда ётган нарса унинг сочи; сартарош ойна келтириб тутайди, мижоз кўзгуда ўзининг елкасини кўради (одамлар уни ортидан кузатгандагидек) ва бошининг кал бўла бошлаган ярғоқ жойига кўзи тушади (уйидаги соқол оладиган ойнада бу жой кўринмайди), шунда у гўё бир ёққа шошаётгандай сапчиб туриб кетади... Кўнглига қўлғула соладиган катта ўзгариш: у қаерда бўлмасин — иш-қилишданми, бирор-бир жамият йиғинигами — аксарият замондошлари навқирон ёш-яланглар; ҳаммаси эмас албатта, бироқ уни ташвишлантирадиганлари — ўзига нисбатан ёш кишилар.

Насихат бериш унинг эҳтиёжи.

Ақтуал ҳодисаларга тарихдан шоша-пиша қиёслар ахтариш — белгили қарияга теккан «касал»; бундай қиёслаш самара берадими, бермайдими — унга бари-бир; муҳими гап орасида «қадимда» сўзини қўшиб айтса—бас, суҳбат жараёнида у ўзини ҳаммадан устунман, деб ҳис этса бўлгани.

Белгили қария ўзида зерикешнинг янгича бир хили пайдо бўлганини сезиб қолади. Авваллари гоҳи-гоҳида зериккан, бунинг сабаби шароит билан боғлиқ эди: мактабда, ишда, ҳарбий хизматда ва ҳоказоларда. Тўғриси, у мутлақо зерикмаган дамларини (авваллари) ҳар бир дақиқада ҳис этарди. Энди

эса зерикешнинг янгича тури пайдо бўлди: унинг хоҳиш-истаклари амалга ошгач, зерика бошлайди.

Бирор-бир жамият йиғинига келса, зерикиб қолмаслик учун сохта шавқ билан лоф уради; у ҳозиржавоболики янги гап айтдим, деб уқтиришга тиришади.

У фақат хоҳиш-истакларининг амалга ошганидангина зерикиб қолмайди; белгили қария амалга ошириб бўлмайдиган умидлари ҳам борлигини билади. Буни тажриба деб атайди. Тажрибасининг тасдиғи уни зериктиради.

Бесама қизиқувчанликнинг таназзули.

Белгили қария хайрихоҳ бўла боради. (Ўрта босқич.) Имкон туғилди, дегунча бошқалар, нисбатан ёшлар амалга ошираётган ишларни эплаб кетади. Ўзи нима ишлар қилгани аллақачон маълум. Буни у сўрайди. Унинг бирор-бир ишга тез бош қўиши, жилла қуриса, иштирок этишга уриниши кишига таъсир қилади. Шу билан бирга белгили қария танқидга ҳам анча-мунча мойиллик билдирадики, бундан муддао — бошқалар кўзига яхшироқ кўриниш. Уни жиддий туриб мақташ — нисбатан ёшлар қаторига қўишдай гап. У шундай деб билади. (Маълумки, ёши қайтган кишилар ўрниларига ўринбосарлар келишини хушламайроқ бўлса-да, тан оладилар; у эса ўзини ҳали навқирон кўрсатиш учун ёшларни мақтайди.) Баъзида у танқид қилишга ҳам журъат этади, бироқ фақат наф келтирадиган танқидга. Ёшларга эътиборсиз, лоқайд қараш белгили қария учун ўзини ҳеч қачон кечирмайдиган гумроҳликдир.

Суҳбат чоғида у ўзининг гапларига ҳеч ким эътироз билдирмаётганини сезмай қолмайди. Бундай дамларда ўзининг нуфузли кимсалигини ҳис этади, — у гапираётган пайтда бошқалар, нисбатан ёшлар кўзини кулдонга ёки стол тагидаги итга қадаб, чурқ этмай туришади. Эшитган фикрининг қимматини, уни айтган одамнинг кимлиги, келажаги қандай бўлиши эҳтимоли билан боғлаб баҳолайди. Энди ҳеч қандай янги дўст орттиришга кўзи етмагач, ва ҳеч кимдан ҳеч қачон марҳамат кутиш бефойдалигини билгач, белгили қария ўзининг марҳум дўсти ҳақида гоят ҳаяжонланиб, бирга ўрни қўшиб-чатиб ҳикоя қилади; ахир, марҳум шўрлик эътироз билдирармиди (ёзишмаларини чоп эттирганда нима); ёшлар ҳайратландилар: ҳозирги замонда бундайин фаройиб, ҳаққоний дўстликини ҳеч қаерда учратмайсан.

У бирор-бир сабабга кўра қувонгудай бўлса, авваллари шундай сабабга кўра қандай қувонганини эслайди.

Оила туйғуси ва рамағдажон қариллик. Белгиси қария дармонсизланиб боргани сайин унда оила туйғуси кучайиб боришига ҳеч бир шубҳа йўқ. Бу ватан туйғусига ўхшайди. (Ёш бир жойга бориб қолганда ватанга қайтиш.) У елғизликдан хавотирга тушиб, нимага бўлмасин ўзининг мансублигини таъкидлайверади, ваҳоланки, мавжуд нарсаларни қайта яратилишнинг ҳожиати йўқ.

Анъанага эҳтиёж сезиш.

Яқин-орада ўзгаларнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолиш хавфи турли хил кайфиятлар уйғотади: баъзан у ўз яқинларига яхшилик қилиб, уларнинг меҳрини қозонишга интилса, гоҳида аксинча, ўз аравасини ўзи тортишга, ҳадемай куни қоладиган одамларнинг хайру саховатидан фойдаланишни иложи борица орқага суришга уринади.

Белгили қария хотираси заифлашиб қолганидан ошқора шикоят қилади; масалан, инсон миясининг тўлалигига, қолаверса, ўн етти яшар йигитнинг ақли бутунлигига гувоҳ бўлган ҳолларда. (Эзмалик қарилликнинг илк босқичига хос.) Хотира заифлашмайди, балки бўлар-бўлмас нарсалар билан банд бўлиб қолади. Белгили қария иккинчи жаҳон уруши пайти бўлиб ўтган суҳбатни сўзма-сўз хотирлайди, бироқ, кечагина айтган гапини, аксинча, эслолмайди.

Ҳатто эркак ўз оиласини боқиб турган бўлса-да, ўтиш даврида унинг ўзига ишончини йўқотиши, муносабатга лаёқатсиз каби дастлабки таъналарни эшитиши мумкин.

Аввалига у бу гапларга парво қилмасликка уринади. Ваҳоланки, у бутун умр давомида консерва очқични қандай ишлатишни билади, бу уларга: шошма, бажараман! — дейишга ҳалақит бермайди.

У бир неча марта пайшанбани чоршанбага адаштириб юборган; бундай паришонхотирликдан энди худо асрасин.

Белгили қария доимо алланимадан кўрққанини сездирмасликка тиришади. Агар қўлидаги даструмол тушиб кетгудай бўлса, ичкиими ечилиб кетгандай, даҳшатга тушади.

Дейлик, белгили қария Хрушчевнинг ишдан қачон олинганини билади, қариндошлар эса бу санага шубҳаланадилар; агар справочникда ҳам айна у айтган сана қайд этилган, яъни у ҳақ бўлса, бу далилни у ҳақиқат сифатида қабул қилади: бу — белгилининг омади. Бироқ ҳақлигини исботлаш учун жуда зарур шу далил унинг кимлигини аён кўрсатади.

Энди белгили қария ўзини йирик шахс сифатида тан олдириш, жилла қуриса, ўзини шунга ишонтириш учун ўжарлик

йўлини тутиб, инжиқликка зўр беради; агар атрофдагиларни ишонтира олмаса, бу ишга атай жон-жаҳди билан киришади. (Сўнги босқич.) Қарилик қайсарлиги.

Белгили қария тез-тез эрта уйғонади — қатл вақти — азбаройи чарчамаганидан саҳарлаб туради. У борган сари тонг маҳали уйғонадиган бўлади; нега шундай қилади?

Дунё кезган одам бўлишига қарамай белгили қария божхонага кирганида қалтирайди. Йўқса, аллақачон ўгринча мол олиб ўтиш «касали»дан қутулган. Агар текшириш жуда авж олса, унинг ғазоби кўзиди: ахир, қирқ йилдан бери бир хил саволни тўтидай такрорлашади, берган жавобига барибир ишонишмайди-ку.

У пасткашлик қилган кимсалар билан бир оз вақт ўтгач келишиб кетаверишини билади; унинг табиати, аввалига ғазабга минса-да, тезда унутиб юбориш, назарга илмай қўйишга мойил.

Давоми журналининг ноябрь сониди.

Мушоҳада ёр бўлсин сизга!

Швейцариялик машҳур ёзувчи Макс Фришнинг китоблари орасида «ёстиқ»дайлари («Штиллер» номли романини айтмаганда) — унинг «Кундалик»лари: «1946—1949 йиллар кундалиги» ва «1966—1971 йиллар кундалиги». Ҳар бири 400 саҳифадан иборат бу икки (ҳозирча!) жилд ғоятда хилма-хил мазмундаги ёзувлардан иборат; юзаки қараганда, уларни кундалик деб аташ мумкин — ҳатто саналар мунтазам қайд этилмаган. Китобларда бугуннинг муҳим муаммолари, боқий мавзулар ва проблемалар, инсон, фашизмда ўзининг ғоятда разилона қиёфасини топган ғайринисонийлик ҳақидаги теран мулоҳазалари етакчилик қилади. Ёзилажак ҳикояларнинг [баъзан яқунланмай қолиб кетган] илк қораламалари, яратилажак пьесадан саҳналар, хотиралар [айниқса, Фриш ҳаётида муҳим роль ўйнаган объект Бертольд Брехт ҳақидаги хотиралар бир қанча саҳифаларни эгаллаган], турли мамлакатга сафарлардан олинган таассуротлар, ўз-ўзини, дўстлар ва ғанимларни, узоқ вақтлар четда яшаб тўлалигича ўзига сингдира олмаган, бутунлай воз кечиб ҳам кетолмагани — ўз диёри Швейцарияни тушунишга уринишлар улардан жой олган.

Албатта, Макс Фриш учун «Кундалик»лар — адабий шакл; у ҳеч маҳал қачондир чоп этириш учун ёзаётганини унутмайди. Китобхонга ўз қалбини туб-тубигача очавермайди. Шахсига доир ёзувларга ҳам худди шу туйғу сингдирилган.

«1966—1971 йиллар кундалиги»дан танланган парчалар моҳият эътиборига кўра ўз замонасини акс эттириши билан бирга теран фалсафийлик, ҳаёт ва ўлим, муҳаббат ва никоҳ, инсоний ҳамдардлик ва танҳолик каби боқий мавзуларга қаратилгани билан муҳимдир.

Китоб бошдан-охиригача Фришнинг ўзини қизиқтирган, ўқувчини бош қотиришга жалб этадиган «Сўров қоғози», тагдор саволларга йўғрилган. Инсон яшаш тарзининг сиёсий жиҳатлари кескин баҳс шаклида кўриб чиқиладиган «Сўров»лар ўзига хос моҳият касб этади. Албатта, баҳсулашувчилар А. ва Б. Лев Толстойдан олинган узундан-узоқ кўчирмаларга таянишиб, зўравонлик ва қарши куч ишлатиш, уруш ва тинчлик, ислоҳот ва революция каби муаммоли мунозарага киришадиган «1-Сўров» билан студентларнинг 1968 йилги чиқишлари, ҳозирги замон экстремизми ҳақида фикр юритадиган «2-Сўров»и орасидаги боғлиқлик тасодифий эмас.

«Жамият аъзолари дастури учун қайдлар»и ҳам «Кундалик»да муносиб ўрин тутади. Уларда муқаррар қарилик ҳақидаги ўткир нигоҳли кузатишлар ва аччиқ ўйлар насихатомуз кинолар тарзида берилади.

«Кундалик»да адабиёт ҳақидаги мулоҳазалар оздек туюлса-да, аслида уларнинг барчаси — адабиёт. «Кундалик» моҳият эътибори билан Макс Фришнинг бошқа асарларига ҳамоҳангдир.

Макс Фришнинг «Хомо Фабер», «Мени Гантенбайн деб атай қолишсин», «Штиллер», «Монток» каби қисса ва романлари 60—70-йиллардаёқ иттифоқ китобхонларининг қалбидан жой олган. Бу асарлар ҳамон қўлдан қўйилмай ўқиб келинмоқда.

Мен унинг асарларини ва ушбу «Кундалик»ни рус тилига таржима қилиш баробарида шунинг чуқур ҳис этдимки, Макс Фриш ҳаёт каби доимо янгилашиб боришга қодир ёзувчи. Бу унинг асарлари шакли ва мазмунида, айтилган, яққол кўзга ташланади.

«Ёшлик» журнали чоп этаётган «Кундалик» ҳам киши тафаккур уфқларини кенгайтиришга хизмат қилади. Асарни ўқиб баробарида ўқувчи истайдими, йўқми, олам, инсон ва ўзи ҳақида ўйлаб кўришга мажбур бўлади. Унинг ҳар бир сатри қалбни нурлантириб юборади ва айна пайтада кишини ҳушёр торттиради, фикр юритишга ундайди...

Мухтасар яқинида шундай демоқчиман: мушоҳада Сизга ҳамиша ёр бўлсин, «Ёшлик» муштарийлари!

Евгения КАЦЕВА,
Москва шаҳри.

Ўрозбой Абдурахмонов

Чангалзор «пайғамбар»ининг ҳалоқати

Сирли туюлган ва соддадил одамларнинг эътиборини ўзига жалб этган баъзи воқеалар аслида жўн, макр ва жаҳолат устига қурилган бўлади. У фош этилгунига қадар ўнлаб, юзлаб одамларнинг ҳаётини издан чиқариб юборади. Қорақалпоғистондаги Султон Войис бобо қабристониди уя қўйган сохта «пайғамбар» Мирзабой ва унинг издошлари қилмиши ҳам муҳиш фожиа билан яқунланди. Еш ёзувчи Ўрозбой Абдурахмонов оғир шароитларда қаллобларнинг кирдикорларини изчил ўрганди. Шу тариқа юзага келган «Чангалзор «пайғамбар»ининг ҳалоқати»да Мирзабой ҳамда унинг атрофидаги гуруҳнинг нопок қилмишлари ҳақида ҳикоя қилинади.

- Ҳам маслаксиз, ҳам оми, аслида нотавон кимсалар
- Тўпори Мирза ўзини пайғамбар деб эълон қилди.
- «Озодлик»ка чиқишнинг 108 усули
- Каратэ бўйича республика чемпиони ҳам ожиз...

Оқ тўн кийган дарвиш

Девона девонани кўрса «Е ҳақ!» дейди.

Мақол.

Ҳа ҳар пайти Қоратоғ ёнбағирларида сайр қилганмисиз? Ҳарир туман кўйнидаги чўққилар муштипарона кўриниш беради-а? Туман тарқагач, айниқса, пешин чоғи улар гўё қаддини ростлайди, улуғворлик касб этади. Чўққиларнинг ҳар сонияда ўзини турли муқомга солиб, товланиб туриши одамларга ғалати туюлади, бориб улар ортида нималар борлигини кўргиси келади. Сирлиликда гап кўп. Аслида ўша чўққилар ортида даралар, адирлар, пайкаллар ва одамлар бор...

Қоратоғнинг ҳар бир тоши тарих гувоҳидир. Бордию уларга тил битгудек бўлса, эҳтимол, улуғ бобомиз Берунийнинг, Ибн Синонинг, Бердақ билан Ҳожиниёзнинг давридан ҳикоя қилишар?! Агар, уларга тил битгудек бўлса, қадимда талай зolim ҳукмдорлар ўтганию улардан бир қалъа ҳам қолмагани, Беруний, Бердақ каби сиймолар заковати мевасидан ҳамон халқ баҳрамандлиги ҳақида гапирарди. Агар унга тил битгудек бўлса, Султон Войис бобо қабри оддий қабр эканлигини, уни тавоф қилиб юрганлар алданганлигини, Мирза уларни йўлдан урганлиги айтиб берган бўлармиди...

Султон Войис бобо қабри... Ундан тахминан ўттиз чақиримча нарида, Шимама овулида бундан эллик бир йил муқаддам Қимбатбой деган одам ўғил кўрди. Қимбатбойнинг ёр-биродарлари, қариндош-уруғлари тўпланишиб, чақалоққа Мирзабой дея исм қўйишди.

Мирзабой кичиклигидан кўни-қўшниларнинг болалари билан ўйнамас, сал нарсага аразлаб қолар, ўзини кўпчиликдан олиб қочар, тунд ва индамас эди. Уй ишлари билан банд онасининг ёнидан бир қарич ҳам нари жилмас эди у. Ҳатто улғайгач, биринчи синфга ўқишга борганида ҳам бу одатини ташламади. Онаси тўйга борса ҳам, азага борса ҳам Мирзабой унинг этагидан маҳкам тутиб, ортидан эргашадиган бўлди. Ота-онанинг топган-тутгани ёлғиз ўғилники эди. Эҳтимол, шу боис ёшлигидан Мирзабойнинг миясига: «Ҳамма нарса ўзимники бўлса», деган тушунча маҳкам ўрнашиб қолгандир. «Отам ўзимники, онам ўзимники, уй-жой ўзимники, хўш, нима учун бошқа нарса менга тегишли эмас?»

Дастлаб у Озод овулидаги, кейин Андреев номидаги мактабларда ўқиди, бироқ ўқишни ёлчитмади, синфда қолиб юрди. Ахйири, ўйланиб юрган муаммоларига жавоб топгандай бўлди: «Ўзгаларнинг мулкани ўз мулкингга айлантириш учун... ўғирласанг калтак ейсан, сотиб олиш учун пул керак. Демак, дунёнинг таянчи — пул! Пулинг бўлса, ҳамма нарса сеники!» Унинг оиласи эса камбағалроқ...

Мирзобой шунга қаноат қилмади... Эртароқ мол-дунё топишга, уйига кўпроқ ўлжа олиб келишга ҳаракат қилди. Ўтин йиғиб, бозорга олиб бориб сотишга одатланди. Ота-она ёлғиз фарзандлари удли-шудли, молтопар эканлигидан қувондилар. Бозордан топган пули Мирзобойнинг нафсини қондиrolлмади. Негадир бу пул унга камдек туюлаверди. Шунинг учун у янада кўп ўтин чопиб, кўпроқ пул топиш ғамига тушиб қолди. Ўтин учун вақт бемалол бўлиши керак эди. Аввалига ўтинлардан қоладиган одат чиқарди, сўнг мактабга боришни бутунлай йиғиштириб қўйди. Ўқитувчилари келиб бир-икки бор тушунтирган бўлишди, аммо Мирзобой тушунмади. Охири, улар ҳам бу ихлоссиз ўқувчисидан қўлларини ювиб қўлтиқларига уришди, «биздан кетгунча, эгасига етгунча» қабилда иш тутушиб, бир амаллаб синфини тугатишга кўмаклашишдию бошқа мактабга ўтказиб юборишди.

...Шимам овулининг шаҳарга қатнаб ўқийдиган болалари мактабга топилса — машинада, топилмаса — пиёда боришарди. Бошқа болалар қатори Мирзобой ҳам гоҳ машинада, гоҳ пиёда қатнарди. Баъзан у овулдан сал узоқлашгач, тезлиги сал пасайганда машинадан лип этиб тушиб, қочарди.

— Нега ундай қилдинг, Мирзобой?

— Шоферга берадиган ортиқча пулим йўқ.

— Ҳамиша шундай қиласан-ку?..

Бунақа гапдан сўнг Мирзобой лом-мим демай, безрайиб қолар эди.

Мирзобой синфдошларидан ажралиб яккаланиб қолди. У болаларнинг турли ўйинларига ҳам аралашмайдиган бўлди. Ўша пайтда овул йигитларига мўъжизадек туюлган тракторга ҳам парво қилмади. Хуллас, у мактабга қатнамай юрибоқ ўқишни битирди. Битирдию ҳеч қандай ҳунарга ҳавас қўймади. Бу орада отасининг кўзи оғриб, охири кўрмайдиган бўлиб қолди. Шунинг учун Мирзобойни ҳарбий хизматга чақиришмади.

Тоғни урса талқон қиладиган йигит овулда ишсиз санқигани-санқиган эди. Тенқурларини бири олий-ўқув юртида таълим олса, бири хўжаликда ишлаб юрганларида Мирзобой ўрганган «касб»ини давом эттирди: ўтин чопиб бозорга чиқариб сотди, бировларнинг эшигига бориб хизмат қилди, аммо сира топиши кўнглидагидай бўлмади. Тўғри, бир гал у ҳунар ўрганиш учун қисқа вақтда ҳам ўқишга ҳаракат қилди, бироқ бундан ҳеч бир наф чиқмади, эпполлмади. «Уйдан бир тийин пул келмаса, қандай қилиб ўқийман», деган баҳонада... Ногирон отасию муштипар онасидан маблағ тама қилган йигитдан нима кутиш мумкин, ахир?

Мирзобой қисқа курсни ҳам ташлаб келдию яна овулда дайдиб юрди, сўнг сал-пал колхоз ишларига аралашган бўлди. Техника танқис бўлган ўша пайтларда Мирзобойга ўхшаган билагида кучи бор йигитлар колхозга ниҳоятда зарур эди. Ариқ қазиш, сув тараш каби қўл кучи лозим бўлган жабҳаларда муҳим юмуш унга ўхшаган йигитларга ишониб топширлар эди. Шундай долзарб пайтларда бирдан Мирзобойнинг ҳавойилиги қўзиб, ишни хўжакўрсингагина бажарарди. Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан қабилада иш юритар, бироқ меҳнат куни кам ёзилсаю оз маош олса

бригадир билан ётиб ёқалашар эди. Кейин мўмай даромад топишнинг бошқа йўлларини қидира бошларди.

Колхозда ишлар тугагач, овулда одамлар уч ой дам олишади. Ҳосил тўплангач, тўй-маъракалар бошланади. Шундай кезларда тўйларда бахшилар дoston айтишади, кўчқор уриштиришлар, полвонларнинг курашлари қизийди. Одатда улкан полвонларнинг кураши тугагач, ёш полвонлар майдонга тушишади. Шундай маъракалардан бирида ёш полвон билан беллашадиган жўмард чиқмай қолди. Одамлар Мирзани гиж-гижлаб даврага туширишди. Иттифоқо, у полвонни йиқитди ва сарпо олишга муваффақ бўлди. Шундай қилиб ёш полвонлар орасида Мирзобойнинг ҳам номи тилга туша бошлади.

Шу-шу, Мирзобой рақибни енгил учун эмас, сарпо олиш учун даврага тушадиган бўлди.

У билан беллашиб юрган Эркабой полвоннинг ҳикояси:

«Мирзобой жисмонан анча бақувват эди, шу боис бизларни кўпинча йиққан. Ўзи индамай юрса ҳам аслида ўта мақтанчоқ эди. Бир куни у: «Мен Эрназар темирчининг республика мусобақасига қатнашиб, совриндор бўлганман», деб керилди. Ўша маъракада қатнашган одамлар бу гапни эшитиб, мийиғида кулишди. Эрназар темирчининг маъракаси қандай қилиб, республика мусобақаси бўлсин, ахир?»

Мирзобой сарполарга қизиқиб, тез-тез даврага тушар, баъзан одамларни гиж-гижлаши билан арзимаган пул тикилганида ҳам курашиб, елкаси ерга тегар, масхара бўлар эди.

Кўклам келиб, экин-тикин бошлангач, одамлар яна далага чиқишар, Мирзобой эса бирон баҳона топиб, ишдан қочар, ҳафта-ўн кунлаб йўқ бўлиб кетар эди. Шунда қариндош-уруғ ёки раҳбарлар уни ўртага олиб насиҳат қилишса, лом-мим демас, тўнглик қилиб ўтираверарди.

«Колхознинг берган озгина маоши билан косам оқармайди, пул топишнинг бошқа йўлларини қидирганим маъқул. Кураш тушиб анча пул топса бўлар экан. Ҳарҳолда, обрўйим ҳам ёмон эмас. Кимсан, Мирза полвонман! Афсус, овулда йил ўн икки ой кураш топишнинг иложи йўқ! Қандай қилиб давлат орттирсам экан?»

Бир куни у, пул топишнинг энг қулай йўли — пахса уриш, деган гапни эшитиб қолди. «Аттанг, — деб ўйлади Мирзобой, — бекор юргунча пахса уришни ўргансам бўлар экан-да». У пахсакаш усталарга ёлланди. Ҳандақда туриб лой отар экан, бирон бир касбнинг бошини тутмаганлигидан қаттиқ ўкинди. Чунки, лой отувчи ўн беш сўм олса, пахса урган йигирма беш сўм, пахсани тарашлайдиган қирқ сўмгача олар экан! Мирзобойда куч етарли-ю, ҳунар йўқ эди-да.

Шундай қилиб, у ойига ўрта ҳисобда уч юз сўмгача пул топа бошлади. Қиш келса тагин тўй-маъракаларда кураш тушади, сарпо олади. Хуллас, эси-дарди пул топиш бўлиб қолди. Бунга у шу қадар берилиб кетдики, атрофида гиргиттон бўлиб юрган дуркун қизлар ҳам кўзига кўринмади. Охири бир кун қариндош-уруғлари тўпланишди-да, унинг бошини икки қилиб қўйишни маслаҳат қилишди. Ҳа, айтгандай, илгари у бир қизни кўз остига олиб юрган эди, мол-дунё дардига мубтало бўлиб, уни чаққонроқ йигит илиб кетганини ҳам билмай қолибди. Мирзобой буни ҳам пулининг камлигига йўйди: «Шунинг учун ҳам ҳеч ким мени ҳурмат қилмасди, вақтида уйлана олмадим, ахир, қалин тўлашга чоғим келмасди-да».

Шундай қилиб, қариндошлар, чамаси, ўттиз ёшларида уни уйлантириб қўйишди. Бироқ ҳавойилиги туфайли оиласини мустақамлай олмади. Қурумсоқлиги, қизғанчиқлиги боис хотини кепчик сўраб қўшнисиникига чиқса ҳам кетидан эргашди. Назарида, дунёда ошиқи-беқарор эркак борки, унинг хотини кетида илакишиб юргандай бўлиб туюлди. Бундай рашқчил муҳаббатнинг келажаги яхшилиқ билан тугамади, икки ойга етиб-етмай ажралишди. Қизиғи шундаки, ҳар қанча рашқчи бўлмасин, хотини кетгач, қайтиб уни излаб бормади...

Мирзабой колхоз ишларида тегиб-қочиб, қиш келса маъракаларда кураш турида, ёз келса пахса уриб юраверди. Айниқса, 1969 йил Берунийда юз берган табиий офатдан сўнг унга иш кўпайди: ҳамма уй-жой қуриб, йиқилган деворларини тиклай бошлаган эди-да...

Унинг фикрича, қурилиш маҳкамаларида маошни ойга икки мартагина беришади. Боз устига, қўлингга тегадигани эҳтиёжингдан икки-уч ҳисса кам. Маоши оз хунарнинг нима кераги бор? Эртанги ваъдадан бугунги нақд пул яхши-ку!

Табиий офатдан сўнг Шимама овулида оқ тўн кийган бир дарвиш пайдо бўлди. Одамлар уни Берунийдаги бозорда, Султон Войис бобо қабри атрофида тарки дунёчилик тарғиб қилинган йиғлоқи ғазаллар ўқиб, хайри-садақа йиғиб юрганни кўришди. Дарвиш, дарёга муз тирбанд бўлгач, ҳаммаёқни сув олиб кетди, деб эмас, одамларда инсоф, диёнат қолмади, ҳамма худони унутди, шунинг учун ҳам юртни сув босиб кетди, деб ваъз айтар, ҳақ йўлига хайр-садақани аяманглар, шунда эл тинч, юрт омон бўлади, деб жаврар, лақма, кўнгли бўш одамлар ундан эҳсонни аяшмас эди. Шунда узоқдан уни кўриб Мирзабой бир муддат тикилиб қолган. Чунки... кўз юмиб очгунча дарвишнинг олдида анчагина танга йиғилди. Ҳатто белини букмай: «Садақа радди бало! Пирлар мададкор бўлсин!..» дея жавраганча ҳазилакам пул топмади!

Мирзабой аста унга яқинлашди. Дарвиш уни кўрган заҳоти, дарҳол мурожаат қилди:

— Э бандаи мўмин... Пири мададкоримнинг аён қилишича сенда бир дард бор... Илло дардингни баён айласанг, биздан шифо топурсан...

Мирзабой жисмидаги бу «дард»нинг нима эканлигини идрокламоқчидек бир лаҳза ўйлаиб туриб қолди, сўнг қийиқчадаги пулларга мўлтайди. Қизиқ, пулга ўчлигини дарвиш назарда тутдимикан ёки сўққабошлигини?!

— Ҳа, тақсир, ҳақиқатан ҳам дардим оғир. Уйланмай юрибман, — деди у ниҳоят тилга кириб, — айтгандай, тақсир, бунини сиз қаёқдан билдингиз?!

— Шундоққина юзларингдан аён, бўтам... Менга ваҳий келдиким, ушбу шоҳ Аббосда бир дардман бор, ўйилсизга ул ўйил, қизсизга қиз бўлиш ниятиндадир. Дедиларким, ани ўз паноҳингга олғайсан!

Дарвишнинг бу гапини эшитиб, Мирзабой баттар лол бўлиб қолди. Дарвишнинг ўзи эса, шу кеча қаерда тунасам экан, деган ташвишда эди. Иши юришиб, мана бу анқовнинг рўпара келиб қолганини қаранг.

Мирзабой дарвишни Ленинизм колхозининг олтинчи бригадасига, шаҳарнинг шундоқ биқинидаги кулбасига бошлаб келди. Бир пиёла чой устида дарвиш билан иккаласи ораларидан қил ўтмайдиган оғайни бўлиб қолишди. Дарвиш бола-чақали одам экан, бўйи етган икки қизи бор экан. Гап орасида у Мирзабойни паноҳига олиб, қизларидан бирини хотинликка бериш ниятида эканлигини ҳам кистириб ўтди. Дарвишнинг исми — Йўлли, фамилияси — Наврўзов, Туркменистон ССРнинг Тошовуз области Калинин районидан) гаплари Мирзабойга мойдай ёқди. Айниқса, унинг турмуш тарзини сурштириб билгач:

— Бўтам, сен худо деган банда экансан. Турмушинг ҳам мақтайдиган даражада эмас экан. Фақирга мурид тушсанг... Нима дейсан? Пахсакашлиқ қилиб юрасанми, қўй бу ишни, мен билан юрсанг кам бўлмайсан! — деди. Мирзабой унинг «кам бўлмайсан» деган гапидан ўзида йўқ хурсанд бўлди.

Шу-шу, Мирзабой дарвишнинг йўлини тутди. Содик шогирд сифатида бозорда, дўконларнинг атрофида, зиёрат кунлари эса, Султон Войис бобо қабри теварагида Йўллинг этагини тутиб санқиб юрди. Оқ чопоню бўйнига осиб олган турли-туман тақинчоқлар ва қўлидаги ҳассаси боисми, Йўлли чиндан ҳам дарвишга ўхшар эди. Мирзабой эса, бечораҳол одамга сира ўхшамас эди. Йўлли дарбадарликда тажрибага эга бўлгани учун бир жойда тўхтамас, қўним топса қадрли кетиб қолишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам Мирзабойни эргаштириб у республикамизнинг ҳақиқатан Туркменистоннинг шаҳару қишлоқларини оралаб изғиришди. Мирзабойнинг айтишича, Йўллига шогирд тушиб юрган пайтларида у кунига юз эллик сўмдан «даромад» қилган, аммо бир тийин ҳам олиб қолмай устозига берган. Негакки, унинг олдида Мирзабой бир умрга қарздор. Ахир, дарвиш уни ўғлидай кўриб, қизини бермоқчи-да!

Тўғриси айтганда, «устоз»ни уни дарвишга айлантириш учун озмунча меҳнат қилмади. Бир масжидда тунаб қолганларида «устоз»ни кимнингдир чопонини ўғирлаб унга кийдирди, бўйнига турли-туман тақинчоқу тасбеҳ осди, суякдан мунчоқлар ясаб берди, киоскаларда дуч келган нишонни харид қилиб, унинг кўксига тақди, қўлига ҳасса тутқазди, ўзи чала-чулпа биладиган сураларни ёдлатди. Хуллас, ўша — ўзимиз билган тўпори Мирзабой сал ғалати одамга, яъни дарвишга айланди.

Мирзанинг ўзи ҳам қараб турмади, албатта. Кўнгличан одамларнинг юрагини эзадиган гапларни мунчоқдай тизар, садақа сўраш йўлларини кунт билан эгалларди. Орадан уч йил ўтмай пиридан унинг кўнгли совуди. Йўлли берган сўзининг устидан чиқмади — у топган ҳамма пулни олиб қўйди, «қизимни бераман», деган ваъдаси сароб бўлиб чиқди. Боз устига Мирзабойнинг овулига боравериш у ҳаммани безор қилди, охири овулдошлари уни ҳайдаб юборишди...

Шундан сўнг Мирзабой мустақил иш бошлади. Султон Войис бобо қабри теварагини у ўзиники қилиб олди. Бироқ, унга одамлар кўп ҳам ишонавермас, шу боис тушимнинг унча мазаси йўқ эди. Ёр-биродарларнинг, қариндош-уруғларнинг гапларига кирмай, Султон Войис бобо қабрига қатнай бошлагач унинг номи «Мирза жинни»га чиқди. Туппа-тузук ишни ташлаб, телбанамо ҳаёт кечираётганлиги учун ҳам унга шундай ном берилган эди. Мирзабойнинг ўзи эса бундан ниҳоятда хурсанд бўлди. Чунки, дарвишона кийинмаси ўзини бечораҳол кўрсатмаса, ким унга садақа берарди? Бунинг устига Султон Войис бобо қабри теварагида қуръон ўқиб, садақа сўраб ўтирган фақат Мирзабойми? Унга ўхшаганларнинг садақа талашиб қилган жанжаллари унча-мунча улоқ ўйиндан қолишмасди. Бунақа пайта Мирзабой сира ҳақини бировга бериб, оғзини очиб ўтирган эмас. Ҳарҳолда унда куч-қувват бор эди. Афсуски, саводи... Савод масаласи кўп панд берди унга. Ҳозир одамларни қойил қолдириш қийин. Жинси шим қийиб, бўйнига галстук тақиб юрган одамларга наси-ҳатгүйлик қилсанг, бурнини жийиришади. Шартта башаранга: «Ий-е, бу қандай гап? Уқийётганингиз шайх Саъдийнинг ғазаллари-ку?» деб ғалва кўтаришади. Ҳа, ношукур бандалар!

Мирзабой ўша ғазалларни бошидан охиригача тўла

билса ҳам майли эди. Бирини бошидан, бирини охиридан, баъзиларининг сўзини бузиб ўқирди. Агар бу ғазалларни муаллифнинг ўзи эшитганида борми, гўрида тикка туриб кетарди.

Унинг бахтига лақма одамлар омон бўлсин, чунки Султон Войис бобо қабри теварагидан топадиган пули кунига икки юз сўмга етди. Мирзабойга бу пул ҳам камдай туюлди. Ора-чора табибчилик билан ҳам шуғуллана бошлади. Зиёратчилар орасида ҳар хил дардга чалинганлар топилиб қолар, улар шифо истаб Султон Войис бобо қабридан мадад сўрашар эди. Мирзабойга дуч келган беморлар ундан бир хил «диагноз» эшитишарди: «Кўз тегибди!» У барчага шу «диагноз» асосида эм буюрарди. Эми ҳам битта: «Исириқни мол ёғига аралаштириб, доғ қиласану баданингга суркайсан. Сўнг қалин кўрпа ёпиниб ётиб терлайсан. Қараб-чи, эрталаб отдай бўлиб кетасан!..»

Бунақа эм содда одамлар у ёқда турсин, баъзи саводли кишиларга ҳам маъқул туша бошлади. Бу, албатта, маҳаллий даволаш муассасаларининг аҳолига кўрсатаётган медицина хизмати даражаси пастлигидан далолат беради. Йўқса, беморлар дайди дарвишдан даво ишташармиди? Нега улар оқ ҳалат кийган врачдан кўра, оқ тўнли дарвишнинг олдига боришни афзал деб билишарми? Чунки дарвиш уларга захрини сочмайди, кўнглини оғритадиган гап айтмайди, «эртага кел, индинга кел», деб оввораи сарсон қилмайди, ёки «фалон микробнинг йўқлиги ҳақида справканг борми», демайди.

Мирзабойнинг олдида келувчилар орасида фарзанд доғида куйиб юрган жувонлар ҳам бор эди. Уларга ҳам «кўз тегибди» деган диагноз қўйиб, маълум кунлари Муножот тоғига чиқиб, тепадан пастга қараб юмалашни буюрар эди. Ким қандай юмалаб, бу қанчалик эм бўлганини ким билади, дейсиз. Гапнинг индаллоси ўша жувон қуръонни минг бор такрорлаб, ер юзини айланиб юмалаганида ҳам фарзанд кўролмаслиги ҳаммага аён. Авлиёю анбиёларга от садақа қилиб кўрилган фарзандларнинг маълум бир ота-онаси бўлишини ким билмайди? Шу оддий ҳақиқатни билатуриб, Муножот тоғидан юмалаганлар ҳам кам эмас ва бу бемаъни иш туфайли бир неча оилалар барбод бўлди...

Мана шундай қилиб зиёратчилар олдида Мирзабойнинг обрўси аста-секин оша борди. Овулдошлари уни «Мирза жинни» дейишса, баъзи танимайдиганлар учун у қандайдир илоҳий, нафаси ўткир бўлиб туюлди. Бундай тан олиншининг ўзи Мирзабойнинг обрўсини ошириб, унга келадиган хайр-садақа кўпайди. У пулга шунчалик ҳирс қўйдики, зиёратчилардан сўраб олиш даражасига етди. Қариб қолган ота-онасини ҳам улар келтирган овқат билан боқди. У пулни тийинлаб йиғди, бир чақа ҳам ножўя сарфу харажат қилмади, «ўзганинг мулкини ўз мулкига» айлантираверди, айлантираверди. Ҳатто, автобусда билет ҳақи ўрнига фотиҳа қиладиган даражага етди.

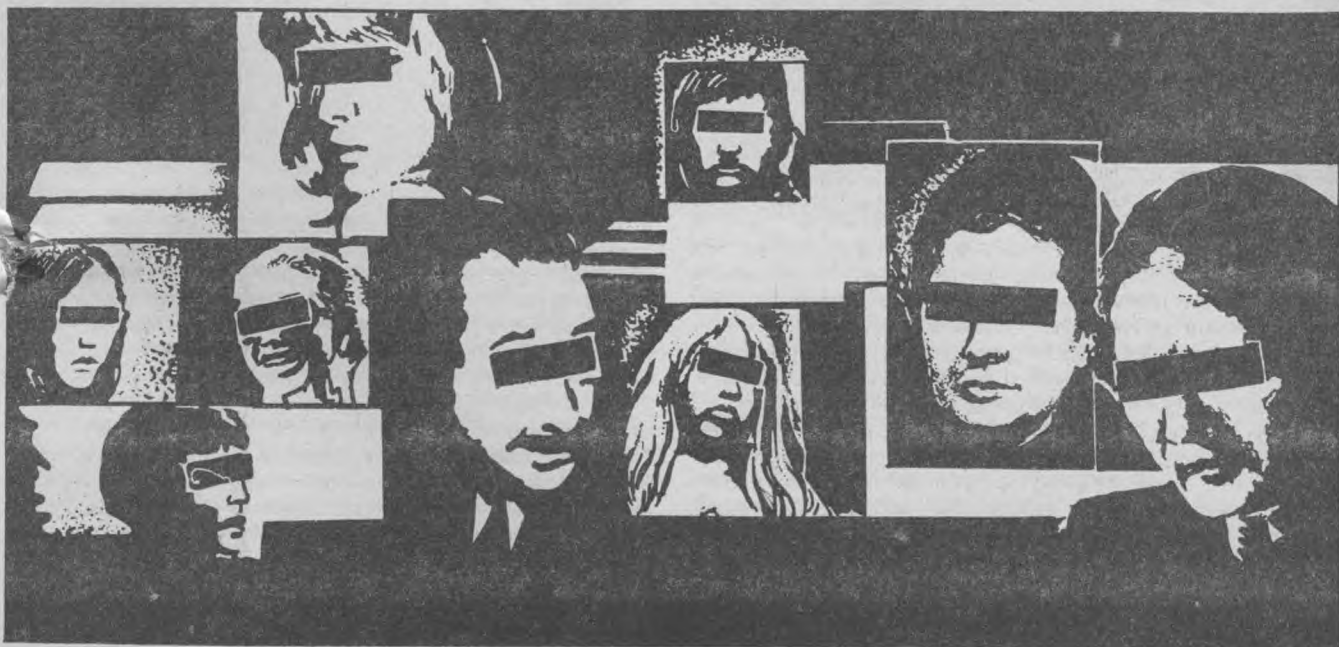
Мирзабой меҳнатсиз кун кўриб юрган кунларнинг бирида, Султон Войис бобога, 1980 йилнинг охирида, замонавий кийинган бир йигит келди. У ўзини «Москвадаги Шарқшунослик институтининг илмий ходими Абай Бўрибоевман», деб таништирди...

Абай дегани ким бўлди?

Цивилизациянинг энг катта офатларидан бири ўқимишли аҳмоқларнинг мавжудлигидир.

Карел ЧАПЕК.

...Ҳа, у ўзини «Москвадаги Шарқшунослик институтининг илмий ходими Абай Бўрибоевман», деб таништирди. Мирзабой одатда ўқимишли кишилардан шубҳаланарди. У олдида келган йигитга ҳам шубҳа билан қаради. Йўқ, Абай овулдаги ўқимишлиларга сира ҳам ўхшамас, ниҳоятда кичикфеъл эди. У Мирзанинг турмушини, дарвишлик ҳаётини суриштириб, ичи-бағрига кириб кетди. Тили ҳам тушунарли. Бошлаб келган одамлари ҳам тузукка ўхшайди. Бундай қараганда Абай шерикларининг илмий раҳбарига ўхшарди. У ўзини Шарқ фалсафасини, маданиятини, динини ўрганиб юрган илмий ходим қилиб кўрсатди. Гапига қараганда «дарвишлар психологиясини, уларнинг одам-

лар психологиясига таъсирини ўрганиш мақсадида» келишган эмиш. Мирзабой бунга лаққа ишонди. Абай ундан дарвишлар ҳаёти билан таништиришни илтимос қилди, уни текшириб кўражагини айтди. Мирзабой эса, Абайнинг томирини ушлаб: «Сенинг бошинг оғрийди, дармонинг йўқ, кўз теккан», деди. Мирзабой бунақа гапларни илгари кўп одамларга айтган эди. Шундай қилиб, улар Султон Войис бобо қабри олдида танишдилар. Аммо, Мирзабой негадир уни уйга таклиф қилмади.

...Кейинчалик Абай ва унинг шериклари Беруний шаҳри яқинидаги «Ленинизм» колхозининг олтинчи бригадаси территориясидаги Мирзабойнинг кулбасига, Султон Войис бобо қабри теварагига тез-тез ташриф буюрадиган бўлишди. Бу ҳақда кейинроқ ҳикоя қилармиз. Ҳозир эса, ўзини «илмий ходим», «аспирант», «ёш илмий ходим», «экстрасенс» «одамларни комплекс ўрганиш институтининг директори муовини» ва ҳоказолар деб таништириб, Москва, Вильнюс, Тошкент, Фрунзе, Нукус каби шаҳарлардаги баъзи обрўли одамларнинг ишончини қозониб юрган Абай Бўрибевнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қиламиз.

Абай 1952 йили Қирғизистон ССРнинг Талас областида зиели оиласида туғилди. Уч ёшга тўлгунча Чкалов номидаги колхозда, сўнг эса Москвада таҳсил кўраётган ота-онасининг кўлида яшади. Иккинчи синфдан бошлаб, Фрунзе шаҳридаги 6-сон мактабда ўқиди. Узидан икки ёш катта акаси, синглиси ҳамда укаси бор.

Абайни ота-онаси ниҳоятда яхши кўрар эди. Айниқса, отаси бошқа болалари орасида уни алоҳида севиб, ардоқлаб, совуқ сувга қўл урдирмай ўстирди. Абай меҳру-муҳаббатни кўтаролмади, тайёрга айёр бўлиб ўсди. Онасининг гапига қараганда, у ҳатто чойни ўзи куйиб ичишгача эринар эди.

У мактабда ўқиб юрган кезларида манманлиги билан кўзга ташланди: хоҳласа ўқирди, хоҳламаса йўқ... Унинг тушунчасига, у — дунёга алоҳида келган, бошқалар эса шунчаки бир гап. Отаси ҳам, онаси ҳам обрўли жойда ишлайди, катта акаси студент, қариндош-уруғлари орасида амалдорлар кўп. Хуллас, Абайнинг айтгани айтган, дегани деган. Унинг бирон аниқ мақсади ҳам йўқ. Мактабни битиргандан сўнг, ота-онасининг кўмагида Қирғизистон Давлат университетининг экономика факультетига ўқишга кирди.

У гитарани яхшигина чалар эди. Бу ҳунари билан студентлар орасида тузуккина обрўга эришди. У ҳатто гитараси билан Қирғизистон телевидениесининг «Ўтқир зехнлилар» кўрсатувида ҳам иштирок этишга муваффақ бўлди. Аммо, ўқиши мақтанадиган даражада эмас эди. Охири курсда у имтиҳонга киритилмади. Яна ота-онаси ёрдамга келди. Хуллас, у 1975 йили зўр-базўр ўқишни тугатди.

Университетни битиргач, у ихтисоси бўйича ишга кирди, аммо, эрталабдан кечгача чўт қоқиб ўтириш малол келди. Сўнг яна қариндош-уруғларининг ёрдамида Уш шаҳридаги Тўқимачилик комбинати космосол комитети ўринбосарлигига тайинланди. Бироқ, бу ишни ҳам эплай олмади. Бош оғриғини рўкач қилиб, кетиб қолди... Ҳақиқатан ҳам унинг бош оғриқ касали бор эди. Сўнг у турли касалхоналарга қатнаб, медицинага оид ҳар хил китоблар билан танишди, ўзини ўзи муолажа қилишга уриниб кўрди. Хуллас, Москвада оч қолдириб эмлаш ҳақидаги бир мақолага кўзи тушиб қолдию у ерга бориб профессор Ю. С. Николаевнинг кўлида даволанди. Яна у кимларнингдир ёрдамида РСФСР Соғлиқни сақлаш министрлигининг марказий Республика шифохонасига ётқизилди, докторлар унга яхши

қарашса-да, бош оғриғини тузата олмадилар. У санаторийга бориб, нинатерапия ҳам қилдириб кўрди.

Етмишинчи йилларнинг иккинчи ярмида экстрасенслар ҳақида миш-мишлар кўпайиб, вақтли матбуотда одамга биотаъсир этиш мумкинлиги ҳамда Шарқ медицинаси борасида турли-туман дабдабали мақолалар эълон қилинди. Баъзи марказий газеталар, журналлар шу масала юзасидан жамоатчиликнинг фикрини билиш ва чоп этилган мақолалардаги фикрларни хулосалаш ниятида мутахассисларни тўплаб мунозара уюштирди. Жамоатчилик фикри ҳамда илмий тарзда айтилаётган гаплар текширила бошланди. Уша пайтда Грузияда машҳур экстрасенс Жуна, яна бир жойда Порфирий Иванов дегани чиққанмиш, деган гаплар тарқалиб, улар ҳақида мақолалар чоп этилди...

Ҳали илмда тўла тасдиқланмаган миш-мишларга ишонган Абай экстрасенсларга ҳам бориб даволанди, ва кутилмаганда унинг ўзи ҳам «кучли биологик таъсирга эга» бўлиб чиқди. У Москвадаги кунларини бекорга ўтказмади, иложи борича керакли одамлар билан танишди, уларнинг ишончини қозонишга интилди; Жуна билан танишиш учун икки марта Тбилисига борди, кейинчалик Жуна Москвага кўчиб келгач, у орқали Москвадаги атоқли олимлар, шоирлар билан яқиндан танишиб олди. Улар бу қорачадан келган суюкли боланинг Шарқ, ҳамда Тибет медицинаси ҳақидаги қизиқарли ҳикояларини, экстрасенсорик фазилатларнинг халқ медицинаси билан боғлиқлиги борасидаги ҳангомаларини жон қулоғи билан тинглашди. Абай шу қадар берилиб ҳикоя қилардики, тингловчиларнинг унга ишонишдан бошқа чораси қолмасди.

Абай Москвада кўг туролмади. Негаки, у ҳар кимга ҳар турли бир-бирига қовушмайдиган гапларни айтар, охир оқибатда бир кун чуви чиқиб қолишдан чўчир эди. Ахир, у ўзини «Шарқ медицинаси билан шуғулланувчи...», «Медицина институтининг талабаси», «Аспирант», «Илмий ходим» деб таништиради-да, одамларга. Кейин у давраларда ўзи ҳақида ниҳоятда кам маълумот берадиган, тез-тез Ушга келадиган бўлиб қолди. Ушдаги поликлиникадан ишга яроқсизлиги ҳақида справка олиб, ўзининг такасалтанглигини қонунлаштирди.

Кейин у Уш шаҳридан ўттиз чақиримча нарида яшовчи мулла Исомиддин деган мулланинг олдида бориб ўзига дам солдирди, учуқлатди. Бу ишларга ўзича илмий асос қидириб кўрди. Бош оғриғи баҳонасида у Уш теварагидаги барча мулланамо кишилар билан учрашди, табибларга йўлиқди, уларнинг биотаъсирини синаб кўриш ниятида Москвадан одам чақиртирди.

Бу нарса унинг учун мосқалик танишлари олдида ўзини Шарқ халқлари табобатининг билағони қилиб кўрсатиш учунгина керак эди, холос. Шундай қилиб у табибчиликнинг майда-чуйда сирларини ҳам ўрганди.

Айниқса, бу мақсади йўлида Уш яқинидаги қорасувлик Исмоил халфанинг уйи жуда қўл келди. У отасининг гапига кирмай, докторларнинг айтганини қилмай, табибларнинг олдида қатнайверди... Ҳатто бир гал онаизори Исмоил халфанинг олдида бориб, ўғлини бу ердан ҳайдаб юборишни ҳам ўтиниб сўради.

Бу маҳалда ота-бола ўртасида низо чиқиб қолган, отаси шўрлик ўғлига: «Бирон ишга киргин, мунақа лақиллаб юрмагин. Жуда ишлагин келмаса, уйда юравер, аммо ҳадеб санқийвермагин!», деган эди. Албатта, бу гап унга ёқмади.

— Сизлар тушунмайсизлар, мен дунёда ягона беназир истеъдод бўлсам... Ҳали менга сажда қиласизлар! — деди у отасига.

У тез-тез уйдан бош олиб чиқиб кетадиган одат чиқарди.

1978 йили отаси оламдан ўтганда кўмиш маросимига соқол қўйиб келиб ҳаммани таажжубга солди. Қизиқ, отаси ўлиб ётибдию у эса гўё ҳеч нарса юз бермагандай лоқайд. Яна бир гал отасининг эллик йиллик тўйига совға сифатида олиб келинган биллур вазани ҳеч қандай сабабсиз чил-чил қилиб синдирди. Онаси шўрлик:

— Нега синдирдинг, ўғлим? — деса,

— Ярқириб тургани учун синдирдим! — деди.

Абайни манманлик ҳамда худбинлик касали мутлақо энгиб олган эди. Узининг танҳо истеъдод, илоҳий одам эканлигига бошқаларни қандай қилиб ишонтириш мумкин? У ўзини ҳамманинг диққат марказида кўргиси келарди... Шу мақсадда у ўзини ҳаммадан баланд тутди, ном чиқаришнинг барча йўллариини излаб кўрди. Ўзиш-билишларига академик А. Г. Спирининг дастхатлари берган китобини, Жунанинг дастхат ёзиб берган откриткасини кўрсатиб, ўзининг анойи одам эмаслигини таъкидлади.

Москвага борганида Яков М.нинг уйида Патрис Лумумба номидаги Халқлар Дўстлиги университетининг собиқ студенти ҳамда шри-ланкалик будда монахи иштирокида будда динини қабул қилиб, «Ананда» деган исм олиб, будда динининг ҳам шартларини шакшубҳасиз бажаражагини айтиб онт ичди ва сочини кирдирди. Бу воқеадан сал олдин Москва теваарагидаги черковлардан бирида христиан динини қабул қилиб, чўқинтирилган эди. Аммо, у табиатан қўнимсизлиги туфайли будда динига ҳам, христиан динига ҳам, ислом динига ҳам тупуриб, тагин биотаъсир-экстрасенсорика ҳамда Шарқ табобати масалалари бўйича ўзини етук мутахассис қилиб кўрсатишга уринаверди. Ҳатто обрўли олимлар, ёзувчию шоирлар кўмагида Шарқшунослик институтига ишга киришга ҳам ҳаракат қилиб кўрди. Аммо бу уринишлардан ҳеч қандай натижа чиқара олмади.

Шундай бўлса ҳам, у Москвадаги баъзи обрўли одамларнинг ишончини қозониб улгурган ва уларга ҳозирги медицина уддалай олмайдиган хасталарни, тоғдаги чоллар дам солиб ёки учуқлаб тузатиб юбора олади, деб ишонтирган эди. У гапининг исботи учун тирик мисол сифатида ўзини кўрсатди. У не-не докторларга қатнаганини, барибир уларнинг қўллари-дан ҳеч иш келмаганини, тоққа бориб муллаларнинг битта «суф»идан мусаффо бўлиб кетганини гапириб берди... Шарқ турмушидан беҳабар одамлар, айниқса, мулла Исомиддинга қизиқиб қолди. Мулла Исомиддин ҳар қанақа касалга аввал қуръон ўқиб, сўнг турли эзиб ичкилар, туморлар ёзиб берар эди. Масалан, чойга, совунга, қандга, нонга, тузга...

Абай бу гапларни айтганида тингловчиларни ишонтирар эди. «Мулла Исомиддин, — деб изоҳ берарди у, — касалларга дам солганида, тумор ё эзиб ички ёзганида уларга ўзининг биотаъсирини сингдиради, ўша нарсалар орқали биотаъсир касалнинг баданига ўтиб уни даволайди. У одамларни шу йўл билан эмлаб кўп пул топади, аммо ўзи жуда камбағал яшайди. Негаки, топган-тутганининг барини масжидга инъом қилади».

Бу гапларни эшитган ҳар қандай одам ҳам, ҳатто ҳамма нарсага шубҳа билан қарайдиганлар ҳам ишониши турган гап-да! Табибларнинг асосий дори-дармони ўт-ўлдан, яна унга биотаъсир кучини қўшинг. Ахир, бунга ким ишонмайди, дейсиз? Абай ўзи гаплашаётган одамнинг ҳаракатидан, сўзидан, тушунчасидан унинг нималарга қизиқишини билиб олиб, гап йўсинини ўша томонга бурар ва худди шу масала юзасидан гап сотар эди.

У Москвада жуда кўп одамлар билан танишганини боя айтиб ўтган эдик. Улар орасида академиклардан то студентларгача, шоирлару врачлар, қаратэ бўйича тренерлару дикторларгача, ҳатто фарзандталаб жу-вонларгача бор эди. Абай Москвага борганда улар бу «кистеъдодли табиб»га — «халқ табобати бўйича маш-хур мутахассис»га ўз уйларида жой беришади, ҳатто мўмай пул ҳам чўзишади.

1977 йили Абай йогларнинг нафас олиш усулларини ўрганиб юрар экан, Владимир Пестрецов раҳбарлигида-ги қаратэчилар секциясидаги спортчилар билан таниша-ди ҳамда уларнинг машқларини томошабин сифатида кузатиб ўтиради. Уша пайтлари Москвадаги олий режиссёрлик курсида ўзбекистонлик таниқли кино актёр Талъат Нигматуллин ўқиб юрар эди. Улар институт ётоқхонасида танишиб, бир-бирлари билан қиёматлик дўст тутинишади. Талъатни Абайнинг шарқ табобати, биотаъсир ҳақидаги ҳикоялари қизиқтиради, Абайни эса Талъатнинг фильмларда ижро этган роллари ҳайрон қолдиради. Уша пайтлари Талъат қаратэ билан шуғулланиб юрарди. (Кейинчалик у қаратэ бўйича Ўзбекистон чемпиони ҳам бўлди). Абай уни москвалик қаратэчи дўстлари билан таништирди. Абай учун қанча кўп дўстлар орттирса шунча яхши эди. Энди уларнинг ёнига кино актёр Талъат Нигматуллин ҳам қўшилди.

Абай шуҳрат учун шунчалик ҳаракат қилдики, энди у А. С. Попов номидаги Бутунитфоқ илмий-техника жамиятининг биоэлектроника лабораториясига қатнай бошлади. Бу жамоатчилик йўли билан ишлайдиган лабораторияга хоҳлаган киши қатнаша оларди, улар одамлар танасига ўтадиган биотаъсир кучини ўрганишар эди. Лаборатория экстрасенсорик таъсирга эга одамларни синаб кўриш ва улардаги таъсир кучини озми, кўплигини билиш борасида иш олиб борарди. Бу ерда чўқур илмий-текшириш ишларини олиб бо-ришнинг иложи йўқ эди, шунинг учун ҳам бу ерда психорегуляция ҳақида бирон бир аниқ гап айтиш қийин. Маълумки, аниқроқ бирон гап айтолмайдиган жойда миш-мишлар кўп бўлади. Шунинг учун ҳам Абай бу ердаги чала-чулпа эшитганларини, Шарқ табобати ҳақида билганларига омухта қилиб, қандайдир сеҳрли куч ахтарди. Бу чўлтоқ тушунчаси билан содда одамларни ишонтириб, ўзига мухлислар тўплади. Шундай одамларнинг бири, Жуна орқали танишгани — таниқли шоир Валентин Сидоров эди.

Маълумки, В. Сидоров ҳинд мотивида бир неча шеърлар битган, Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган рус рассоми Николай Рерихнинг ижодини ўрганган, «Ҳиндистонда етти кун» деган қисса ёзган. Унинг мавзуси шарқ халқлари тарихи ва аъъаналари бўйича мутахас-сис» Абайни руҳан яқинлаштирди. Шоир Абайни ижодий кечаларга таклиф қилди. Ана шундай кечалар-нинг бирида уни «Шарқ масалалари бўйича мутахас-сис», деб эълон қилиб юборди. Бу эса ҳаётдан ўрнини тополмай юрган Абайнинг қадрини ошириб қўйди. Экстрасенсорика билан қизиқиб юрганлар орасида унинг номи тилга олина бошланди. Унга кераги ҳам шу эди! Бу ёғини ўзи эплаб кетди, ишонмаганларга Спири-нинг китобини, Жунанинг суратини кўрсатди. Ўзи ҳам Жунанинг атрофидаги гиргиттон бўлди.

Абайнинг баъзи дўстлари уни Москвага ишга жой-лашга уриниб кўрдилар. Бироқ, ҳеч қандай натижа чиқара олмадилар. Ҳар қалай, у билан дуч келганлар борки, таъсирга берилиб кетган эдилар. Унинг ваъзларини жон қулоғи билан тинглаб илмга заррача алоқаси йўқлигини тушунган баъзи одамлар қўл силтаб кетиб қолишди. Аммо бундайлар озчиликни ташкил этарди.

Экстрасенслар орқали Абайнинг номи аста-секин машхур бўла бошлади. Бироқ ундан дурустроқ шифо топган бўлмади. Бир кезлари у рассом Ю. Ракшани даволабди, деган гап тарқалган эди, лекин кўп ўтмай рассом оламдан ўтди. Абайдан шифо истаб келганлар анчагина эди, бироқ уларнинг ҳеч қайсисининг дарди енгиллашмади. Шу орада унинг кўтарма донғи Болтиқ бўйига, Қозогистонга ҳамда Ўрта Осиёга тарқалиб улгурди.

Москвада узоқ турса сири очилиб қолишини билган Абай жойини ўзгартиришига тўғри келди. У одамлардан Қорақалпоғистондаги Султон Войис бобо қабри ҳақида эшитиб, орттирган дўстлари Яков М., Александр К., Наташа В., Арвидас Я.лар билан етиб келди. Бу 1980 йилларнинг охирларида эди. Мақсади, шу атрофдан ўзларига макон топиш, Султон Войис бобо қабри теварагидаги зиёратчиларни, мулланамоларни, дарвишларни яқиндан ўрганиш эди. Дастлаб, унинг назарига йирик гавдали, ўрта ёшлардаги дарвиш илинди. У узоқдан бир оз тикилиб турди-да, аста-секин олдига борди. «Дардинга даво бўлсин!», «Садақангни даргоҳида қабул қилсин!» қабилдаги тинмай жавраб турганлар орасида ҳалиги норғул йигитнинг келажаги бордай туюлди. Бу йигит — ўзингиз билган Мирза Қимбатбоев эди. Абай унинг олдидаги ёзиқлик қийиқчага икки сўм ташлади.

— Садақанг қабул бўлгай, — деди Мирзабой қироат билан. Абай индамай унга биллагини тутқазди. Мирзабой унинг томирини ушлаб: — Сенга кўз теккан, бўтам... Бошинг оғрийди, мадоринг йўқ... — деди. Абай Мирзабой қўйган диагнозни русчалаб шерикларига ағдариб берганида улар ҳайрон бўлиб қолдилар. Чунки улар Мирзабойнинг бу диагнози ҳамма учун бирдай айтилишини билмас эдилар-да! Ҳар қалай, Абайга унинг гап-сўзи анча таъсир этди...

Бу дастлабки танишув иккаласини ҳар хил ҳаёлга толдирди.

Мирзабой ўйларди: «Хўш, бу олифта ўқимишли йигитдан менга нима наф? Бергани икки сўмгина. Тагин бошимга бало орттирмасин! Ҳар қалай ҳукумат одамига ўхшайди-ку, пул бермаса-да, бошқа жиҳатдан ёрдами тегмасмикин?»

Абай ўйларди: «Илгарилари танишган муллаю табиб, дарвишларим орасида энг саводсиз, калтафаҳми, бечораҳоли шу бўлса кераг-ов. Гавдадан худо берган экан-у, аммо ҳайт десанг қочиб қоладиганга ўхшайди. Топиши ҳам ажабтовур шекилли, эви бор экан... Бунақа лойдан хоҳлаган шаклингни ясаб олсанг бўлади! Бироқ савод масаласи... ҳечқиси йўқ, тарбияласа бўлади».

Улар бир-бирларини анча вақтгача синашди, охири иккаласининг ҳам мақсади бир — меҳнатсиз кун кечириб бўлгани учун тезда тил топишиб, қиёматлик дўст бўлиб кетишди...

Жаҳолат қаердан пайдо бўлади?

...Қишда кун совуқ — шу туфайли қисқа бўлади, тун эса ёқилган чирроғлар ва фонусларнинг яллиғидан қизиб, узаяди.

А. П. ЧЕХОВ

Мирзабойнинг етти пуштигача суриштириб, билиб олгандан сўнг, уни яхшилаб тарбияласа «тузуккина кўргазмали қурол» бўлишига Абайнинг кўзи етди.

— Хасталарни нима билан эмлайсан? — деб сўради у гап орасида Мирзабойдан.

— Қуръон бағишлайман, дам соламан, дуо қиламан, — деди Мирзабой ростига кўчиб.

— Хўш, шундан хасталар шифо топадими?

— Билмасам... балки шифо топишар, ҳар қалай, олдимга бир келган одам қайта қорасини ҳам кўрсатмай кетади-ку, — деди Мирзабой.

Абай унинг халқ табобатидан ҳеч нарсани билмаслигини фаҳмлади.

— Хўш, кундалик топишинг қанча?

— Унчалик эмас, ўрта ҳисобда 150—200 сўмданга тўғри келади.

— Бу пулларни нима қиляпсан?

— Минг сўмга етганида омонат кассага соламан. Ютуқ чиқадиганига.

— Жами қанча бўлди?

Мирзабой бу саволдан шубҳаланиб, Абайга бир қараб қўйди.

— Э, унчалик кўп эмас...

Абай асли экономист эмасми, унинг пулини аллақачон ҳисоблаб қўйган, шунчаки Мирзабойни синаш учун сўраётган эди.

— Бу пулларни беҳуда йиғавергандан кўра, бирон керакли нарса сотиб олсанг бўлмайдимки?

— Садақадан тушган пулнинг баракаси бўлармиди?! — деди Мирзабой қанча пули борлигини аниқ айтгиси келмай. — Бирон нарса олишга етмайди. Уйимда кекса онам бор... Ўзим ҳали оила қуролмадим...

Унинг бу сўзларидан Абай Мирзабойнинг фаҳм-фаросати Шимам овулидан нари ўтолмагани билан ўз фойдасига — ўз ишларига пишиқ, пухта эканлигини англади. Шундай қилиб, Абай Мирзабойни «замонавий дарвишлик»ка ўргата бошлади.

— Ҳали қараб тур, сени бешикдаги болалар ҳам танийдиган даражага етказаман! Районларинга номи қўйилган инсоннинг исми шарифи Абу Райҳон Беруний. У каттакон олим ўтган. Сенинг донғинг ундан ҳам ўтиб кетади, — деди Абай жиждий. Дарвиш унга маҳлиё бўлиб қолган эди. — Сен ўзингда қандай қудрат яшириниб ётганини билмайсан. Саводинг йўқ-да! Сен биотаъсири кучли экстрасенсан! Сенинг қудратинг бармоқларингда... Мен сени Москвага олиб бориб, бу соҳадаги наҳанглар билан таништираман. Бу ердагилар сенинг қадринга етишмайди. Тушунтирганинг билан тушунишмайди...

Мирзабой бу гаплардан ҳайрон бўлиб, ҳар куни одамлардан садақа олиб юрган бармоқларига қараб: «Билмадим», деб қўйди.

— Аслида, олтин топилган жойида унчалик қадри бўлмайди. Агар ўқисанг, ўзингни ўзинг кутисанг, мана бундай одам бўласан! — деди Абай бош бармоғини кўрсатиб. — Аммо, бунинг учун аввало ўз-ўзинга ишонишинг керак... Ҳиндистонда Ражнеш деган бир улуғ зот бор. Ўзи машхур дарвиш... У ўз юртида қад-топмай Америкага кетиб қолган. У ердан олти миллион долларга жой сотиб олган, ўзининг шахсий самолёти бор... Менинг фикри ожизимча, сен ҳам ана шундай фазилатга эга одамсан, сендаги қудрат Ражнешникидан заррача кам эмас...

Изоҳ: Бгаҳван Шри Ражнеш Ҳиндистондаги бир университетнинг собиқ профессори. У ёшлиқ чоғлари дарахтга тирмашиб чиқиб, аллақандай илоҳий кучнинг таъсирини сезган эмиш. Ҳозир АҚШнинг Орегон штатида яшайди, антикоммунистик реакцион сектага хизмат қилади. «Менинг истагим, — дейди Ражнеш, — сизларни оқибат натижада бемаъни бўшлиққа олиб бориш. Негаки, бўшлиқ таянч талаб қилмайди... Сизлар ҳеч нарсага жавобгар бўлмайсизлар, шунинг ўзи

инсониятнинг дастлабки озодлигидир». Ражнешнинг бир китоби тўппа-тўғри «Социализмдан сақланинг!» деб номланган.

Абай Мирзабойни «замонавий дарвиш»ликка шунчаки ўргатибгина қолмай, бу гал унга Ражнешнинг сурати туширилган тумор ҳам жўнатди. У худди тасбеҳга ўхшар, турли-туман мунчоқлар тизимидан иборат эди. Унга 108 мунчоқ тизилган, чунки Ражнеш озодликка чиқишнинг 108 усулини билар эмиш.

Аммо, Мирзабойни тарбиялаш осонликча кўчмади. Абай унга келган одамларга қандай муомала қилиш йўллари ўргатди. Абайнинг фикрича, Мирзабой ўз ҳузурига келганлар олдида экстрасенс сифатида индамай, кеккайиб ўтириши шарт эди. Борди-ю, жудаям гаплашгиси келса, худо билан «космос» сўзини ёнма-ён айтиши лозим. Хўш, илоҳий Будда ҳақида сўз юритгудай бўлса, унда албатта марксизм-ленинизм классикларининг номларини кўшиб, «дарвишларнинг кучи билан Совет Иттифоқи, Америка ҳамда Ҳиндистонни бирлаштириш лозимлиги» ҳақида ҳам гапиришни тайинлади. Бу эса узоқ мақсадларни кўзлаб берилган дарс эди.

У овул кишилари орасида ҳам ўзини сал маданиятлироқ туттишга, кийимларига ҳам алоҳида разм солиб қўйишга ўргатди. Шу билан бирга ўрни бўлмаган жойда худони ўртага солиб, қуръон ўқийвермаслик кераклигини, айниқса, унинг бу ҳаракати диндорлар олдида ўзининг ҳам, қуръоннинг ҳам қадрини кетказиб қўйиши мумкинлигини уқтирди. Султон Войис бобо қабрида ҳам ўзини қандай туттиш кераклигини ўргатди. Жудаям худонинг ишларини тилга олавермай, онда-сонда атеистларнинг кўнглига ёқадиган гапларни айтиб туришни, буни қандай қилиб амалга оширишни ҳам Абайнинг ўзи айтди.

— Бизларни икки марта Султон Войис бобо қабри олдида қувлаб юборди, — дея ҳикоя қилади зиёратчи хоним. — Биз марҳумларни эслаш ниятида қабристонга борган эдик. «Мен ҳукумат томонидан қабрни муҳофаза этиш учун қўйилганман. Иккинчи бу ерда қораларингни кўрмай, йўқолинглар!», деб Абай исмли йигит бизларни ҳайдаб юборди. Ёнида Мирзабой ҳам, тағин бизлар танимайдиган уч-тўртта одам ҳам бор эди. Мажоз орқамизга қайтдик.

Абай мана шу йўл билан Мирзабойга маҳаллий атеистларга қандай ёқиш сирларини далиллаб берди. Ўзи эса ҳамма ишни Мирзабойнинг зиммасига юклаб, гоҳ Москвага, гоҳ Ушга, гоҳ бошқа шаҳарларга бориб, Қорақалпоғистонда бир зўр экстрасенс бор экан, суф деса бас — ҳар қандай касални ҳам соғайтириб юборар экан, деб тарғибот қилади. Ўзини илгаридан биладиган таниш-билишларига: «Экстрасенс масаласида Мирзабой менинг устозим, унга тенг келадигани йўқ», деб тарғиб қилди. Москвадаги одамларга эса: «Яқинда халқ таъбири институти ташкил бўлади, менга шу институт директорлиги вазифасини тавсия қилишяпти», деди. Шунинг учун ҳозирча халқ орасидан чиққан истеъдодли экстрасенсларни, табиларни, фолбинларни тўплаб юрган қилиб кўрсатди ўзини. У далил сифатида Мирзабойни тилга олди. Абайнинг бу гапларини унинг ёнида юрган эски жўралари Александр К., Владимир Пестрецов, Елена И. ва бошқалар тасдиқлашди. Вильнюсдаги рус драма театрининг собиқ режиссёри Игорь Николаев-Калинаукас ўзининг «Зодиак» клубида қилган лекцияларида тўппадан-тўғри «психорегуляция билан шуғулланувчилар Қорақалпоғистонга, Мирзабойнинг олдида боришлари кераклигини» маслаҳат берди.

Каратэ бўйича собиқ тренер В. Пестрецов ўзининг собиқ шогирдларини тўплаб, уларга «руҳий жиҳатдан

муштаҳкам бўлай десанг, албатта Мирзабойнинг олдида бориш керак»лигини айтди.

Шундай қилиб, Абайнинг тинимсиз тарғиботи натижасида, нотаниш одамлар назарида кечагина ирқит юрган Мирзабой «пайғамбар» бўлди-қолди. Ҳатто, Пестрецов, Николаев-Калинаукасларгача ўзларини «Мирзабойнинг шогирдларимиз», деб овоза қилишди. Улар Мирзабойнинг турмуш тарзини: садақа тўплаб омонат кассага пул қўяётганини, мабодо дунёдан кўз юмгудай бўлса, ҳамма топгани ҳукумат фойдасига қолишини, ҳар куни ўттиз чақиримча йўл босиб Султон Войис бобо қабрига келишини, одамларни шифолаш учун уларга турли доривор гиёҳлар теришини, биотаъсир орқали ногиронларни даволашини худди афсона мисол одамлар орасига тарқатишди. Пестрецов бўлса ўзининг шогирдларига Мирзабойнинг фотосуратини кўрсатиб: «Унинг ҳақиқий башарасини фақат фотосуратдагина аниқ кўриш мумкин, ўзининг асл башараси муқим бир шаклда бўлмай, ташқи таъсирга қараб ҳар хил тусда ўзгариб туради», деб тушунтирди. Бу гапларни эшитган одамлар илгари Мирзабойни тушида ҳам кўрмаган бўлса-да, унинг сеҳрига, фазилатларига маҳлиё бўлиб қолишган эди.

Мирзабойнинг олдида биринчи бор келганлардан бири Елена И. унинг фазилатлари ҳақида бундай деди: — Мен апрелнинг охирларида Мирзанинг олдида борган эдим. У менга пешвоз чиқди-да, пешанамни силади ва: «Лена, Москва», деди. Мен ҳайрон бўлиб қолдим, чунки бу ерга келишимни ҳеч кимга айтмаган эдим...

1982 йилнинг январь ойида Абай Мирзабойни Москвага олиб келди. Улар ўн кунлар чамаси Пестрецовнинг квартирасида яшашди. Сўнг шоир Валентин Сидоров орқали улар «Огонёк» журналининг бош редактори Анатолий Софронов билан танишдилар. Унга Мирзабойнинг туриш-турмуши ночор эканлигини, қарамоғида кўзлари ногирон кекса онаси борлигини, ўзи эса ноёб экстрасенс эканлигини тушунтириб, унга ёрдам қилиш лозимлигини илтимос қилишди. Анатолий Софронов Қорақалпоғистон область партия комитетининг собиқ секретари номига хат ёзиб берди.

Хатнинг қисқача мазмуни қуйидагича эди:

«Қорақалпоғистон АССР Беруний районида қарашли «Ленинизм» колхозида Қимбатбоев Мирза деган одам яшайди. Бу одамда биотаъсир кучи мавжуд...

Ёш илмий ходим Бўрибоев Абай Асилхонович у билан боғланишиб, узоқ муддатлар мобайнида тажрибалар ўтказиб, илмий иш ёзади.

Сиздан илтимосимиз шуки, бу ишларга ёрдам берсангиз, илмий идораларнинг таклифига биноан Қимбатбоевга Москвага келиб кетиши учун кўмаклашсангиз...

Бу хатда айтилган гаплар Абайнинг кўпдан буён кутган орзуси эди. У бу хатнинг нухасини ротапринтда кўпайтириб олди. Хат Мирзабой билан Абайнинг эркин юришларига, меҳнатсиз текин ҳаёт кечиришларига имтиёз берган муҳим ҳужжат эди. Тўғри, автоном республика раҳбарлари уларга хатда илтимос қилинганчалик ёрдам беролмади. Фақат икки марта транспорт масаласида кўмаклашди, холос. Аммо, хат маҳаллий раҳбарларга яхшигина таъсир кўрсатди. Илгарилари милиция ходимлари, «Фойдали меҳнатдан қочиб юрибсан», деб дағдаға қилишар эди, энди эса Мирзабойнинг мушугини пишт деёлмасди. Мирзабойнинг тан олишича, хат унга жуда яхши ёрдам берган.

«Шу хатдан сўнг патрульда турган милиция ходимлари-га фотиҳа берган эдим, уларнинг ҳар қайсиси 3—5 сўм-дан садақа беришди», дейди Мирзабой.

Азалдан пулга ўч Мирзабойнинг олдига Москвадан, Вильнюсдан, Ригадан, Тошкентдан одамлар ёғилиб кела бошлади. Улар қуруқ келишмасди албатта, «пайғамбар» оғзига сиққанича сўради, улар беришарди. Бир хил зиёратчилар Мирзабойнинг авлиёлигидан ҳайиқиб, келган кунлариёқ борини унинг олдига ташлашарди. Қайтаётганида уларнинг қаердан келганини сўраб-суриштириб, йўлкирага етадигангина пул берар эди, холос. «Пул — ҳаром, уни ушлаш гуноҳи азим! — дерди зиёратчиларга Мирзабой. — Сизларнинг пулларингизни олишим билан гуноҳларингизни ҳам ўз устимга олган ҳисобланаман. Сизларга эса фотиҳа бераман», дерди у пулларни ҳамёнга уриб. Мирзабой пулни олишинг ҳар хил баҳоналарини тўқирди. Бировни: «Одамларни ўрганадиган, текширадиган идора очмоқчиман, шунга ҳукуматнинг пули етмаётганмиш, ёрдам қилиш лозим», деб лақиллатса, иккинчи бировни: «Шунча кундан бери ичиб-еганингиз, ётоқ ҳақкингиз», деб пулни ўмарар эди. Унинг ҳозирги топган пуллари илгаригисидан анча мўл эди.

У баъзи зиёратчиларни Султон Войис бобо қабри теварагида юриб садақа сўрашга, эркагу аёл аралаш сойга бориб чўмилишга буюрар эди. Рус тилига нўноқ бўлгани учун, буни Абай орқали одамларга шундай изоҳлар эди:

— Бўталоқларим, сизлар мана шундай азоблар воситасида манманлик балосидан фориг бўласизлар, асабингизни эговлаб юрган бош оғриғидан қутуласизлар...

Оқсомлари эса зиёратчилар Мирзабойнинг уйига тўпланишиб олиб маишат қилишар, чилим чекишар, ичкилик ичишар, кечалари эса... ҳатто айтишга тилинг бормайди — қип яланғоч бўлиб олишиб, эркагу аёл аралаш-қуралаш ётишарди...

Уларнинг бу хатти-ҳаракатлари овулнинг софдил кишиларининг ғашига тегди. Аввал уларни тартибга чақириб кўришди. Бироқ Мирзабой билан Абайнинг қўлларида олмосдан кескир хат бор эди...

— Мирзабой, нега энди зиёратчи аёлларнинг бирига ўйланиб қўяқолмайсан? — деб ҳазиллашди бир куни овулдошларидан кимдир.

— Э, ўйланиб нима қилдим, келган аёлларнинг ҳаммаси ўзимники бўлгандан кейин, — деб жавоб қилди у ҳўроздай кеккайиб.

Мирза бойгандан бойиб борарди. Ҳатто уни танимайдиган баъзи одамлар бир-бирларидан «Телепатик таъсир», «Янги очиладиган идора» ҳақидаги гапларни эшитиб, почта орқали пул жўната бошлашди. Мирзабойдаги пулларнинг ҳисоби Абайнинг ҳамёнида эди. У ўзини одамларга: «Мирзанинг шогирдидан», деб тушунтиргани билан ҳамма ишларни ўзи бошқарарди. Унинг рухсатисиз Мирзабой оддий чўпни ҳам синди-ролмади.

Абай гўё пул балосидан овлоқроқ юриш ниятида ҳамма пулларни Мирзабойнинг омонат дафтарчасига қўйдираварди. Бундай қилишдан муроди — мабодо бирон ишқал чиқиб қолгундай бўлса, «пулни олган Мирзабой» бўлиши керак эди.

Қўлларига хатлари қанчалик қудратга эга бўлмасин, улар бир жойда узоқ яшаб қололмасдилар. Чунки шубҳа туғдириши мумкин эди. Бундан ташқари, маҳаллий аҳоли ўз тупроғини ғаламисларга бостириб, хор қилиб қўймастикларини Абай яхши биларди. Шунинг учун у зиёратчиларни Мирзабойга қолдириб, ўзи тез-тез Ўш, Москва, Вильнюсга сафар қиларди.

«Зиёратчилар» қорақалпоқ диёридан Ўшга, аниқроғи, Қорасувдаги Исмоил халфанинг уйига кўчирилди. Бундай қилинишининг яна бир сабаби, ўша пайтлари Ўш атрофида «Қирғизфильм» киностудияси «Қашқир уяси» деган фильмни суратга тушираётган, бу фильмда киноактёр Талъат Нигматуллин роль ўйнаётган эди. Талъат билан эса улар анчадан бери таниш, дўст эдилар...

Кейинчалик Абай билан Мирзабойда кинога қизиқиш пайдо бўлиб қолди. Сўнг дўстлари Талъат ёрдамида улар «Қозоқфильм» суратга олган «Ҳайқириқ», «Хайрлашув» деган қисқаметражли фильмларда суратга тушишди. Суратга тушгани учун студиядан Абай билан Мирзабой ҳар қайсиси 400 сўмдан гонорар ҳам олишди.

Уларнинг бир-бирларини йўқлаб туришлари уч йилгача давом этди. Гуруҳларига қўшилган талайгина ёшларнинг ҳаётларига завоқ бўлишди. Мана унинг баъзилари:

Б. Вильма: «Мен Литва консерваториясининг тўртинчи курсида ўқир эдим. Менда ўзимни яна ҳам талантли кўриш истаги туғилиб, музикадаги истеъдодимни ошириш ниятида Берунийга икки марта келдим. Очилажак «идора» учун қўлимда бор 60 сўм пулимни бердим, улар билан бирга... кўшилишиб яшадим... Аммо Мирзанинг ҳам, Абайнинг ҳам илоҳий фазилатларини кўра олмадим...»

Оқибат натижада Вильма Б. дарсларини ўзлаштира-олмагани учун консерваторияни ташлашга мажбур бўлди.

Москва авиация институтининг студенти Геннадий Бушмакин, Бауман номидаги олий техника билим юртининг талабаси Игорь Седовлар бугун газандалар тўдасига қўшилиб қолгани учун афсусланишиб ўтиришибди. Улар энди одил суд олдида жавоб берадилар.

Абай билан Мирзабойнинг ёшларга ёмон таъсирини мана бу хатнинг икки жумласидан билса бўлади:

«Демак, шундай экан шундай бўлади. Системизнинг барбод бўлишидан кўрқаман. Уч ойдики, ювинмай юрибман, ҳатто пайпоғимни ҳам алмаштирганим йўқ. Нима қилишимни билмайман. Бунинг устига ҳаддан зиёд чарчаганман, танам ўзимники эмасдай. Худди миямга пахта тиқиб қўйилгандай... аҳволим қаток. Худди бир нарсадан жирканаётгандай ҳис қиламан ўзимни. Ҳозир ҳам худди шундай аҳволда ўтирибман. Ҳеч нарса қилолмайман...»

Бу Мирзабойлар гуруҳига қўшилиб қолган йигирма яшар йигитнинг хатидан парча.

Халқимизда саёқ юрган таёқ ейди, деган мақол бор. Матбуотда хабар қилингандай, Абай билан Мирзабой ҳам, унинг ҳамтовоқлари ҳам 1985 йилнинг 11 февралда Вильнюс шаҳрида оғир жиноят устида қўлга тушдилар...

Қорақалпоқчада
Носир ФОЗИЛОВ таржимаси

Давоми журналининг келгуси соннда.

Урозбой АБДУРАҲМОНОВ — қорақалпоғистонлик ёш ёзувчи ва таржимон. У 1949 йили Кегайли районида туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат Университетининг журналистика факультетини битирган. Ёш ёзувчиларнинг VII Бутуниттифоқ семинар-кеңашини қатнашчиси. «Бир муҳаббат тарихи», «Қўни-қўшинлар», «Қўл қўя кўрма» каби ҳикоялар тўпламлари чоп этилган. Шунингдек, у «Бўсаға» романининг ҳамда «Ужар» пьесасининг муаллифидир.

Н. Гоголь, А. Несин, А. Қаҳқор, Н. Думбадзе каби ёзувчиларнинг қатор ўлмас асарларини қорақалпоқ китобхоналари У. Абдураҳмонов таржимасида ўқишмоқда.

«Бир муҳаббат тарихи» ҳикоялар тўплами учун у 1979 йили Қорақалпоғистон Ленин комсомоли мукофотида сазовор бўлган.

КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида қайта қуриш ҳаммага — оддий коммунистдан тортиб, Марказий Комитет секретаригача, ишчидан тортиб министрчага, инженердан академиккача алоқадорлиги; у умумхалқ ишига айланган тақдирдагина охирига етказилиши мумкинлиги алоҳида таъкидланди. Пленум ҳамма ерда сўздан амалий ишга кўчишни талаб қилмоқда. Мажбуриятбозлик эмас, реал ҳаракат, конкрет ишларгина умумий ишни олга силжитиши мумкин. Редакцияга келаятган хатлар, улардаги фикр-мулоҳазалар ҳам бунини тасдиқлаб турибди, халқимиз КПСС XXVII съезди ва партия Марказий Комитетининг июнь Пленуми қарорларини бажаришга астойдил киришганидан далолат бермоқда. Шу боисдан ҳам «Ёшлик» «Амалий таклифлар минбари»ни очишни ва ўз ўқувчиларининг умумий ишни яхшилашга, қайта қуришни тезлатишга доир конкрет таклифларини бериб боришни лозим топди. Марҳамат! Сизни қуюнтираётган ва кечиктириб бўлмайдиган муаммолар бўйича фикр ҳамда мулоҳазаларингизни кутамиз!

Атроф-муҳит муҳофазаси, нафас оладиган ҳавомиз мусаффолиги, оқар сувларимиз, ўзимиз тановул қиладиган мева-чевалар тозаллиги ҳақида ҳар қанча гапирсак кам. Лекин гапдан амалий ишга кўчадиган пайт ҳам етди. Бунга ҳар биримиз ўз ҳиссамизни қўшишимиз мумкин.

Масалан, Тошкентда истиқомат қиладиганлар биламизки, пойтахт кўчаларида машиналар қатнови борган сари кўпайиб бормоқда. Бу нарса икки миллионли шаҳар ҳавосини бузаётгани ҳам сир эмас. Лекин шаҳар ижроия комитети ҳам, транспорт ҳаракатини тартибга соладиган бошқа идоралар ҳам парвои-фалак.

Кейинги пайтда шаҳар автоинспекцияси енгил машиналарнинг қанчалик кўп ёмон газ чиқараётганини текшира бошлади. Бу яхши. Лекин нима учун шаҳар рейсларида орқасидан бир олам тутун чиқариб бораётган дизель моторли автобусларга ҳеч ким индамайди! Мен таклиф қилардим: шаҳар авторейсларидаги соляркада ишлайдиган бундай автобуслардан воз кечиб, ўрнига троллейбус линияларини кўпайтириш керак. Боягидек юзлаб автобуслардан эса, шаҳарлараро рейсларда фойдаланган маъқул.

Акбар МАҚСУДОВ,
Тошкентдаги 4-Давлат лойиҳалаш
институтини лойиҳа бош инженери.

Партия дилимиздаги гапларни топиб, муҳим қарорлар қабул қилди. Ишчанликни ошириш, ишни амалий жиҳатдан йўлга қўйишга талаб ошириляпти. Бу — яхши.

Лекин шундай ялпи ишчанлик, уюшқоқлик вазияти ҳамма ерда ҳам баробар қарор топтириляптими! Айтайлик, ҳали ҳам кўпдан-кўп йиғилишлар, қоғозбозлик, кенгашлар ишчибозлари оз эмас. Баландпарвоз гаплар, бажарилмай қоладиган ваъдалар тугамаяпти.

Чунончи, яқинда Андижон томонларда бўлдим. Пахтакорлар орасида 60—70 центнерчилик ҳаракати бошлангани ҳақида эшитиб, ёқа ушладим. Бу — нимаси! Яна кўзбўямачиликларга, ортиқча шов-шувларга йўл очилаяптими! Бу ҳолда «Тошкент технологияси» сингари «тадбиркорликларга яна жон ато этилмаса кошки эди...

Бизга амалий иш, ҳақиқий натижа керак. Дохийимиз Ильич айтганидек, «Оз бўлсин-у, соз бўлсин».

Қаҳдор АЗИМОВ,
инженер, Тошкент шаҳри.

КПСС XXVII съезди, Ўзбекистон Компартиясининг XXI съездида кўтарилган масалалар, қабул қилинган қарорлар ижтимоий ҳаётнинг жуда кўп соҳалари қатори инсон онгида ҳам кескин янгиланишларни бошлаб берди. Эндиликда бир жойда қотиб қолган, эскича фикр билан замонга ҳамқадам бўлиш қийин. Партия бугун ҳаммамиздан ва ҳар биримиздан иш фаолиятимизни, ҳатто онгу тафаккуримизни кескин қайта қуришимиз лозимлигини талаб этмоқда. Яқинда Москвада бўлиб ўтган СССР Ёзувчиларининг IX съездида ўртага ташланган масалалар ва уларга муносабат бу борада анчагина ижобий ўзгаришлар бўлаётганидан далолат берди. Узини адабиёт ишига алоқадор деб билган ҳар бир шахс бугунги кунда мазкур съезд руҳи билан яшаяпти, десак муболаға бўлмайди.

Съездда классик адабиёт ҳамда совет даври адабиёти меросига муносабат ҳақида айниқса жиддий масалалар кўриб чиқилди. Академик Д. Лихачёв, шоирлар А. Вознесенский, Е. Евтушенко ва бошқа нотиқлар айрим сабабларга кўра унутилиб кетаётган, лекин аслида адабиётнинг ривожига муносиб ҳисса қўшган кўплаб санъаткорларнинг ижодий меросини сақлаб қолишимиз, уларни ҳар томонлама ўрганишимиз, асарларини нашр этишимиз зарурлиги хусусида гапирдилар. Шундан келиб чиқиб биз ҳам ўзбек адабиётидаги аҳволга назар ташласак, ҳал қилиниши лозим бўлган анчагина масалаларимиз борлигини кўрамиз. Шу кунгача биз Абдулла Қодирий, Мақсуд Шайхзода, Миртемир каби улкан адибларимизнинг маданий меросларини атрофлича ўргана олганимиз йўқ. Бу соҳада бизнинг қуйидагича таклифларимиз бор:

аввало, бу устозларимизнинг «Мукаммал асарлар тўплами»ни нашрга тайёрлаш ва чоп этиш фурсати етди, деб ўйлаймиз;

иккинчидан, уларнинг уй-музейларини ташкил қилишимиз лозим. Боғларини, уйларини, катта илмий-адабий қийматга эга бўлган кутубхоналарини, қўлёзмаларини асраб қолиб, музейга — халқимизнинг муқаддас зиёратгоҳига айлантириш биздан лозим эмасми!

Учинчи таклифимиз 20—30-йиллар адабиётимизга алоқадор. Бу даврда яшаб ижод этган шоир-ёзувчиларимиз талайгина, лекин ўқувчилар оммасига уларнинг номларигина таниш, холос. Ниҳоят, биз ижоди мураккаб саналадиган адибларимизнинг ҳам асарларини марксча-ленинча позициядан туриб жиддий қайта ўрганиб чиқишимиз ва уларни нашр қилишимиз керак. Акс ҳолда, биз кўпинча ўзи йўқ нарсани мўлжаллаб тош отаётганга ўхшаб қоляпмиз. Нашр қилайлик, муносиб баҳосини берайлик. Шундагина адабиётимиз олдидаги бурчимизни тўла ўтаган бўламиз. Шундагина биз адабиёт тарихига, адабий меросга эскича қарашлардан, маданий бойлигимизга консерваторларча муносабатдан тўла ҳалос бўлган бўламиз.

Озод ШАРАФИДДИНОВ,
Умарали НОРМАТОВ,
Норбой ХУДОЙБЕРГАНОВ —
ТошДУ профессорлари.

САМОДАГИ СУҲБАТЛАР

Тошкент аэропортидан бир йўналишда икки самолёт орқама-кетин ҳавога кўтарилди. Иккаласи ҳам «Як-40», иккаласи ҳам почта-юк самолёти эди. Биринчиси одам олмади.

Биз иккинчисига ўтирдик.

Бир дақиқа ўтди, икки дақиқа ўтди ҳамки, стюардес-санинг мулоим овозидан дарак йўқ. Чикаётганимизда, бемалол жойлашиб олаверинглар, деган бўйича димдим. Самолёт қаерга учяпти, тезлиги қанча бўлади, баландлик қанча, манзилга қачон етиб борамиз, об-ҳаво қандай, ниҳоят, бизга ким хизмат кўрсатяпти — одатдаги бу маълумотлар бу гал айтилмади. Бироқ биз ҳам ҳайратланмадик. Гап шундаки, самолётда бор-йўғи уч нафар йўловчи эдик — Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган артист, машҳур хонанда Шерали Жўраев, бир сураткаш акамиз ва мазкур сатрлар муаллифи...

Менинг бу сафарим аввалдан режаланмаганидани, кўзимга ҳамма нарса бўлакча кўринади — неча мартаба бағридан осмонга кўтарилганим Тошкент аэропорти ҳам, «Як-40» самолёти ҳам, стюардесса қизнинг микрофондан сўзламагани ҳам. Айни чоқда, шундай бўлаётгани кўнгилдагидек эди. Ахир, бу гал ҳамма нарсанинг бўлакча бўлишини ўзим истамадимми? Мақола ёзиш ниятим бор экан, Шерали Жўраевни редакцияга таклиф қилиб, ўша ерда бафуржа суҳбатлашиб олсам ҳам бўлаверарди-ку? Йўқ, мен хонандани унинг туғилган юртида, оила аъзолари орасида кўргим, ўша ерда гаплашгим келди, Шундан, мана, тонгсахарлаб Андижон сари учиб бормоқдамиз...

— Ҳозир, айни шу лаҳзаларда хаёлингиздан нима-лар ўтяпти? — деб сўрадим ўзимча «интервью»ни бошлаб.

Шерали ака ўйлаб ўтирмади, «Абдулла Ориповнинг бир шеъри», деди ва кўзларини хиёл юмган кўйи у шеърни ёддан ўқий бошлади:

«Чарх урар эрдим фазода, юлдузим йўлдош эди,

Юлдузимга термулиб юлдуз кўзимда ёш эди.

Дер эдим: — Жон юлдузим, васлинга бир етказ мени.

Дер эди: — Кўк севмагай сендай гуноҳкор бандани».

Шу икки байт шеър менга суҳбат мавзуининг калитини топиб берди гўё. Кўшиқнинг ярми — шеър, шеър эса адабиётга қиради, демак, суҳбатимиз адабиёт ҳақида бўлади, деб кўйдим ичимда.

— Классик шеъриятни кўпроқ ёқтирасизми ё замонавийлариними?

— Ғалати савол: онангизни яхши кўрасизми, болангизини, деган билан баробар, — деди Шерали ака ранжигандек бўлиб. Кейин тушунтира бошлади: — Менимча, шеърият битта тушунча, унга муҳаббат ҳам битта бўлиши керак. Замонавий шеъриятни ёқтирган одам классик шеъриятни ёмон кўришига ишонмайман. Тушунмаслиги мумкин, лекин бу бошқа масала. Ҳар қандай яхши фарзанднинг тайин ота-онаси бўлганидек, ҳар қандай яхши шеъриятнинг ҳам тайин ўтмиш шеърияти бўлади — уларни бир-бирдан жудо қилиб бўлмайди.

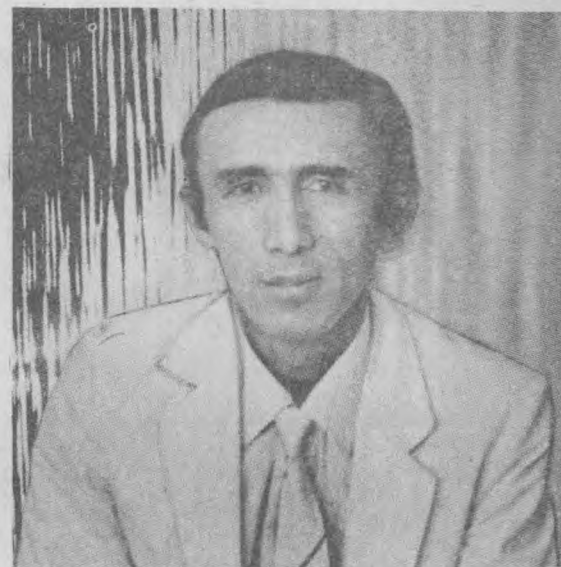
Саволим маънисиздек туюлиб кетди. Уялдим.

— Мен уни кўшиқ қилиб айтиш маъносига сўраган эдим, — деб ўзимни оқлашга уриндим.

— Барибир! — дея сўзимни кесди Шерали ака. — Масалан, мен шеърни кўшиқ қилиш учунгина ўқимайман. Шеър — менинг ҳамिशалик ҳамроҳим. Қолаверса, ҳалиги гапим кўшиққа ҳам тегишли — замонавий кўшиққа муносабат билан классик кўшиққа муносабат ўртасига хитой девори қуриб бўлмайди. Тушунмаслик мумкин, лекин бу, яна айтаман, бошқа масала...

— Хўп, майли, энди бошқачароқ савол: сиз китобни танлаб ўқийсизми ё қўлга илинганини?

— Пала-партиш ўқиб юрган кезларим ҳам бўлган. Вақт ўтган сайин қайси шоирларнинг ички дунёси ўзимга яқин эканини билиб боряпман. Алишер Навоий асарларини қайта-қайта ўқийман. Фақат ғазалларини эмас, йирик-йирик достонларни ҳам қўлдан қўймайман. Саъдий, Ҳофиз, Умар Хайём, Фирдавсий, Бобур, Машраб, Нодира, Муқимий... бу ёқда Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳалима Худойбердиева... бу ёқда яна ёшлар... Ишқилиб, ўқийман деганга ҳозир яхши китоб кўп. Лекин буларни шунчаки ўқимаслик керак. Яқинда ёш шоир Усмон Азимнинг «Биз учрашмадик» деган шеърини (дарвоқе, буни «Ёшлик» журналида ўқиб ёқтириб қолганман) кўшиқ қилаётиб ҳазрат Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»даги бир фасл кўз олдимга келди. Эсингизда бўлса, Мажнун чўли биёбонда юрганида унинг олдида Лайли бир марта келиб кетади... жуда чиройли ёзилган ўша саҳифалар... Демак, бу кўшиқни Мажнун номидан қўйлаш керак, деб ўйладим. Энди шунга айтсам, кўз олдимдан Лайли билан Мажнуннинг аянчли тақдирлари ўтиб туради.

— Ашулчиликни орзулаб юрадиган бир-иккита танишим бор. Ўзлари шунчаки ҳаваскор ҳам эмас, театр институтини, консерваторияни тугаллашган, лекин гапларини эшитсангиз... Редакцияда ишлайсан, шоир оғайнилари бор, ашула қилса бўладиган шеърларидан топиб берсанг-чи, деб сўраб қолишади...

— Ишончим комилки, унақа «дипломли ҳаваскорлар»дан чинакам санъаткор чиқмайди! Ахир, аввало шоирнинг дардини теран ҳис қилиб олишимиз керак-ку! Шундагина уни ўзимизнинг кўнглимизга йўғириб қуйлай оламиз. Мустақил китоб ўқимаслик — кўпларга теккан касал. Натижада кўзга кўринган санъаткорлар ҳам яхши шоир билан ёмон шоирнинг фарқи боринмайди. Уларга қандайдир «оҳангга осон тушадиган» шеър бўлса бўлди, мазмун билан ишлари йўқ. Яна баъзилари хаёлда оҳангни хомаки яратиб олади-да, кейин шу оҳангга мос, бўғини бўғинига тўғри келадиган шеър ахтариб қолади. Кечирасиз-у, бундай кўшиқ қолмасиз туғилган болага ўхшайди. Сиз билан осмонда гаплашаётганимиз билан сўзларим баланд-

парвоз эмас, кўнглимдагиларни билмайман, холос. Шеър шоир юрагининг бир парчаси бўлганидек, кўшик ҳам хонанда юрагининг бир парчаси, акс садо. Халигиндай йўл билан кўшик яратилса, тингловчи ўзига энг керакли нарса — юрагининг акс садосини эшитмайди. Демак, хонанда ҳам шеърни овқатланиш каби кундалик эҳтиёж сифатида ўқиб бориши лозим. Овқат еса қорин тўяди, шеърга эса ҳеч қачон тўймаслик керак. Акс ҳолда... шунинг учун суюқ ашулалар кўпайиб кетяпти-да. Радио ё телевизорнинг кулогини шундоқ буранг, истаганча бунга мисол топасиз.

— Адабиётчилар орасида «кўшиқчи шоирлар» деган тушунча бор...

— Менимча, уни чинакам шоирлар билан беллаша олмаганлар ўйлаб топган. Фафур Фулом кўшиқчи шоирмиди? Ойбек-чи? Абдулла Орипов ё Ҳалима Худойбердиева кўшиқчи шоирларми? Менга қолса, анчагина гўзал ғазаллар битган Эркин Воҳидовни ҳам кўшиқчи шоир деб аташларига қаршиман. Улар ШОИР — шу унвоннинг ўзи этади уларга. «Кўшиқчи шоир» деган тушунчани қонунлаштириб қўйсақ, айрим ўртамийена шоирларга имтиёз бериб қўйган бўлмай-мизми?!

Шерали акадан кўнглимдаги гапларни эшитиб хурсанд бўлиб кетдим. Ва бирдан унинг устозлари ҳақида сўраш иштиёқи уйғонди.

— Шерали ака, кимларни устоз деб биласиз? Яқинда бир мухбир йигит сизни СССР халқ артисти Жўрабек Муродовга шогирд сифатида тақдим қилибди — бу ҳақда нима дейсиз?

— Мен ҳам ўқидим ўша мақолани. Биз Жўрабек Муродов билан ака-укадек кадрдонмиз, лекин қай биримиз устоз, қай биримиз шогирддигимиз ҳақида келишиб олмаганмиз. Лекин ўзбек билан тожик қадимдан бири бирига устоз, бири бирига шогирд бўлиб келган, шу маънода эҳтимол у мухбир бола ҳам ҳақдир. Энди, чинакам устозларимга келсак, аввало, Маъмуржон Узоқов, Жўраҳон Султонов, Комилжон Отаниёзовларни санаб ўтгим келади. Ижрочилик маҳорати жиҳатидан, одамийлик жиҳатидан ҳамиша ўшаларга интилиб яшайман...

Бир пайт самолётнинг овози ўзгариб, секин-аста пастанлай бошлади.

— Етиб келдик, шекилли, — дедим кўшқават деразадан кўз ташлаб.

Шерали ака Тошкент осмонида айтган шеърини ҳали ҳам унутмаган экан. Самолёт қўнишга чоғланиб, филдиракларини чиқарган заҳоти ўзини суянчиқнинг оғушига ташлади-да, кироат билан ўша шеърнинг давомини ўқиди:

«Чарх урар эрдим фазода, юлдузим йўлдош эди,
Юлдузимга термулиб юлдуз қўнимда ёш эди.
Дер эдим: — Туш, юлдузим, йўқса заминга сен ўзинг
Дер эди: — Хуш кўрмагай ташвишли ерни юлдузинг».

Менинг хаёлимда эса шу тобда бошқа ўй. Самолёт ҳавога кўтарилганда оёғи ердан узилар-узилмас

филдиракларини апил-тапил йиғиштириб олади, қўнаётганда ҳали осмон фалакда юргандаёқ ҳовлиқиб чиқариб олади... нега шундай экан-а?

Қачон самолётга чиқсам, шуни ўйлайман, лекин ҳеч кўнгли қониқадиган сабаб тополмайман. Бу сафар ҳам ўйимнинг тағига етгунимча бўлмай, самолёт охиста Андижон тупроғига қўнди.

Энди у ёғига яна йигирма чақиримча йўл босишимиз керак.

Машина Мўдай кишлоғининг илонизи кўчаларидан, суви тўлиб-тошиб оқадиган анҳор бўйларидан юриб ўтиб, ниҳоят манзилга ҳам етдик.

Нонуштадан сўнг суратқаш акамиз фотоаппаратини созлай бошлади. Жой танлади, ўзича суратга чиройли манзара яратди. Мен эсам секин Шерали аканинг онаси — ёши етмишдан ошган Баҳринисо аянинг ёнига бордим.

— Ўғилларингизнинг тақдиридан розимисиз, ая? — деб сўрадим.

— Кўп қатори шулар ҳам соғ-омон юришса, юртимиз тинч бўлса бўлди-да, болам. Каттаси Зокиржон ота касбини ушлади — Олойда чўпонлик қилади, Шертой билан Ҳалимжонлар санъатни тутишди, Салимжон ўзимизда ишлайди — бариям эл хизматида, мингдан-миг розиман!

— Яқинда газеталарда бутун оила бир бўлиб Чернобиль фондига маълум миқдорда маблағ ўтказганларинг тўғрисида хабар чиқди. Сиз ҳам пенсиянгни беғараз тортиқ қилибсиз...

— Шертой боламнинг йўталиб туриб шаҳарга кетиб қолганига тўрт кун ичида қанча қавотир олдим, у ердаги оналарга осон бўлмагандир. Ундай ташвиш олдида менинг пенсиям нима деган гап?!

Бизда шу қунарда ҳамма она Шерали аканинг онаси каби фикр юриштига ишончим қомил.

— Кун-кеча ўғлингиз «Пахтакор» стадионида концерт берди. Ўттиз мингдан ортиқ томошабин кириб, тинмай олқишлаб турди! — дедим дарров суюнчилаб. Лекин Баҳринисо ая шундай «оламшумул» хабарни ҳам хотиржам ўтириб эшитди.

— «Ахборот»да кўриб билдим, — деди сўнгра, кўзларининг туб-тубида қувонч порлаб. — Ўшанда бир кун олдин болам шамоллаб, йўталиб турганиди, сахарда ҳеч кимга индамай кетиб қолибди. Тўрт кундан бери хавотирланиб юривдим, хайрият соғ-саломат кўрдим, кўнглим жойига тушди...

— Шерали аканинг концертларига кирганмисиз ҳеч?

— Икки марта кирганман: биринчиси — анча илгари, ўзимизнинг Анжанда бўлувди. Иккинчиси — шу йил кишда Тошканди Дўстлик саройида бўлган концертга бордим.

— Ия, ўша концертга биз ҳам кирган эдик, билмабмиз-да, билганимизда сахнага таклиф қилардик, — дедим ҳовлиқиб.

— Атай ҳеч кимга билдиришмади. Одам кўп, қийнаб юборишади, деб кўркишди шекилли. Шундаям кўпчилик билибди: концертдан кейин келиб

ўраб олганди, гуллар бериб табриклаб кетишди.

— Қачон ёқдим ахир концерт?

— Ҳа, қўшилиб соғ юрса бўлди...

Самолёт роса катта тезлик билан елиб бориб, ҳавога кўтарилди. Оёғи ердан узилар-узилмас, одатдагидек, филдиракларини апил-тапил йиғиштириб олди. Шу заҳоти тепамиздаги қарнайлардан стюардессанинг майин овози эшитила бошлади: «Азиз йўловчилар! «Андижон — Тошкент» рейси билан учаётган «Ту — 154» самолётимизга хуш келибсизлар!.. Илтимос, тасмаларни боғлаб олинглар... Экипаж сизларга ёқимли парвоз тилайди...»

— Яна осмонда гаплашамизми? — деди Шерали ака кулиб.

— Гаплашишга гап кўп, лекин бу эллик минут бизга етармикан, — дедим мен ҳам кулиб. — Майли, келаси сафарга ҳам қолсин...

Шундай дедиму ўзим яна ўйга толдим.

Шерали Жўраев! Мана, неча йиллардан бери ўзининг бетакрор санъати, қудратли овози билан халқимизга ҳалол хизмат қилиб келаётган машхур хонанда ёнимда ўтирибди. Ҳўш, бунчалар меҳр-муҳаббатга сазовор бўлишининг боиси нимада? Қандай сир-асрори борки, у яратган кўшиқлар дарров эл орасига ёйилади? Биз томошабинлар тўрт минг кишилик улкан сарой залида ўтириб, Шерали Жўраев ижро этган ҳар бир кўшиқдан кейин қарсақ чалаётганимизда шуларни ҳеч ўйлаб кўрганмизми? Санъаткорнинг сахна ортидаги ҳаётини — уйқусиз кеч-қаранг туналарини машаққатли меҳнатларини кўз олдимизга келтирганмизми? Билмадим. Ҳамиша ҳам буни ўйлаб ўтирмасак керак. Лекин шу гулдурос қарсақларимиз, шу меҳру муҳаббатимизнинг ўзиёқ унинг уйқусиз кечган туналарини машаққатли меҳнатлари самарасига берган баҳонимиз эмасми?! Санъаткор учун бундан ортиқ бахт бўлмас керак. Жумладан, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган артист Шерали Жўраев ана шундай бахтга мушарраф бўлган санъаткордир!

...Ён томонимизда нимадир тирик-тирик этди: самолёт филдирагини чиқарди. Ҳали ердан дарак йўқ, осмони фалакдамиз, самолёт эса одатдагидек ҳовлиқиб оёғини чиқариб ўтирибди!..

Секин Шерали акага ўтирилдим.

— Ҳозир, айна шу лаҳзаларда нимани ўйлаяспиз? Шерали ака кулиб юборди.

— Сиз менда тажриба ўтказаяспиз шекилли, а? Лекин бу сафар шеърни ўйлаётганим йўқ эди... Мана, ҳозир самолёт қўнади. Ҳаммамиз тушамиз. Тошкентда икки миллиондан ортиқ одам яшайди... шуларга сингиб кетамиз... ўйласа, юракни ваҳм босади. Яхши маънодаги, қувончли ваҳм...

Самолёт қўнди. Ҳаммамиз тушдик. Ва сезилмасдан икки миллионли шаҳарга — ўзининг Шералисиз бор бўлган азиз одамларнинг бағрига сингиб кетдик.

Нурулло ОТАХОНОВ

Яхшиликларини кашф қиламан.

- Севмай турмуш қурганингни эслайсанми?
- Эслатма, дугонажон. Хижолатдаман.
- Катта муҳаббат бор эканми?
- Бўлганда қандай!
- Бугун бизниқига борсанг. Бир тўйиб гаплашардик.
- Узр. Боролмайман. Билетим бор. Қайтмасам бўлмайди.

Аэропортда кутиб қолмасинлар.

- Муҳаббат шунақа бўлади, дегин.
- Билмайман қанақа бўлишини. Лекин болаларимнинг дадажонисиз ҳаётини сира-сира тасаввур қилолмайман. Улар-сиз неча йиллар қандай яшаган эканман — ҳайронман.

Мен дугонанимиз аэропорддан кузатиб қайтар эканман, ўйлардим: муҳаббат билан яшаш қандай яхши! У бахтли. Ёруғ сўзлари билан эса мени ҳам хушнуд қилиб кетди.

Дарвоқе, у севмай турмуш қурган эди-ку!

«Севиб турмуш қурган эдик...» — сўзлари билан бошланувчи мактубларни бирма-бир ўқияпман-у, ўша бошида севаман, кейин севиб-севилиб кетган дугонам ҳаёлимнинг бир четида бўлади.

Нима бу? Ҳаёт тухфасими? Умр йўлларидаги тасодифми? Ҳаётнинг мураккаблиги, инсон оламининг мураккаблиги дегим келади. Биз аввало ўзимизни, ўз калбимизни билармикимиз? Севаман, деймиз. Чиндан ҳам севгани бу? Кўпларимиз, севги — учрашув, бўсалардан иборат, деб билмасмикимиз?

Мактублар орасида шундай мазмундагилари ҳам бор: қиз йигитни севади. Йигит қизни. Лекин йигитнинг оиласи, фарзандлари бор. Қиз боши берк кўчага кириб қолган. Редакциядан ёрдам сўрайди: «Маслаҳат беринг. Нима қилай?»

Мен савол бераётган кизга (ё йигитга) савол билан мурожаат қилишни истайман: таркиб топган, шаклланган оила ичига пона мисол ёриб кириб бўлармикин? Орадаги фарзандларнинг, иккинчи бир аёлнинг тинчини бузиб, тинчлик топиш мумкинмикин? Халқимизда чумолнинг ҳам ини бузилмасин, деган гап борлигини ёдда тутсақ қандай бўларкин?

Самарқандлик журналхон Насиба оила бузилишлари, ажримлар тобора кўпайиб бораётгани ҳақида куюниб ёзади. Бунинг боисини у муҳаббатсиз турмуш қуришда деб билади. «Йигит ҳам, киз ҳам севиб-севилиб турмуш қуришса, бир-бириндан айб ажтаришмасди, бир-бирларини тушунишарди, — деб ёзади у. — Ҳар бир йигит Мирзо Анвардек, Отабекдек, Фарҳоддек бўлса, кизлар ҳам ўз навбатида Кумушга, Раънога, Ширинга ўхшаса дейман».

Оруу жуда яхши, Насибахон. Лекин ҳаёт йўллари силлик эмас. У — кураш йўллари. Фарҳодлар ортида Ёсуманлар бор, Кумушлар изида Зайнаблар... Бахтини топмоққа интилиш керак, топгандан кейин эса йўқотмасликка. Чидам билан, аёлга хос фаросат, ҳаё, эркакка хос мардлик, ҳалоллик билан... Менинг фикрларимни риштонлик журналхон Зухра Облобердиева ҳам ўз мактуби билан тасдиқлаётгандай.

«Менинг бир дугонам бор, — деб ёзибди Зухра, — Эри ҳарбий хизматда. Келин катта бир ташкилотда хизматчи бўлиб ишлайди. Ёш. Кўпчилик орасида. Яхши кийингиси, ораста юргиси келади. Лекин унинг келинлик либослари турадиган жавон калити қайнона қўлида. «Эринг келганда қиясан», — дейди у келинига.

Келин куёвига кўнглини очиб хат ҳам ёзолмайди. Чунки куёвидан хат келса, биринчи бўлиб қайнота ва қайнона ўқийди, кейин келинга тегади. Икки ёш салом-алиқдан бошқа нарсага ўқийдилар. Ахир шу ҳам инсофданми? Ёшлар бир-бирини қўриқинди, бир-бирлари билан сирлашгиси келади. Ҳеч бўлмаса, келинга келган хатни «аввал ўзи ўқисин, кейин бизга ўқиб берар», дейиша бўлмайdimи?

Албатта, гап қийимда ҳам, хатда ҳам эмас. Гап, аввало, одамга бўлган ишончда.

Хуллас, дугонам икки йилни шу тариқа ўтказди. Лекин оила бузилмади. Бунга дугонамнинг босиқлиги, сабру тоқати сабаб бўлди.

Ҳурматли редакция! Барибир мени бир савол қийнайди. Ҳозирги тўқ замонда шкаф, сандиқ кулфлаб, калитини белига осиб юривчи қайнона тўғри қиялгимиз?»

Зухраҳон! Сизнинг бу тикка қўйган саволингизни шахсан мен очик қолдиришни истардим... Фақат дугонангиздаги сиз ёзган оғир-босиқлик, сабр-тоқат жуда катта таҳсинга лойиқ. Зеро, кимдир гуриллаб ёнмоқчи бўлиб турганида, кимнингдир оғир-босиқлиги уй-рўзгордаги тинчлик учун айни муддао эмасмикин? Албатта, оғир-босиқлик биринчи гада оиладаги катталар

томонидан кўрсатилса, бу — нур устига нур. Негаки, тарозининг оғирроқ палласи уларда. Бу одамлар ёшларга қараганда ҳаётни кўпроқ кўрган, унинг аччиқ-чучугини кўпроқ тотиган бўладилар. Ёшларни тўғри йўлга солиш, ақл-мулоҳаза билан иш юритиш — биринчи гада катталарнинг зиммасида.

Афсуски, ҳамма ҳам шундай ўйламайди. Ҳамма ҳам бунга бирдай қодир эмас. Мабодо шундай бўлганида эди, оила, унинг тақдир учун бутун масъулият икки ёшнинг ўз зиммасида қоларди. Энди, улар оғир-босиқлик билан қадам босмай иложлари йўқ. Ақс ҳолда оила бузилиши мумкин. Мақсад эса уни сақлаб қолиш. Кексалар унашилган ондан бошлабоқ ёшларга қарата бекорга «қўшганинг билан қўша қаригин», деб дуо қилмайдилар. Бекорга эмас.

Мен гоҳо «турмуш» сўзининг мазмуни ҳақида ўйлаб кетаман. «ТУР ўрингдан. Мана сенга МУШТ. Чидасанг яхши. Чидамасанг, бир умр доғ-ҳасратда ўтасан» деган мазмунни кашф этаман, ўзимча. Бу, албатта, изохга мухтож бўлган бир ҳаёл...

Ораларидан гап қочган икки ёш ўртасига кексаларимиз тушиб, уларни муросага қақирнар экан, кўпинча «сув бир лойқаланимай тинимайди» деб қўйишади. Бу лойқаланиш икки ёш то бир-бирига бутунлай кўниккунича, бир-бирини тушингунича, бир-бирига мослашгунича давом этади. Балки бир йил, балки беш йил, балки ўн йил... Эҳтимол, ундан ҳам кўпроқ давом этар.

Биз икклими икки хил бўлган олис бир шаҳардан иккинчисига учиб борганимизда, ўзимизни дастлаб лоҳас, баъзан эса росмана касал ҳис қилиб қоламиз. Бунинг боиси: бир шароитда яшаб турган организм янги шароитга кўниколмай, ўзича «исён» қилади. Бу ҳол ҳар қимда ҳар хил муҳлатда, ҳар хил ҳолатда кечади. Лекин организм янги шароитга барибир кўникади. Адаптация деймиз бунни.

Турмушда ҳам адаптация бўлади. Ҳамма гап ўзимизни турмушининг янги об-ҳавосига кўниктира билишда, илк эт жунжиқлиқларидан кўриқиб, дарровгина ажралиш йўлини тутмасликда, етти ўлчаб бир кесишда, муҳаббатни қўлдан бой бермаслик, собит туришликда.

«Мен азиз журналхонларга ҳасрат қилмоқчи эмасман, ҳаётим тарихини дoston ҳам қилмоқчи эмасман, — деб ёзади ўқитувчи Мастура Иноятова. — «Севади», «севаман» деган сўзларни ишлатиш ҳам ноқулай. Ўғил-қизларни катта бўляпти. Лекин бу туйғу жуда катта куч-қудрат эканини эслатиб ўтмоқчиман. Мен буни ҳаётимда синаб кўрдим. Ана шу туйғунинг кучи, қудрати билангина бизнинг оила сақланиб қолди. Агар ўша қудрат бўлмаганида, ҳозир бахтли оилалар сони биттага кам бўлармиди...»

Мен онамнинг ёлғиз кизи эдим. Бир-биримизни кўриб, ёқтириб турмуш қурдик. Тақдиримни қарангки, турмуш ўртоғим ҳам ёлғиз ўғил эканлар. Қайнонам билан тез чиқишиб кетдим. Қизчаллик бўлдик. Жуда тотув яшадик. Лекин ҳаёт сўкмоғи ҳар доим ҳам раво бўлмас экан. Нима бўлдию, қизчамни шамоллатиб қўйдик. Бир ҳафтага қолмай, жажжи Сурайёдан ажралдик. Сал ўтмай турмуш ўртоғим армия сафига қақирлиди. Қайнона-келин қолдик. Бу орада мен касалликка чалиндим. Врачлар фарзанд кўриш-кўрмаслигимни гумон қилдилар. Мен учун ҳам, у киши учун ҳам оининг қоронғи ўн беш кун бошланган эди. Шу орада меҳрибон қайнонам ҳам оламдан ўтдилар. Ҳайхотдай ҳовлида ёлғиз ўзим қолдим. Ўша оғир кунларда мени шу ховлига, уйга «михлаб» қўйган ҳам севги эмасмикин?! Ахир менга ва у кишига гап ўргатувчилар қикиб қолган эди: «Ёш умрингни ўтказма. Фарзанд керак йигитга. Хотининг эса...»

Эр-хотинни боғлайдиган фарзанд эса йўқ эди. Яна қайтараман: ўша азиз туйғудан бўлак... Аёл эмасманми, баъзан йиғлаб оламан. У киши эса лом-мим демасдилар. Ҳар иккимиз ҳам ўша куч-қудрат билан яшар эдик. Сабр билан эртани кутардик...

Ҳозир ҳаётимиз жуда яхши. Уч киз ва бир ўғлимиз бор. Уйимизда гийбат йўқ. Қоронғи ўн беш кун ўтиб кетди...»

Мен нима учун Зухра, Мастура каби аёлларнинг дил сўзларини атайин кетма-кет келтиряпман? Боиси шуки, улар қил устида турган, лекин кулаб кетмаган, бузилмай қолган оилалар ҳақида сўзлаяптилар. Ҳар икки оиланинг ҳам бузилмай қолишига биринчи омил сабр-бардош эканини алоҳида таъкидлаяптилар.

Ақл-фаросат, сабр-бардош туйғули Зухранинг дугонаси ҳам, Мастура ҳам турмуш адаптациясини яхши ўтаганлар, оила бахтини сақлаб қолганлар. Демокчиманки, аёлда гап кўп. Бекорга халқда аёлни бўйинга ўхшатмайдилар. «Оилада эркак бош бўлиши керакми ё аёлми?» — деган савол, гапнинг очиги, мени ранжитади. Бўйинсиз бош қайёқ қарарди? Ё ақинча,

бошсиз бўйиннинг қўлидан нима ҳам келарди? Икки ёрти бир бутун бўлиб, оила барқарорлиги учун курашишда гап кўп. Агар эркак: «Хотин дўст бўлмайди. Унга сир айтмаслик керак. Хотин дегани эркакларга эрмак учун яратилган» деб турса, ёхуд: «Хозир эркакларнинг кадрини баланд. Бир эркакка икки аёл тўғри келади. Сенинг жавобингни бериб, яна битта кизга уйланами», — деб кўкрак керса (мен бу сатрларни редакцияга келган мактублардан олдим), бу энди ўтакетган худбинлик, бу энди аёл бошига ёққан кулфат, аёл кўзларидан оқар ёш... Айни пайтда эркакнинг ҳам катта бахтсизлиги. Фақат ўзини ўйлаб, ким ҳам бахтли бўлибди, дейсиз.

Эридан озор кўрган аёл ёзади: «Менинг фикримча, эркак ҳаётда, оилада, қариндош-уруғлар билан борди-келдида мувозанатни сақловчи восита бўлмоғи керак. Эркак тарози палласининг баробарлигини бундими, жанжал, кўнгил совиш ана шундан бошланади. Бошқа эркакларни билмадим-у, менинг эрим ўта хотинтабиат, назари паст, майда гап... «Едирияман, кийдирияман. Менинг пулларим сени одам қилди», деб ҳол-жонимга кўймайди. Ўзи институтда дарс беради. Топган пуллари кошки ҳалол бўлса...»

Биламан, хат муаллифи бўлган аёл икки ўт орасида: ажраб ажрашолмайди — орада тўрт фарзанд бор. Бирга яшаб, хотиржам яшолмайди — орада эгриқўллик, калондимоғлик...

Ўн бетли мактубдан мен атиги бир парчани келтирдим, холос. Мактуб ўқинч-изтиробдан ҳам аввал аламзада сўзларга тўла. Ақлдан кўра ҳиссиёт, мулоҳазадан кўра ҳақорат устун.

Мени бир ижодкор сифатида институт ўқитувчисининг нопок йўллар билан топилган катта-катта пуллар эвазига оиласини, бола-ча қасини едириб-ичираётганлиги ташвишга солса, иккинчи томондан аёл сифатида мени хат муаллифи бўлган аёлни эрига бўлган муомала-муносабати ўйлантириб қўйди. Ўн бетли мактубда эрни нопок йўлдан қайтариш учун аёл томонидан бирор саъий ҳаракат бўлганми-йўқми? — деган саволга, афсуски, жавоб тополмадим. Бундай ҳаракат эса бўлиши керак. Тўрт фарзанд хурмати бўлиши керак. Ҳали ҳам кеч эмас.

«Бир аёлни макри қирқ туяга юк бўлади» дейдилар. Аёл эрининг ҳалол бўлиши, уни бу йўлдан қайтариш учун уриниб кўрдимикин? Тушунтириш, ялиниш, кўз ёши тўкиш, кўркиш, кўркитиш... Аёл макру муҳаббатининг минг бир йўл-йўриги бор. Ёки эр айбини ошкор юзига солишдан нарига ўтмадимикин?

«Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади» дейди халқимиз. Эрининг нопок қилмишлари бугун бўлмаса, эртага очилади. Ана шунда тўрт бола билан аёл нима қиларкин? Касалнинг олдини вақтида олса бўлмасмикин? Оилада мувозанат ўрнатиш эркак зиммасида, деб ўтирмай, ташаббусни аёл ўз қўлига олса нима қиларкин?

Мактубни ўқиб, мен шулар ҳақида ўйладим. Мактуб эгасининг, нима бўлмасин, эрини жиноят йўлидан қайтариб олишини, тўрт боланинг маънавий оламига ҳам, келажагига ҳам доғ юкмаслигини жуда-жуда истадим. Нима бўлганда ҳам болалар тирик етим бўлмасликлари даркор.

«Менинг болаларим отасиз, — деб ёзади бухоролик Раҳима Қораева. — Ичкилик сабаб, биз ажрашиб кетганмиз. Лекин фарзандларимни бошқа ота билан ҳам тасаввур эта олмайман. Фақат ўзини ўйлаб, иккинчи марта оила курганларни катта хатога йўл қўйган, деб биламан».

Бу ҳам, албатта, бир субъектив мулоҳаза. Назаримда, баҳсга арирди мулоҳаза.

Хар бир оила — бир давлат. Ўз қонунилари, ўз иқлимлари бор давлат. Ана шу «давлат» ишларига ташқаридан аралашув хар вақт ҳам ижобий натижа беравермаса керак. Лекин шундай пайтлар бўладики, аралашмай илож қолмайди. Ички зиддиятларни бартаф қилишга ички кучлар оживлик қилиб турган бўлади. Фикримнинг исботи учун мен яна бир мактубни журналхонлар эътиборига ҳавола қилмоқчиман.

«Болаларимнинг дадаси ичиб-ичиб, бир кун ўз машинаси билан авария қилиб, охири яримжон бўлиб қолди. Шундай кўйдим, шундай кўйдим... Болаларимга қарагандай қарадим унга. Касалхонадан чиққанидан кейин мени қийин-қистовга ола бошлади: «Мен яримта одамман. Бор, кет. Бутун эрни топиб олсан», — дейди нуқул. Ичгани ичган. Бирор марта эслай олмайманки, уйга ичмай келган бўлсин. Қийналиб кетдим. Ажралай десам, болаларим бор. Қизимнинг эси кириб қолган. Маст бўлиб келган дадасига қараб жавдирагани жавдираган. Ишқилиб аяжонимни урмасин-да, деб мўлтираб туради, шўрлик.

Ароқка қарши кураш ҳақида телевизорлар, газеталар бонг уряпти. Лекин нега биз томонларда бунга қарши кескин чора кўрилмапти?

Шу йил январь ойида эрим ичиб келиб, болаларим билан мени уриб, уйдан ҳайдаб чиқарди. Қўшнилар олдида шарманда бўлдим. Энди ортиқча чидаб бўлмасди. Милицияга арз қилишга мажбур бўлдим. Улар эса эримни даволашга ҳам юборишмади. Қуруқкина дўк-пўписа қилиб қўйишди.

Эрим барибир ичиб, уйга келса шер бўлиб юрибди. Унга тўғри йўл кўрсатадиган бирорта инсон йўқ. Ота-онасининг гапини гап демайди.

Хурматли редакция! Нима қилай? Маслаҳат беринг. Энди йигирма етти баҳорни кўрдим. Лекин юрагим оғрийдиган бўлиб қолган. Ҳали яшашни, болаларимнинг бахтини кўришни истайман.

Сизларга ўзимнинг ҳам, эримнинг ҳам исмини ёзмадим.

Жиззахлик Д. исмли аёл.

Хурматли Д.! Тўғри, сизга жуда оғир. Албатта оилавий гапларни хар вақт ҳам ташқарига олиб чиқиб бўлмас. Икки чч томондан, сизнинг аҳволингизда тишини тишга қўйиб яшаб ҳам мумкин эмас. Нима бўлмасин, эрингиз ичкилик касалидан даволаниши керак. Сиз ёлғиз эмассиз. Сизни тушунадиган, сизга кўмак берадиган партия ва совет ташкилотлари бор. Ёзувчи ва журналистлардай катта бир отряд бор. Аёл учун, айниқса, жабрдийда она учун меҳр эшиклари ланг очик. Қалбингизни ориқлардан фориг бўлиши, болаларингиз тинч, осойишта ўсиши даркор.

Оила сирини кўчага олиб чиқсам, қандай бўларкин, деган андишадан воз кечиб, эрингизнинг қолган умри, ўзингизнинг соғлигингиз, болаларингизнинг келажаги учун ҳаракат қилинг. Эрингиз бугун бўлмаса, эртага сизнинг эзгу ниятларингизни тушуниши керак. Эрта бўлмаса индинга сиздан жуда-жуда мамун бўлиши аниқ. Ахир сиз қандай ҳаракат қилсангиз, фақат яхшилик учун қиласиз-ку. Яхшилик эса муқофотсиз қолмайди.

Менинг ёзганларимни ўқиб, балки, баъзи журналхонлар, нима учун мақола муаллифи аёлларга қарата сўзлаяпти? Нима, сурункасига ичиб келиб, оила тинчини бузаётган, уйда гулдай хотини бўла туриб, бошқаларга андармон бўлаётган, ё шириншакар фарзандларини, дилбар хотинини ташлаб, бошқаларга уйланиб кетаётган эркакларга қарата айтадиган гапи йўқми? — деб сўрашга ҳаққилар. Бундай эркакларга қарата айтадиган гапим битта: садқаи одам кетсин улар!

Мен аёл ҳақида сўзлагим келади. Бир эмас, икки эмас, уч сменанинг юмушини бажарадиган аёл ҳақида сўзласам, унинг кўнглига озгина бўлса-да енгиллик солсам, дардини олсам, дейман. Тўрт фарзандлик дугоналаримдан бири ҳазиллашиб, эрини «бешинчи болам» деб қўяди. Кирини ювар, овқатини пишириб олдига келтириб қўяр, кўнглига қарар, «яхши боринг» деб кузатиб, «яхши келдингизми?» деб кутиб олар-ки, шундай дейди. Орада яна ўзи ҳам эл қатори давлат ишига боради. Темир эмас-ку аёл...

Мен хар кун ишга бораётганимда ҳам, ишдан қайтаётганимда ҳам бир хил манзаранинг гувоҳи бўламан: кўчада сумка кўтармаган аёлни учратмайман. Ичига фақат ойначаю дастрў-молча солинган кичкинагина сумка эмас, рўзғор учун йўлда бирор нарса учраса сиғиб кетаверадиган росмана сумка. Кўпларининг ичиди яна тўрхалта ҳам бўлади.

Болаларимнинг дадаси билан бозорга борганимда яна разм соламан. Бу ерда ҳам харид қилаётганлар орасида эркакларга қараганда аёллар кўп. Далаларга чиқаман. Бошларига оқ рўмо, ўраб олган киз-жувонлар тизилишиб, куёш тифида ишлаётган бўлишди. ЗАГС мудирларидан бири билан ажримлар хусусида суҳбатлашиб қоламан. Ажримлар кўпаяётганини, аризани кўпроқ аёллар бераётганини айтади у. Газета ўқийман. «Эркакларни асранг» шиорига кўзим тушади. Журнал очаман. «Уйда тинчи бўлсин йигитнинг...» деган мақолани кўраман...

Нима гап ўзи? Матриархат даври бошландими? Аёллар эркакларни сиқиб қўйдими?

Йўқ-йўқ, хотиржам бўлинг, азиз эркаклар! Аёл аёллигича қолади. У биринчи галда она. Биринчи галда уй бекаси. Биринчи галда муҳаббат ошуфтаси. У шундай бўлиб қолишни истаиди. Биз эса унинг нозик қўлларига оғир кетмонларни, самолёт штурвалларини, трактор рулларини, рўзғор қолчиқларини тутказиб қўямиз. Бунинг устига қозон-товок, супурги-қоқандоз, бешик-беланчак дегандай...

Газеталардан бирининг ёзишига қараганда, уй-рўзғор ишлари

билангина банд бўлган аёл бир кунда уй ичида йигирма километр йўл босар экан, улкан корхона бош директорининг ойлигига тенг келадиган юмушларни бажарар экан.

Кийин, жуда кийин аёлга. Мен аёл бўлганим учун эмас, аёлларга нақадар кийин эканини юрак-юрақдан хис қилганим учун ҳам шундай дейман.

Кўпгина оилалардаги жанжалнинг боши, аввало шунда — эркак аёлга қанчалик кийин эканини хис қилмаслигида, деб биламан. Хис қилмай туриб, аёл кўнглини ранжитиш, бу билан айна пайтда ўз тинчини йўқотиш...

Кўпгина эркакларимиз аёл назокати камайиб кетганидан надомат чекадилар. «Уйингни машина тозаласа, кирингни машина ювса, овқатингни газ пиширса... Яна нима керак сенга?» — деб хотинига таъна-маломат тошини отувчилар ҳам йўқ эмас. Эр қатори саккиз соат ишлаб келувчи аёл учун, эрини диванга ўтказиб қўйиб, яна неча соатлаб машиналар билан муомала қилиши, ошхонада ўралашиши керак... Таънага эмас, ёрдамга муҳтож бундай аёл.

Ўрида маиший хизмат комбинатларининг, умумий овқатланиш ва савдо ташкилотларининг ишидан жуда ранжиб кетасан киши. Ювдирадиган кирларингиз икки-уч мартадан кейин дув тўкилиб тушса. Оилангиз билан ошхона, буфетларга кириб овқатланай десангиз, сифати паст бўлса. Ишдан қайтаётиб, озиқ-овқат магазинларига кирсангиз, дастурхонингизга, рўзгорингизга керакли энг оддий нарсалар кўпинча учрамаса... Билмадик, бундай аҳвол қачонгача давом этади.

Агар даладан қайтаётган аёلнинг йўл устида кечки овқат учун бештагина иссиқ оби нон харид қилиш имкони бўлганида эди, унга кечкурун хамир қилиб, ярим кечада туриб нон ёпишга зарур келибдими?! Агар аёл ишдан қайтаётганида, йўл устида сотаётган гўшт-пиёзю сифати жойида бўлган сомсадан ўнтагина сотиб олса, кечки овқатга уннаб, вақт кетказиб ўтирармиди?! Эрта билан қаймоқ, сурт ортан машина эшигингиз олдиндан сигнални чалиб ўтиб турса, колхозчи аёл учун йўлда сигир боқишга ҳожат қолармиди? Ҳар бир колхоз ўз аъзоларини сабзавоту мева-чева билан таъминлайдиган бўлса, томорқада терга ботишни ким ҳам истарди, дейсиз.

Муаммолар талайгина. Лекин булар амалга оширса бўладиган муаммолар. Бу борада хўжалик бошлиқларимиз юқоридан бўладиган махсус буйруқни, махсус қарорни кутмай, уларни тўроқ ҳал этиш чораларини ўйлашлари, топишлари, амалга оширишлари керак бўлади. Инсон омили, деганда, ташаббус, деганда, мен шуларни тушунаман. Партия ва ҳукуматимиз ҳам биздан шундай ташаббусларни талаб қиляпти.

Москвага, СССР ёзувчиларининг VIII съезидига борганимда, йўл устида магазинлардан бирига кирдим. Пештахтага қўлда тўқилган чиройли нимчалар, қалпоқлар илиб қўйилди. Сотувчи аёлнинг тушунтиришига қараганда, бу нарсаларнинг ҳаммаси уйда ўтирган аёлларнинг иши экан. Тўқиб келиб, давлатга топширишаркан. Меҳнат дафтарчалари ҳам «ишламайди» деган сўздан холи экан. Буларни кўриб, уйда ўтириб, дўппилар, кўйлақлар, турли кашталар тикадиган, нонлар, сомсалар ёпадиган, кофтлар тўқийдиган, кўрпа-кўрпачалар қавийдиган қўли гул ўзбек аёллари кўз олдимдан ўтди. Қани энди уларнинг ҳам меҳнатлари ўзларининг бетакорлиги, харидорчилигини кўз-кўз қилиб, давлат дўконларидан жой олса...

Бир гапни ошкор этай: ҳали мен бирон идора раҳбарини кўрмадимки, ёш болали аёлни кучоқ очиб ишга қабул қилиб олган эмасин. Гарчи ўша раҳбарнинг Конституцияга хилоф иш қилаётганини билсак-да, раҳбарнинг ҳақлигини эътироф этмай иложимиз йўқ. Чунки ёш болали аёлнинг самарали ишлай олиши ҳақиқатдан йироқ. Бир ёқда раҳбар асабийлашади, иккинчи ёқда аёлнинг ўзи... Ишламай деса, моддий танглик бўлиши мумкин. Ишлай деса, ярим кўнгли боласида. Бошлиқнинг кўзини шамғалат қилиб туриб, аёл ишдан бир-икки соат бўлса-да, барвақт кетишни мўлжаллайди. Боғча-ясиллар ҳали муаммо. Аёл боласини ё кўшнига қолдирган, ё ҳали ўзини эплашга унчалик улгурмаган каттароқ фарзандига...

Уйда тинчи йўқ аёлнинг асосий муаммоларидан бири ҳам ана шу. Тўғри, давлатимиз имкон қадар болалик аёлларга шароит яратиш йўлларини изляпти. Декрет отпускалари узайтирилмоқда, нафақалар оширилмоқда. Барибир, ўзи эплаб овқатини ея олмайдиган, ўзи эплаб қўйлагини кия олмайдиган гўдақдан қайси она хотиржам бўла оларди, дейсиз. Шу маънода аёлнинг уйда ўлтириб, зарур юмушларни бажаришларига, ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланишларига имкон яратиш

мутасадди ташкилотларнинг биринчи галдаги вазифаларидан бири, деб биламан.

Ушбу мақолага нуқта қўйиш арафасида эканман «Аёлнинг уйда тинчи бўлмоғи учун нима керак?» деган бир савол билан ўнта аёлга мурожаат қилдим. Мана, уларнинг жавоблари:

— Узр. Саволингизга кўнгиладигай жавоб беролмасам керак. Уч фарзандим бор. Эрим билан ажралишганмиз. Мен уйнинг аёлиманми, эркагиманми — билолмайман...

— Фарзандсиз аёл — мевасиз дарахт. Эрим кўнглимга қараса ҳамки, билмайман, ўртадаги кўприксиз меҳримиз қанчага етаркин. Ҳеч нарса татимайди. Тирноққа зорман.

— Эрим институтда кичик илмий ходим. Ўзим — машинистка. Икки фарзандимиз бор. Кекса қайнота, қайнона. Бор гаплар етишмовчиликдан келиб чиқади. Ахир «рўзгор — ғор» дейдилар. Туриб-туриб, олий маълумотлиларнинг ойлиги мунча камкин, деб қўяман.

— Гоҳида бас келасиз эрларга, гоҳида паст келасиз. Баладда юриш — аёл рўзгорининг бетинчилиги. Жаҳлни жоловлай билиш керак.

— Аёлнинг уйда тинчи бўлмоғи учун уч нарса даркор деб биламан: тани соғлиқ, оқил турмуш ўртоғи, моддий бадастурлик.

— Ҳамма мени бахтли аёл, дейди. Сиртдан қараганда шундай. Ох, эримнинг рашқлари, беўрин терговлари... Бир-бирига ишонч бўлсин экан оилада.

— Аёл кўнгли бутун бўлмоғи учун ёстигининг ярми бўш бўлмасин, дейман.

— Хотиннинг бахти эрга боғлиқ дейдилар. Лекин ўзига кўпроқ боғлиқ, дегим келади. Қадимгилар «Эр — подшоҳ, хотин — вазир» деб бекорга айтмаганлар.

— Аёл оилада ҳам педагог, ҳам психолог, ҳам дипломат, ҳам артист бўлиши керак. Бошқа иложимиз йўқ.

— Аёл рўзгорининг яхшисини ошириб, ёмонини яшириб яшаши керак. Ажрим ҳаммининг қўлидан келади. Оилани сақлаб қолиш-чи?!

Аёллар! Менинг бокира сингилларим, дугоналарим, опаларим! Эркаклар шаънига бирон оғиз ҳам ноҳўя гап айтмадингиз-а! Яхшисиз. Жуда яхшисиз. Шундайлигинизни эркаклар тўлик илтишармикин?!

Нормурод Норқобилов

Катта йўлга кимни йўллаймиз?

Аҳмад институтни тугаллаб, район маиший хизмат кўрсатиш бошқармасига ишга келди. Ёш мутахассисга катта ишонч билдиришди. Уни Шаҳрисабз шаҳридаги бичиш-тикиш цехларидан бирини бошқаришга таклиф этишди. Аммо Аҳмад бошқарма раҳбарларига узоқ тоғ совхозда маиший хизмат кўрсатиш пунктларини ташкил этиш истаги борлигини айтди. Унинг бу ташаббуси бошқармада қизгин маъқулланди. Негаки, район территорияси катта. Асосан тоғ-тошдан иборат. Бу жойларда маиший хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш шу куннинг долзарб масаласи. Бу масала КПСС XXVII съезди қарорларида ҳам ўз ифодасини топди. Шунга қарамай, сир эмас, кўп жойларда аҳолига намунали маиший хизмат кўрсатиш иши ўлда-жўлда, айрим раҳбарлар бу ишга панжа орасидан қарамоқда, белгиланган қарорлар қоғозда қолиб кетмоқда. Халқнинг маиший хизматга бўлган талаби эса кундан кунга ошмоқда. Аҳмад буни биларди. Бироқ, ҳалво деган билан оғиз чучимас, бу ишнинг ўзига яраша бир қанча ташвишлари борлигини ҳам у яхши билар эди...

Карл Маркс номидаги совхоз Шаҳрисабз шаҳридан 60 чақирим узоқда, сервиқор тоғлар бағрида жойлашган. Ҳар қандай киши, бир кўрсам, деб орзу қиладиган сўлим ва гўзал маскан. Муболага эмас, у жойларга бир борсангиз, беихтиёр табиат ҳуснига маҳлиё бўлиб, кўнглингизда тоғликларга нисбатан зўр ҳавас туясиз. Қайтиб пастга тушгингиз келмай қолади...

Этибор берган бўлсангиз, шаҳарликлар азал-азалдан тоққа — табиат қўйнига, тоғликлар эса шаҳарга — гавжум ҳаётга интилиб келади. Шаҳарликларнинг тоғларга интилиши тушунарли — улар бир нафас бўлса-да, табиат бағрида яйрагиси келади. Хўш, тоғликларни шаҳарга қандай оҳанрабо тортади! Албатта, бу борада ҳар ким ҳар хил фикр билдириши мумкин. Лекин чуқурроқ ўйлаб кўрилса, уларнинг ўзлари билан суҳбатлашилса, тоғликларни шаҳарга фақат кўндалик турмуш учун зарур молларга бўлган эҳтиёжгина ундашлиги ўз-ўзидан аён бўлади-қолади. Улар эҳтиёж сезишган буюмларнинг маълум қисми эса маиший хизмат корхоналари томонидан тачёрланади. Хуллас, йилнинг исталган кунинда йўловчи машиналарни пойлаб турган тоғликларни учратиш мумкин. Кимгадир ҳужжат учун фотосурат зарур, кимдир ўзига мавсумбоп кийим тиктирмоқчи, яна биров... Қисқаси, турли иккир-чикир, лекин кўндалик турмуш учун ниҳоятда керак бўлган нарсалар. Аммо шуниси ачинарлики, бу буюртмалар тоғликларга жуда қимматга тушади. Айтилик, кимгадир фотосурат зарур бўлиб қолди. У суратини олдиргани шаҳарга тушади ва фақат эртаси кунигина қишлоғига қайтиб кета олади... Чунки тоғдан тушишнинг ўзи бўлмайди. Кейин тайёр бўлган буюртмани олиб кетиш учун яна икки кун, жами — тўрт кун вақт йўқотади. Бу ҳол, турган гап, ишга ҳам жиддий таъсир этмай қолмайди.

Аҳмад тоғлик эмасми, тоғ халқининг азалий талаб ва эҳтиёжларини, узоқ йўлнинг азобларини бошқалардан кўра чуқурроқ ҳис қилади. Институтда ўқиб юрган чоғларидаёқ ўзи туғилиб ўсган совхозда бир қатор маиший хизмат кўрсатиш пунктлари ташкил этиб, ҳамқишлоқларини ортқича ташвишлардан халос этмоқни дилига туғиб қўйган эди.

Бошқарма раҳбарлари унинг ниятини маъқуллашгани билан, ташкилий ишлар — жой ва кадрлар масаласини ҳал этишда бирор ёрдам кўрсатишга қодир эмасдилар. Чунки, жойни фақат совхоз бошлиқлари [агар исташса] ҳал қила оларди. Кадрларни совхознинг ўзидан топиш даркор эди. Аҳмад совхозга келиб, маиший хизмат пунктлари совхоз ҳаёти учун жуда зарурлигини хўжалик раҳбарларига тушунтирди. Улар кейинчалик алоҳида бино қуриб беришни ваъда қилишиб, ҳозирча совхоз марказидаги мактаб-интернатдан икки хона ажратиб бердилар. Аҳмад хоналардан бирига сўнги типдаги тикув машиналарини ўрнатди, иккинчи хонага фотоускуналар жойлаштирилди. Энди олдинда кадрлар масаласи кўндаланг турарди. Аммо бу осонликча битадиган иш эмасди. Аҳмад совхоз қишлоқларини кезиб чиқиб, қачонлардир қўшни райондаги ҳунар-техника билим юртида тикувчилик касбини ўрганган бир қизни топди, уни ишга қабул қилиб, ҳунар ўрганишсин деб, ёнига бир неча қизни шоғирдликка қўйди. Иккинчи устахона ҳам ўз эгасини топди, буни бир йигит эгаллади.

Лекин бу ишлар осонликча кўчгани йўқ. Бунинг учун Аҳмад қаерларга бош суқмади, кимлар билан учрашмади, кимлар билан тортишмади... Мана энди аҳоли маиший хизмат кўрсатиш пунктлари хизматидан бениҳоят мамнун.

Бу ерда, Аҳмад нега энди қулай ўриндан воз кечиб, ўз бошига бир дунё ташвиш орттириб олди, деган савол туғилиши табиий. Ҳамма гап мана шунда ва биз бу саволга қуйидагича жавоб берамиз: Аҳмад тоғ халқининг маиший ҳаёти аро йўлдалигини, уларнинг турмушга нисбатан талаб ва эҳтиёжлари йилдан йилга ортиб бораётганлигини, совхозда маиший хизмат кўрсатиш жойлари ташкил этиш ҳаво билан сувда зарурлигини ва бу ишни охир-оқибатда кимдир қилиши лозимлигини идрок қила билди. Лўнда қилиб айтганда, у виждони буюрган ишни қилди. Масалага шу нуқтан назардан қаралса, унинг фаолиятида икки ҳолни кузатиш мумкин: бири — ёш мутахассиснинг жонбозлиги, мақсади йўлида дадил ва чидам билан ҳаракат қилиши, энг муҳими, унинг қалбига ўзгалар ташвиши билан яшашдек олижаноб туйғунинг мавжудлиги; иккинчиси эса — малакали ёш мутахассиснинг [Аҳмад тўқув дастгоҳлари бўйича зўр уста эди] кучи ва билими нотўғри йўналганини кўрамиз. Қайта таъкидлайман, у йирик меҳнат коллективини бошқариш қобилиятига эга эди. Шунга қарамай, у ҳаётда ўз ўрнини топди, кўплар қилолмаган ва ҳатто қилишни ҳаёлига ҳам келтирмаган ишни зўр муваффақият билан уддалади. Маашҳур америка ёзувчиси Эрнест Хемингуэй: «Ҳар бир одам қандайдир иш учун дунёга келади. Ер юзиде яшаб юрган ҳар бир инсоннинг ҳаётда ўз вазифаси бор», деганида

Аҳмад ва унга ўхшаган кишиларнинг фаолиятини назарда тутган бўлса ажабмас... Хуллас, қиссадан ҳисса шуки, қишлоққа келган ёш мутахассис ҳаётда ўз ўрнини топди, у ўз бурчинини ўтамоқда.

Хўш, қишлоққа келаётган ёш мутахассисларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётда ўз ўрнини топаётими! Афсуски, йўқ. Дилнин ранжитувчи манзаралар ҳамон жойларда юз бермоқда.

Утган йили Вали деган йигит Аҳмад таҳсил олган Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтини тугатиб районига қайтганди. Район марказида янги тўқув цехи очилган экан, Валига катта умид билдиришиб, цех бошлиғи вазифасини топширишди. У янги цехда ишни йўлга қўйиб бериши, янги ишчи коллективини шакллантириши лозим эди. Лекин Вали, аканг цех бошлиғи бўлди, деб керилишдан нарига ўтмади. Шундай бўлдики, унинг қувончи узоққа чўзилмади. Цех энди ташкил топган, коллектива малакали ишчилар бармоқ билан санарли, мастер ёрдамчилари ҳам тўқув дастгоҳларини юз фоиз билишмайди. Шу боисдан кўп ҳолларда Валига мурожаат қилинганарди. У эса тақа-тақ тўхтаб турган дастгоҳ атрофида аяқларини ўргилар, лекин бузилиш сабабини тополмай, ўят ва номусдан қора терга тушарди. Бу орада яна кимдир ўз дастгоҳи яроқсиз маҳсулот тўқиётганидан шикоят қилиб келиб қолади. Турган гап, у бунинг ҳам сабабини аниқлаётгандай. Чунки вақтда ёлччиб ўқимаган, институтни битирсам, раҳбар бўламан, деб ўйлаган. Аммо ҳаёт у тасаввур қилганидан ўзгача талабларни кунданлани қўйди. Раҳбарлик осон эмаслигини амалда кўрсатди. Охир-оқибат шу бўлдики, у эндигина оёққа тураётган коллективни ташлаб, қурилишга ўтиб кетди. Сўраганларга: «Ургилдим ишидан... шовқини қулоқ-мияни еркан... Қурилиш тинч, маоши ҳам тузуқ», дейдиган бўлди. Бир ўйлаб кўринг, у беш йил институтда ўқиди, шу вақт мобайнида давлат унга қанча маблағ сарф қилди, район раҳбарлари ёш мутахассиснинг меҳнат қилиши учун шароит яратиб беришди. У эса топширилган ишни уйдалаётгандай қочди. Нақадар ачинарли ҳол!

Вали кетгач, унинг ўрнига бошқа бир йигит келди. Йигит Вали таҳсил кўрган факультетнинг кечки бўлимини тугатган бўлиб, ўқий давомида Тошкент тўқимачилик комбинатига оддий ишчи, кейинчалик мастер ёрдамчиси бўлиб ишлаган, тўқув дастгоҳларини беш қўлда биларди... У коллективни бемалол ўзлаб кетди. Биров тайинламаган бўлса-да, ҳафтада уч марта мастер ёрдамчилари билан, гоҳида тўқувчилар билан амалий машғулотлар олиб борди. Натижада цех янада кенгайди, тажрибали ишчилар сони ортди, маҳсулот ишлаб чиқариш кескин ошди.

Собиқ цех бошлиғи Вали эса қурилишда прораблик ўрнига даъвогар бўлиб юриб, охири мақсадига эришди. Ажабланарли жойи шундаки, қурувчилик соҳасида мутлақо билимга эга бўлмаган, ҳатто ўз касбини уйдалай олмаган бу кимса прорабликни даъво қилишда ўзида қандай маънавий ҳуқуқ сезди экан! Уни қўллаб-қувватлаган раҳбар қариндоши-чи!

Шуниси ачинарлики, Вали каби йигитлар халқ ҳўжалигининг барча соҳаларида учрайди. Уларнинг ўзлари танлаган касбга лаёқатсизликлари эмас, маънавий қашшоқлиги кишини кўпроқ ташвишга солади, ўйлантиради. Негаки, бундай ёшларнинг аксарияти ўз хатти-ҳаракатларини тўғри деб билишди ва атрофидаги кишиларга актив таъсир этади. Уларни бир шоир дўстимиз айтгандай, «Мен нима учун дунёга келдим, нима ва нилар учун яшайман», деган юксак ўй ва ташвиш ҳеч қачон ўйлантирмайди. Чунки улар жамият учун эмас, ўзлари учун яшайдилар, ўз ҳузур-ҳаловатини ҳамма нарсадан устун қўядилар, улар «бурч» ва «масъулият» деган тушунчалардан жуда узоқда юрадилар.

Бугунги кунда олий ўқув юр்தларини тугатаётган ёш мутахассисларни уч тоифага бўлиш мумкин. Юқорида икки тоифага мансуб — ишчан, ташаббускор ҳамда унинг акси бўлган лаёқатсиз, ўз тинчинини кўпроқ ўйлайдиган шахслар хусусида озми-кўпми фикр юритдик. Учинчи бир тоифага кирадиган кишилар борки, уларни яхшилаб ҳам, ёмонлаб ҳам бўлмайди. Лекин ҳақ гапни айтганда, улар иккинчи тоифага кирувчи ишқмас, ландавур кимсалардан кўра хавфлироқдир. Нега дейсизми! Ҳозир айтамыз. Маълумки, иккинчи тоифадагиларнинг салбий хатти-ҳаракатлари домла юзада бўлади ва ишлаб чиқаришга зарари тегмаслиги учун уларга қарши тегишли чора-тадбирлар қўллаш мумкин. Учинчи тоифага кирувчилар бундан мустасно. Бир қарашда улар ҳўжалик ёки

коллективни тузуккина бошқараётгандек кўринади. Аслида эса, «бир маромчилик» дардига йўлиққан бўладилар, яъни улар ўзларидан аввалги раҳбар коллективни қай тарзда бошқариб келган бўлса, улар ҳам худди шу зайлда давом эттирадилар, ишда бир маромликини бузмайдилар, бунга журъатлари ҳам, ҳафсалалари ҳам етмайди. Айтайлик, ёш инженер собиқ инженердан колхознинг бутун техникасини қабул қилиб олди. Энди колхознинг бош инженери фалончиев эмас, пистончиев. Хўш, бу билан нима ўзгарди! Ҳеч нарса. Колхоз техникаси аввалгидек бир маромда ишлайверади: кузда ер шудгор қилинади, кўкламда экин-тикинга тайёрланади, кейин уруғ қадалади ва ҳоказо. У бу жараёнга кўз-қулоқ. У колхознинг бутун техникасига жавобгар шахс, лекин ташаббускор раҳбар эмас. Ишни бир маромда олиб кетаверади. «Бир маромчилик» эса ҳўжаликка жуда қимматга тушади.

Ҳаммамизга маълумки, ҳар бир районда қишлоқ ҳўжалик машиналарига техника хизмати кўрсатадиган устакхоналар мавжуд. Бу албатта яхши. Лекин масаланинг бошқа бир томони бор. Кўпгина ҳўжалик раҳбарлари арзимаган нарсалар учун ҳам устакхонанинг эшигини қоқиб кими ўтади. Масалан, токарлик дастгоҳида икки дақиқада яшаш мумкин бўлган жўнгина детални деб. Агар ўша деталь топила ёкши, топила маса, қўшни районларга ўтишга ҳам эринишмайди. Худди шу дамда кенг даланинг қайси бир чеккасида трактор тўхтаб турган, тракторчи эса инженернинг йўлини пойлаб қуни ўтади. Кечга яқин инженер ўша детални қаердандир топиб келади. Машинада ўтиравериш уюшиб қолган оёқларининг чигалини ёза-ёза детални қидириб қаерларга борганини, кимларга илтимос қилганини писанда қилиб қўяди. Кейин, трактор ўт олгач, тракторчига қўшилиб мамнун илжаяди. Ахир ўзича ишни қотириб қўйди-да. Лекин арзимаган детални деб трактор қанча вақт бекор туриб қолди, детални қидириб топгунча йўлда қанча ёқилғи исроф бўлди, бу ҳақда зиғирча ўйлаб кўрмайди.

Яқинда ана шундай инженерлардан бири билан ҳамсуҳбат бўлдим. У икки биқинига «Техпомощь» деган ёзув битиғли машинада савлат тўкиб район марказига бораётган экан, ҳамроҳ бўлдим. Гапдан гап чиқиб, иши оғирлигидан, эҳтиёт қисмлар муаммоси қийнаб қўяётганидан шикоят қилиб қолди. Ҳозир ҳам аллақандай детални қидириб райондаги устакхонага бораётган экан. Уша деталь билан қизиқсиндим. Эшитиб ҳайрон қолдим. Токарлик дастгоҳида уч-тўрт дақиқада яшаш мумкин бўлган жўнгина деталь экан. Танишим институтга киргунча Тошкентдаги йирик заводлардан бирида ишлаб, бунақанги деталларни минг-минглаб ясаган. Мен шунга ишора қилиб сўрадим:

— Арзимаган нарса экан-ку, ўзларинг ясаб қўя қолсаларинг бўлмайди!

— Станок бўлмагач, нимада ясаймиз,— деди у қуруққина қилиб.

— Йўқ бўлса, сотиб олинглар.

— Осон экан-да,— деди у,— озмунча ташвиши борми!

— Ташвишдан қочманг-да, биродар.

— Қизиқсиз-а, ортиқча даҳмаза кимга керак! Керакли қисмлар билан таъминлайдиган ташкилотлар бор, биз пул ўтказиб қўйганмиз, ўшалар бош қотирилар.

— Керакли қисмлар ҳар вақт ҳам топилавермайди деярсиз-ку!

— Тўғри,— деди у оғир сўлиш олиб,— кўпинча қўшни районларга боршга, кимларгадир ялинишга тўғри келади.

— Шундай бўлгач, ўзларинг бирор чорасини ўйлаб топинглар-да.

— Станок сотиб олдик ҳам дейлик,— деди у елкасини қисиб,— кейин унда ким ишлайди... Утган йили пармалаш станогини сотиб олгандик, ҳали униси, ҳали буниси тегиनावериб бир ҳафтада бошига етишди.

— Колхоздаги ёшлардан танлаб бирор ҳунар-техника билим юртига юборса бўлмайди!

— Вой-бўй,— у ҳўштак чалиб юборди.— Раисни кўндириб, станок сотиб ол, кейин одам топиб ўқишга юбор... Ғирт ташвишининг ўзи-ку! Э, оч қорним — тинч қулоғим, ўзингни ўтга-чўққа урганинг билан биров сендан миннатдор бўладими! Мўҳими, планни бажариб турибмиз, яна нима керак!..

У машинадан тушди-да, шоганича ремонт-техника устакхонаси дарвозасидан кириб кетди. Оддий деталь учун 20 чақирим йўл босиб келди ва яна шунча йўл босиб ортига қайтади. Мана, арзимаган бир деталь ҳўжалик учун қанчага тушяпти.

Аммо бу нарса танишимни мутлақо ташвишлантирмайди. Чунки унинг чўнтагидан эмас, колхозникидан кетяпти-да. У мана шу тариқа «бир маром»да ишлайверади. Қани, ёмон ишлайсан, деб кўринг-чи, шартта ёқангиздан олади. Ахир ўзича яхши ишляпти-да, бошқалар ҳам шундай ўйлайди. Негаки, у колхоз техникаси учун олиб-югуради. Эҳтиёт қислларини тулкини тубидан бўлса ҳам толиб келяпти. Жонбозлик бундан ортиқ бўладими! Лекин кимнинг, ниманинг ҳисобига? Афсуски, бу нарса ҳозир ҳам кўпчиликни ташвишлантирмайди.

Олий ўқув юртини тугаллаб, ишлаб чиқаришга келган ёшларни йўл бошида турган кишиларга қиёслагим келади. Аслида ҳам шундай. Лекин бу йўл кўпчилик ўйлаганидек текис ва равон эмас, бу йўл киши эътиқоди ва иродасини синовдан ўтказадиган йўлди. Кимдир дастлабки қийинчиликларга бардош беролмай, дарҳол бошқа — осонроқ йўл қидириб қолади, кимдир ўша қийин йўлдан матонат билан олға қараб одим ташлайди. Бу йўлдан ким қандай қадам ташлашини биз юқоридан тўрт йигит мисолида кўрдик. Кимдир собитлик билан қадам ташлаб, жамиятга ўзига муносиб ўрин топди, кимдир бошқа «сўқмоқ»га бурилиб кетди, кимдир ўз тинчини ўйлаб «бир маромчилик»ни афзал кўрди.

Хўш, бу йигитларнинг ҳаётга нисбатан бўлган эътиқоди нега турлича! Нега бирови ихтиёрий равишда оғир юкни елкасига олди-ю, бошқаси ўша юкни четлаб ўтишга ҳаракат қилди! Катта йўл бошидаёқ, яъни дастлабки одимлардаёқ улар шу хилда йўл тутдилар. Демак, уларнинг характерида яхши ҳислат ва ёмон иллатларнинг пайдо бўлиши илдизини сал узокроқдан, катта йўлгача бўлган «масофа»дан, айтилиқ, олий ўқув даргоҳларидан қидирмоқ лозимдир. Келинг, шундай қилайлик. Бу ишда бизга турли олий ўқув юртлари талабаларидан келган мактублар ёрдам беради. Шулардан баъзи бирларини келтираемиз. Шунга назарда тутинг, катта йўлга қадам қўяётган ёшларнинг келажақда қандай одам бўлиши нафақат бизни, балки уларнинг тенгдошлари — студент ёшларни ҳам жиддий ташвишга солмоқда.

«Мен, — деб ёзади журналхон Э. Раимов. — Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтининг кечки бўлимида ўқиб, кундузи тўқимачилик комбинатида мастер ёрдамчиси бўлиб ишлайман. Танлаган ихтисосим бўйича малакали мутахассис бўлиш ниятида ўзим шу йўлни танлаган эдим. Адашмаган эканман. Албатта, ҳам ишлаб, ҳам ўқишнинг ўзига хос бир қанча қийинчиликлари бор. Лекин йигит киши қийинчиликка чидаши керак. Оқшомлари бизнинг ётоқхонага кирган киши ғалати бир ҳолнинг гувоҳи бўлиши мумкин. Биров чизма чизаётган, биров курс ишига тайёрланаётган, яна биров зўр бериб мутолаа қилаётган бўлади. Бизда деярли ҳамма ўқийди. Ёшларнинг бу қадар тиришқоқлигини кўриб, ичдан қувонасан киши. Лекин ҳамма ҳам шундай эмас, орамизда шундай ёшлар борки, чизмасини пул тўлаб кимгадир чиздиради, ишда ҳам ёлчитиб ишламайди. Сессия пайтларида имтиҳонлардан бир амаллаб ўтчилади-да, кейин ялло қилиб юришади. Бу ҳам етмагандек, ўз олдига қўйган мақсади йўлида тиришкб ҳаракат қилаётган ёшлар устидан нописандлик билан кулшади ҳам, жойи келса, уларни яшашини билмасликда айблашади. Қизиқ, уларча қандай яшамимиз керак экан!»

Ҳа, мактуб эгасининг ташвишланганча бор. Ҳақиқатан ҳам шунчаки ўқиб, енгил-елпи яшаб юрганлардан келажақда нимани кўтиш мумкин! Турган гап, улар Валига ўхшаб ўз касбини уddenлаётмай, шармандаларча қочади, ё бўлмаса, биров танишининг кўмагида бутунлай бошқа бир соҳани эгаллаб, расман раҳбар, амалда эса қуруқ одам бўлиб қолаверади. Бундай кимсалар ҳар икки ҳолда ҳам жамиятимиз учун қон зарар. Эйтибор берган бўлсангиз, мактуб эгаси «ёшлар» сўзига алоҳида урғу берган. Бунинг тагида бир олам маъно ётибди. Ешлик инсон умрининг қайтарилмас бебаҳо бўлаги. Ҳар бир ёш бу фурсатни ғанимат билиб, ёшлиқ йиллариданоқ ўзини доимий ва пухта режаланган меҳнатга ўргатиб бормоғи лозим. Бу ҳаёт қонуни. Бу қонуни менсимган ёш эртанги кунда маънавий пуч кимсага айланади. Ҳаётини ўз қаричи билан ўлчаб, ўзига ўхшаш кимсаларнинг вужудга келишига сезиларли даражада ҳисса қўшади.

Олий ўқув юртлари ҳамма учун очик. Ёшлар бу даргоҳга биров мутахассисликни эгаллаб, келажақда жамиятимиз тараққийига озми-кўпми ҳисса қўшиш ниятида қадам қўядилар. Лекин ҳамманинг ҳам нияти шундай эмас. Бир тоифа

ёшлар борки, уларга фақат диплом керак. Диплом қўлга тегса бўлди, қолганини отаси эплайди.

Утган йили бир ўртоғимнинг жангари табиат тоғаси ўғлини эргаштириб келди. «Жиян, — деди у ўртоғимга, гапни чўзиб ўтирмай, — ўғилча сенинг ихтиёрингда, шунини институтга жойлаб қўясан. Пулини ўйлама, қанча бўлса кўтаришга қўрбимиз етади». Ўртоғимнинг бирор институтда таниши йўқ эди, бўлган тақдирда ҳам бу ишни қилмасди. У ўз фикрини ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлган эди, тоға тутаб кетди-да, сўкинганча ўғлини диконглатиб чиқиб кетди. Аммо кўп ўтмай ўша жангари тоға ўғлини институтга жойлаштиргани маълум бўлди. Орадан қанча вақт ўтиб, ўша йигитча билан тўғри келиб қолдик. Тўғриси, унинг гапларини эшитиб, жуда энсам қотди. Нима эмиш, унга институтнинг икки энлик қоғози керак экан холос, қолганини отаси эплармиш, ҳозирданоқ унга жой тайин эмиш. Бу йигитча журналхон Э. Раимов тилга олган «ёшлар»нинг типик вакили эмасми! Ҳа, айнан ўзи! У ҳам чизмасини кимгадир пул тўлаб чиздиради, курс ишини бировдан кўчиради, қисқиси, беш йил «шунчаки ўқийди». Бу ерда ҳеч иккиланмасдан отани айблаш мумкин. Унинг гуноҳини ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди. Лекин ўша «меҳрибон» отанинг истагини рўёбга чиқаришга кўмак берган шахсларнинг қилмишини қандай шарҳлаш керак! Йигитчанинг «шунчаки ўқийди» йўл қўйиб бераётган ўқитувчиларни-чи! Хулоса шуки, ёмон кадрлар, маънавий жиҳатдан қашшоқ кимсалар осмондан тушмайди, уларни ўзимиз етиштираемиз...

«Сўнгги пайтларда, — деб ёзади Қишлоқ хўжалик институтининг студенти А. Тўраев, — матбуотда пахтачилик машиналарининг унусизлиги, агротехник кўрсаткичларининг пастлиги, шунингдек, илмий-техшириш институтлари олимларининг фаолияти танқид қилинган мақолалар кўпайиб кетди. Бу бир томондан тўғри. Лекин ҳамма айб олимларда эмас-ку. Бу ишда хўжаликлардаги инженер-техник ходимларнинг ҳам ўзига яраша камчиликлари йўқми! Масалан, кўпчилик инженер-техник ходимларнинг билим даражалари паст, улар белгиланган агротехника қоидалари асосида парварши қилишга кўпда эътибор бермайдилар. Хусусан, пахта майдонларини машинабоп қилиб тайёрламаслик бунга оддий мисол бўлиши мумкин...»

Мактуб эгасининг фикрига қўшимча қилмоқчиман. Яқинда сафар пайтида қишлоқ хўжалик институтининг уч студенти билан бирга кетдик. Давраимизда чекка сочлари оқара бошлаган, ўрта яшар, зиёлинома бир киши ҳам бор эди. У китоб ўқиб борарди. Студентлар сўнгги имтиҳонларини топшириб қўйган чикишган шекилли, ким қайсидир бир ўқитувчини қандай лақиллатгани, ким ниҳоятда талабчан ўқитувчига «калит»ни қайсидир бир таниши орқали тоганини айтиб, ўзаро гурунглашиб боришарди. Бир пайт ҳалиги киши китобини четга қўйиб, уларнинг сўхбатига аралашди. Бора-бора сўхбат ғалати савол-жавобга айланди. Зиёлинома одам талабаларни саволга тутарди. Йигитлардан бири хийлагина билимдон экан, баъзи масалалар бўйича у билан яхшигина тортишга ҳам олди. Қолган икки йигит эса тезда мум тшлаб, сукутга кетдилар, боғи шўхликларидан асар ҳам қолмади. Ҳамроҳимизнинг уларга қарата айтган охириги гапи шу бўлди: «Қандай қилиб, биринг тўртинчи, биринг бешинчи курсда ўқияпсизлар, ахир каллаларингда ҳеч вақо йўқ-ку!» Йигитлар пича хижолат бўлишди-ю, кейин, сизни ишингиз нима, деган маънода қўл силташди. Кўриниб турибди, улар «қўл сиз таш»нинг обдан ҳадисини олишган...

Ҳозирги пайтда барча турдаги ўқув юртлари ўтган даврларга нисбатан катта имконият, куч, қулайлик ва ўқув-методик жиҳозларга эга. Партия ва ҳукуратимиз олий ўқув юртларида ўқув системасини яхшилаш чораларини кўриб, катта тадбирларни амалга оширмоқда. Фан-техника тараққийини жадаллаштириш масаласи КПСС Марказий Комитетининг 1984 йил Апрель пленумида, ундан кейинги партия ҳужжатларида, ниҳоят КПСС XXVII съездида ҳам кескин қўйилди. Лекин, шунга қарамай, ҳамон чаласавод мутахассислар етишиб чиқмоқда. Бунга сабаб, биринчидан, олий ўқув юртларида талабнинг ниҳоятда бўшлиғи бўлса, иккинчидан, институтларда ўзлаштирувчи студентларнинг эмас, балки имтиҳондан ўтган студентларнинг ҳисоботи олиб борилишида. Ўз-ўзидан маълумки, ҳисоботи яхшилаш учун деканатлар ўқитувчиларга билимсита таъйиқ ўтказадилар. Натижанда, ўқитувчилар билими паст студентларни ҳам имтиҳондан ўтказишга мажбур бўлиша-

Чори Авазов

«ЮЗМА-ЮЗ»

БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Юзма-юз» шеърининг яратилганига йигирма икки йил бўлди. Лекин у худди кечагина яратилгандек, ҳамон ўқувчини тўлқинлантириб, уни ҳаёт ҳақида фикрлашга, мазмунлироқ яшашга ундайди. Умримиз узайгани сари чинакам асарнинг мазмундорлиги ва сеҳрли кучи ортиб боришини пайқаймиз.

«Юзма-юз» Абдулла Орипов ижодини ўрганишда ўзига хос кўрсаткич вазифасини бажаради. Бугун ҳам бу шеърнинг мавқеи баланд. Айниқса, кейинги йиллар ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар тўлқини мавжларида «Юзма-юз» ўзининг замонавий руҳи билан янада балқиб чиқди.

Абдулла Орипов шеърининг илк сатриданок мақсадни аниқ-тиниқ айтади ва аста-секин шу мақсаднинг моҳиятини атрофлича бадий акс эттира боради:

Кани, ҳей дўстларим, келинг бир нафас
Сўзлашиб олайлик очик, юзма-юз —
Буюк коммунизм мавзумиздир, бас...

Мақсадни аввалдан айтиш шоирнинг ўзига хос услубидир. Биз ушбу услубни «Юзма-юз»га яратилган «Пушкин», «Онамга хат», «Альбомга», «Мен нечун севаман Ўзбекистонни», «Темир одам», «Асримиз одами» каби бир қанча шеърларида учратганмиз.

Шоир «Онамга хат» шеърини «Қайтгим келди, онам, ёнингга, Юрагимда исмсиз дардлар» деб бошлаб, сўнг юрагидаги «исмсиз дардлар»ни ифодаласа, «Темир одам» асарини «Бир ҳайкал турибди, У — Робот эмиш» деб бошлайди ва гап нима ҳақда эканини шу билан аңглатади. «Асримиз одами» шеърининг илк сатрини ўқиб, у «энг бахтли одам» ҳақида эканидан, шоир уни асримиз одами деб атаганидан хабардор бўламиз. Навбатдаги сатрларда эса асримиз одамининг характери ёритилиб, ҳақиқатда ҳам унинг бахтли эканлиги исботланади. Бу ўзига хос услуб «Юзма-юз» шеърига келиб янада сайқалланади. Шеър композицион қурилиши, динамикаси, оҳанги, образлар дунёси, ҳаёт проблемаларини акс эттириши жиҳатдан ҳам ўзига тортади. Биз шеърнинг лирик қаҳрамони ички дунёси, унинг курашчан табиати ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Поэзияда характер яратиш масаласи бирмунча мушкул. Характер яратиш, асосан, сюжетли асарларга хос ҳодиса. Поэзиядаги сюжетлилик эса доимо ҳам ўзини оқлайвермайди. Ўз олдига катта мақсад қўйган шоиргина сюжет инжиқликларини енгиб, уни асарнинг муваффақиятини таъминлайдиган воситага айлантиради ва шу асосда характер яратади. Лирик асарнинг халқчиллигини ва миллийлигини таъмин этишда, ғояни ўқувчига мумкин қадар тўлароқ етказишда характернинг роли бекиёс. Бадий образда ифодасини топган характер асарнинг таъсир кучини ҳеч бўлмаганда икки ҳисса оширади: аввало характернинг ўзи бевосита, сўнг тасаввурда жонланган образ орқали.

«Юзма-юз» шеърдаги муваффақиятлардан бири лирик қаҳрамони характерининг ишонарли ва ўзига хос динамика билан ёритилганидир. Образ ўқувчи билан юзма-юз қўйиб тасвир этилади. Натижада лирик қаҳрамон характери шеър ғоясини ташувчи воситагина эмас, балки ғоянинг ўзи бўлиб ҳам хизмат қилади. Бу билан шоир ўқувчини икки томонлама таъсирга олади. Воқеликнинг гавдаланиши ва лирик қаҳрамоннинг унга муносабати, айна ҳолатда характернинг мукамаллашув жараёни асарга бўлган қизиқишни ошириб, диққатни ягона мақсадга йўналтиради.

Лирик қаҳрамон шеър бошида ҳикоячи сифатида кўринади. Бундан мақсад ўқувчини тарих билан юзма-юз этиш, ўтмишнинг қора кунлари, мураккаб қарама-қаршиликлари билан таништириб, бугунги инсон характерининг тарих тараққиёти нуқталарига қандай боғлиқ эканини кўрсатиш. У гапни ибтидоий одамлар, уларнинг «ваҳший ва сармаст мамонтлар тўдаси» устидан эришган ғалабаси, қўлга киритилган ўлжага муносабатидан бошлайди:

Яна тўқнаш келди инсон ва ҳайвон,
Яна ҳаёт учун жанг кетди узоқ.
Яна ғолиб келди ваҳший оломон,
Яна шўрлик мамонт енгилди. Бироқ,
Уша кун бузилди азалий удум,
Уни инсон ўзи бузиб ташлади.
Кундузги ошқора ўғрилардай у
Ўлжасин уй-уйга торта бошлади.

Худди шу кун «Бизнинг бошимизни боғлаган зулмат, нотикла тутақиб сўккан зулм, қон, дунёдаги неки ёмонлик, кулфат бошланди», дейди лирик қаҳрамон. Одам ўлжа таллашиб йўлдан адашди. Аммо бунга муқаррар ҳодиса сифатида баҳо беради. Дунёнинг ёшлиги, тажрибасизлиги туфайли зулмату ваҳшатнинг келиб чиққанини уқтиради. У адашиш оқибатларини хатонинг мудҳиш манзарасини кўрсатиш учун келтиради. Ўтмишдаги ёвузлик ва ҳақсизликнинг узоқ ҳукмронлиги ҳақида сўзлар экан, одамзод, унинг табиати хусусида зарур хулосаларга келади. Инсоннинг тарих тараққиётидаги ролини инкор этганлар фикрини дадил рад этади:

Наҳотки дунёда ҳақсизлик мангу,
Наҳотки одамзот қилингандир оқ?!
Наҳот ўша Фрейд¹ ҳақ бўлса, ёху,
Наҳот қотил бўлса ўсиб чақалок?!

Фрейд билан бўлган баҳсда лирик қаҳрамон характерининг муҳим қирраси кўринади. Фрейд бугунги инсонни ибтидоий одамдан фарқ қилмайди. Инсон онгига мутлак (ўзгармас) нарса сифатида баҳо беради. Лирик қаҳрамон эса инсон фаолиятини юксалиш, ўзлигини аңлаш сари ҳаракатланиш, деб билади. Адашиш, курашлар ва бошқа зиддиятларнинг таъсирида инсон онгининг такомиллашганини коммунизм ғоясининг тарих тараққиётидаги ўрни мисолида исбот этади. «Ер юзиде кезган зулмату ваҳшатнинг қариб ва чириб чекиншига», адашган дунёнинг «ёшлик софлигига» қайтишига ишонади. У баҳсдаги

¹Фрейд Зигмунд. 1856—1939 йилларда яшаган Австрия врач — невропатолог ва психиатр. Психоанализ назарияси ва методи унинг номи билан «фрейдизм» деб аталади. Бу назариянинг моҳияти — психикани моддий шароитлардан ва уни туғдирувчи сабаблардан ажратиб қўйишдан иборат... («Философия луғати», «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1976, 536-бет.)

мана шу сифатлари билан муस्ताқил фикрли, билимдон, эътиқодли киши бўлиб гавдаланади.

Лирик қаҳрамон узоқ ўтмишдаги тараққиёт ҳақида маълум хулосага келгач, эътиборни бугунги кунга, бугунги турфа характерли инсонларга қаратади. У ўзарлар, энгилтақлар мавзунини хаспўшловчилар, мадҳиябозлар ва дод-вой қилишдан нарига ўтолмайдиган ялқов шахсларни огоҳлантиради, тевааракка чуқурроқ разм солиш лозимлигини уқтиради. Нима учун истиқбол ҳақида гапирётганини қуйидаги мисралар билан англатади:

Холбуки, ўзимиз ахтарган бахтлар,
Бўғзимизда турган ҳар эзгу армон —
Барчаси бир сўзга жамланди...

Лирик қаҳрамон — сўзи билан иши бир шахс. У мақсад сари ҳаракат қилади. Янги ҳаётни ўрганиб, унда ҳали «шайтонга ўртоқлар», «қора булутлар», «найзалар» борлигини кўради. Унинг генезиси билан қизиқади. Ва улар қариб-чириб борган, зулмату ваҳшат ҳукмронлик қилган замоннинг саркитлари, деган хулосага келади. Лирик қаҳрамондаги бу синчковлик инсон табиати ҳақида билиш ҳамда жамиятни салбий типлардан тозалаш учун жуда муҳим. Улуғ рус шоири С. Есенин «Ўтаётган рус» шеърисида салбий типларни ботқоққа қийслаб, уларни қуёшнинг ҳукмига ҳавола этган эди. «Юзма-юз» лирик қаҳрамони ҳам салбий типларга шундай ёндашади. Бу ҳол курашдан чекинш эмас, балки янги давр моҳиятини теран англаш, эътиборни зарур масалаларга қаратиб зиддиятни ҳал этишдир. Муҳим масала эса, халқ ҳаётидаги кўҳна ва янги проблемалар, зиддиятлардир.

Халқим, мозий ўтди, толе кўрмадинг,
Пиширдинг ўзинга бенасиб таом.
Кийгиздинг бировга, ўзинг киймадинг,
Юлдузни кашф этиб ном олдинг: авом!

Лирик қаҳрамон юлдузлар билан суҳбатда бўлар экан, ўз халқининг ўтмиши билан «ер юзида зулмату ваҳшат ҳукмронлик» қилган замонни қийслайди. Демакки, у фақат, ўз халқи эмас, бутун инсоният ҳаётидаги зиддиятни ўйлайди; «Ёшлик қўлигига» қайтаётган дунёнинг келажаги учун қайғуради. Аммо қисман бутунга, оддийдан мураккабга бориш табиатнинг темир қонуни. У мана шу қонундан чиқиб келади ва коммунизм қаршида мураккаб масала кўндаланг турганини, буни ечиш учун халқлар тарихини пухта ўрганиш кераклигини уқтиради. Айтган сўзларига аввало ўзи амал қилиб, халқи тарихини ўрганишга, унинг тақдиридаги зиддиятнинг илдизини топишга ҳаракат қилади. Халқ ўтмишининг зиддиятларга тўла эканини кўриб қайғуради:

Ўтганга ачинмоқ одатим йўқдир,
Беҳуда мотамлар теккандир жонга
Ва лекин тош отмай иложим йўқдир
Фурқатни бадарга этган замонга,
Мени кечирингиз, оддий одамлар,
Сизни эсга солар ҳар машғум тақдир.
Орангиздан ўтди қанча фурқатлар,
Безгакка чалинди қанча Алишер!

Ўтмишлик жамияти ва, хусусан, халқимизнинг ўтмишидан чиқарилган хулоса лирик қаҳрамонни ёруғлиқнинг энг актив курашчисига айлантиради. Ундаги бу курашчанликни шоир сезгирлик билан илғаб олади. Шу боис шеърнинг иккинчи қисми биринчи қисмига нисбатан кўпроқ кўтаринки руҳ билан тўйинтирилган.

Лирик қаҳрамонни куз оғушида кўриб уни романтикларга ўхшатамиз. Унинг истаги ва армони чексиз. Шоирона руҳи бетизгин. Бу руҳ айна пайтда лирик қаҳрамонга таскин, қувват ва истиқболга ишонч бағишловчи кучдир. «Миллион эгатларга сочилган ўзбек» нигоҳини тортиши билан у яна халқ ҳаётидаги зиддиятларга юзма-юз келади. Энди халқнинг бугунига ҳам чуқурроқ назар ташлайди. «Миллион эгатларга сочилган ўзбек» ва уларнинг бири бўлмиш «рангпар сингил»нинг ташвишини чекади:

Кузги райхондайин маънос ўсдинг сен,
Табиат беради билагинга куч.

Ўзингдай одамга қаллиғ тушдинг сен,
На соғлиқ, на ёрдан ёлчимадинг ҳеч.

Бу мисралар ўқувчини ҳам халқининг бугуни ҳақида ўйлашга, зиддиятнинг сабабини топишга ундайди. Нега рангпар сингил ва унинг қаллиғи маънос ўсди? Уларнинг гурқираб ўсишига қандай куч тўққонлик қилди экан? Нега улар кузги райхонга ўхшатишмоқда? Қуёшнинг ўзики нимжон нур сочар экан, гиёҳларнинг гурқираб ўсолмаслиги табиий. Чунки улар интиладиган, яшашга иштиёқ уйғотадиган нурдан баҳраманд бўлолмайдилар. Инсон табиатида ҳам гиёҳлик хусусияти йўқ эмас. Лекин у гиёҳ ҳам эмас. Шундай экан, пахтакор халқнинг бугунги ҳаётида зиддиятлар бўлиши табиий ҳол. Бу — социалистик тараққиётнинг бир пононаси. Яъни, натижа эмас, балки давом этаётган тараққиёт. Шу боис лирик қаҳрамон: «Дедим: Коммунадан бахт топар дунё, Дедилар: гўдагим, тўғри йўлинг шу», деган хулосага боради. Аммо у бошқа бир зиддиятга дуч келади:

Рост-да, бировларни этади шайдо
Ўз айби турганда ўзга бир чирой.
Кулги аримасин лаблардан, аммо,
Тақдир эркалатди бизни ҳар қалай...
Худбин тенгдошимга қарайман гамгин,
Кўлмак давра кўрсам эзилар кўнглим.

Лирик қаҳрамон «бировлар», «худбин тенгдош», «кўлмак давра» аҳлларига яхшироқ разм солади. Уларнинг илдизи билан қизиқади. Улар ўтмишдаги зулмату ваҳшатларнинг саркити эмас, тақдирнинг эркалатиши натижасида пайдо бўлган ва пайдо бўлаётган эркатойлар, чиройбозлар, тўқликка шўхлик қилувчилар эканини уқтиради. Янги давр ҳам ўзига хос зиддиятларга эга, лирик қаҳрамон эса — шу давр фарзанди. Шу боис шоир унинг характерини энди кенгроқ ёритишга киришади.

Мен ўзим нимаман? Аслида, балким
Энг нўноқ одамдан нўноқман, қақат,
Фақат бир нарсани яширма қалбим:
Менинг юрагимда бордир муҳаббат!
Сени, она халқим, севаман жондан,
Сенинг ташвишингни ташвишим дейман.
Нима қилолардим? Фойдам кам гарчанд,
Бироқ мен гамингни ўзимча ейман.
Суюниб кетаман мактаб боладай,
Сонсиз мўриларда кўраркан тутун.
Ана, таниш уйда доғ бўлмоқда мой,
Шивирлайман: синглим, насибанг бутун!
Куйлаб замондошнинг қадду камолин
Эркиннинг шўх сози таратса жаранг,
Дейман, коммунизм — ул мунис толе
Халқимга шўх қўшиқ бермоқда, қаранг.

Бу парчада лирик қаҳрамон характерининг бир томони кўринади. У оддий кишилардан — чўпондан ҳам, деҳқондан ҳам, ишчидан ҳам кўп фарқ қилмайди. Унинг юраги муҳаббатга тўла. Лекин бу муҳаббат самодан инъом этилган эмас, балки тарих ҳосиласи сифатида юзага келган. Бундай муҳаббат эгаси ҳаётнинг ёрқин жабҳаларига қараб қувона олади, мактаб боладай суюниб кета олади. Тушунган ҳолда янги ҳаётдан миннатдор бўлади. Табиатининг бу жиҳатлари билан жамиятимиздаги оддий кишилардан кўп фарқ қилмаса-да, айна чоқда, бир хил ҳам эмас. Нега? Биринчидан, лирик қаҳрамон тарихни ўрганиш давомида тараққиётга ҳисса қўшиш учун одам қандай бўлиши зарурлиги ҳақида муайян хулосага келган. Ўзининг курашиш-тарбиялаш усулини яратган, яъни у энг аввало ўзига эътибор беради, ўзини ўзи тарбиялайди. Иккинчидан, лирик қаҳрамон ўзидаги нафрат туйғусини жиловлаган. Шу боис қандайдир худбинлар билан айтишиб ўтирмасдан, ҳаётга донишмандларга хос қарайди. Лекин донишмандларга хос бундай кенгфёъллик унга осонга гушмайди. Негаки, табиатан нафратнинг ҳам яшашга ҳаққи бор. У ҳам инсонга самодан инъом этилган эмас. Инсоният нафратни ёвузликларга қарши кураш жараёнида қўлга киритган. Токи ёвузлик, ҳатто ёмонлик ва салбий типлар бор экан, нафратнинг ҳам яшаш ўрни бор. Демакки, у ҳам ноёб туйғу. Бироқ биз лирик қаҳрамонда нафрат туйғуси жиловланган дедик.

Бундай характерли кишини «Номаълум одам» шеърининг қаҳрамонига тенг қўймаслик керак. (Бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз). Учничдан, лирик қаҳрамон ўз юрагида муҳаббат борлигини, унинг нимадан иборат эканини яхши биладиган шахс. У ўз юрагидагини билишидан фахрланади. Бундай характерда инсонни улуғловчи фазилат — камтарлик мужассам. Демак, «Юзма-юз»нинг лирик қаҳрамони ўз юрагидагини билиши, ўзлигини англаши билан маълум зиддиятларни ечади.

Лирик қаҳрамон умрини мақсадга етишиш учун бағишлаган. Шунинг учун «улуғ замонга шукрона айта» илгари одимлайди.

Истайман, қора ранг қолмаса жиндай,
Истайман, ботмаса шу рангинг қуёш.
Аканинг сингилга ачинганидай
Инсон инсон учун тўка олса ёш.
Она халқ бахти деб ҳар вақт, ҳар қачон,
Истайман, бир сафда турса одамлар.

Бу парчадан унинг характеридаги энг муҳим фазилат — курашчанлик хислати очила боради. Унинг нигоҳи ўткир, истаги пойдор, куйинчаклиги табиий. Замонага ҳам, замондошларга ҳам, келажакка ҳам муҳаббати чексиз. Унинг яна бир фазилати — у улуғ замонга шукрона айтиш билан чекланиб қолмайди. Шу боис:

Сокин кечаларда қалбни ногаҳон
Қуршаб олганида шундай оҳанглар,
Сизга талпинаман одамлар яна,
Ўтмиш муҳаббатга талпингандай жон.
Аммо баъзи маҳал қоламан якка
Севгиси рад бўлган ёш Вертерсимон.

Оҳанглар нима экани маълум. Қаҳрамоннинг одамларга талпиниши эса — унга хос бўлган характер хусусияти. У одамларсиз ўзини қудратли, аниқроғи, шакланган киши сифатида ҳис этолмайди. Лекин талпиниш боиси фақат шутгина эмас. Шундай экан, нега у яна ёлғиз? Нега ёш Вертерсимон якка қолади баъзи маҳал? Юқорида айтган эдикки, у камтар инсон. Шу билан бирга унинг турфа характерли одамлар орасида яшаётганини ҳам унутмайлик. Яъни, «баъзи маҳал» одамлар унинг ҳолатини тушунамасликлари мумкин. Лирик қаҳрамоннинг якка қолиши ҳам бугуннинг ўзига хос зиддияти. Бундай дамда у ўзини қандай тутаркин?

Йўқол, эй беҳуда мағрурлик ҳисси,
Йўқол, эй беҳуда самовий дамлар!
Ўзини сизлардан ажратсам, сўзсиз
Парчалаб ташлангиз мени, одамлар!

Камолга етган шахс мана шундай оқилона хулосага келади. Юқорида у айбни аввало ўздан ахтаради, деган эдик. Зеро, атрофимизда билимдон, машхур кишиларимиз кўп-у, баъзиларининг характерида ўзини бошқалардан юксак қўйиш, кибр-ҳавога берилиш каби иллатлар бўртиб туради. Лирик қаҳрамон характери шундай кишилар учун ҳам ибрат. Унинг назарида, «беҳуда мағрурлик» ҳисси туфайли ўзини одамлардан ажраттиш ўлимдан ҳам ёмон ҳол, шахснинг емирилгани, унинг маънавий ўлгани билан баробар. Лирик қаҳрамонга манманлик ёт. Лекин у барибир якка қолиш сабабини ўздан ахтаради. Бу ҳам ноёб фазилат.

Энди қаҳрамоннинг одамларга талпинишининг бошқа сабаблари билан танишайлик:

Дейдилар: дунёни кураш айлар бир,
Инсон жанг-жадалда бўлар жуфту тоқ.
Ахир қон оқиши шартмикан, ахир,
Коммуна қайси бир жангдан осонроқ?

Унинг мақсади одамларни коммунизм учун бўлаётган жангга чорлаш. Бу жанг олдида «не ўжар одамлар жим бош эгган». Жангчилар метин сафда. Демакки, жанг давом этяпти. Шу фикрга асосланиб энди лирик қаҳрамон характеридаги курашчанлик кирраси ҳақида тўхталайлик. Биз «Юзма-юз» лирик қаҳрамонини ундан кейинроқ яратилган «Номаълум одам» шеърисидаги қаҳрамонга тенгламанг, деган эдик. Икки образ

характерининг баъзи чиқиқларини истисно этсак, улар бир-бирига яқин туради. Номаълум одамда даҳоларга хос тиниқлик ва сокинлик бор. У билимдон, зукко, донишманд. Фёлий уммондек кенг. Атрофидаги одамлар психологиясини, улар яшаётган ҳаётни, тараққиётни чуқур билади. Унинг кексалигини ва тажрибалироқ эканини ҳисобга олиб, «Юзма-юз»нинг қаҳрамонидан устун қўйиш ҳам мумкин. Аммо номаълум одам инсоннинг тараққиётдаги ролини ўз фалсафаси билан рад этади. Инсонга социологик тип сифатида эмас, биологик тип сифатида қарайди. Лекин «Юзма-юз»нинг лирик қаҳрамони курашчанлик хислати билан номаълум одамдан юксакда туради. Бу юксакликни аниқроқ тасаввур этиш учун уни «Асримиз одами» шеърисидаги образ билан ҳам қиёслаб кўрайлик. Асримиз одами ҳам юксалган, соф муҳаббатли, ташвишчан ва меҳрибон, эътиқоди мустаҳкам инсон образи. Мақсад бобида ҳам бу икки образ ўхшаш. Курашчанлик бобида ҳам бири биридан кам эмас. Аммо асримиз одамининг фазилатлари кўпчиликка хос. Асринг юксалганини улар биргалликда кўрсатсалар, «Юзма-юз»нинг лирик қаҳрамони бир ўзи, тўғрироғи, коммунистик жамиятдаги ҳар бир киши инсоният эришган юксакликни кўрсатади. Лирик қаҳрамон асримизда истиқомат қилаётган коммунистик жамият кишисидир. Биз унга қараб коммунизм кишиси табиати ҳақида хулоса чиқара оламиз. Шунинг учун уни бугуннинг энг юксалган кишиси, дея оламиз. У ўзини, ўз манфаатини ўйламайди. У бу туйғуни енгган, ундан покланган. Лирик қаҳрамон ҳаммани ўйлайди, ҳаммани деб коммунада — буюк жангга иштирок этади. Унинг ҳаёти курашдан иборат. Бунинг устига у оддий жангчи эмас, метин саф олдида бораётган жангчидир.

Шоир шеърининг хулоса қисмини юракнинг маъносиз ҳолатини чизиш билан бошлайди. Бунинг лирик қаҳрамон ҳаётидаги зиддиятлар барҳам топмагани билан изоҳлаш мумкин.

Ҳайқиряпман ҳозир... Баъзида лекин
Заиф шамолларга бўйсунар созим.
Юрагим, юрагим, миттисан-ку сен,
Ҳайқирриш аслида сенгами лозим.

Бу зиддиятнинг юқоридаги зиддиятлардан анча фарқи бор. Улар шахсдан ташқаридаги зиддиятлар эди, буниси — ички руҳий; у зиддиятлар коммунизмнинг социализм поғонасида айри камчиликлар бўлиши табиийлигини кўрсатган бўлса, буниси ўша камчиликлар нисбатан барҳам топганини кўрсатади.

Биламан, ортимдан кимдир ўқрайиб
Қараб ўтирибди худди шу замон.

Бор-йўқ зиддият шундан иборат. Шу боис лирик қаҳрамон «ҳайқирриш менга лозиммикан?» дея иккиланган эди (Бу ерда бошқа маъно ҳам бор). Бу зиддиятни «Ер юзида кезган зулмат ваҳшат»нинг қариб-чириб бўлган, «ўқрайиб қараш»дан бошқа нарсага мадори қолмаган ҳолати деб тушунамиз. Аммо зинҳор аҳамият беришга арзимайдиган нарса деб эмас. Шунинг учун лирик қаҳрамон бир мuddат иккиланади. Аслида бу иккиланиш эмас, лирик қаҳрамоннинг айни пайтдаги нафас ростлаб олиши (ўша ердаги бошқа маъно). Чунки, ўша лаҳзада ҳушёрлик, мақсад ва эътиқодга собитлик ҳақида мустаҳкам хулосага келинади. Сўнг эса:

«Қани, ҳей, бу йўлдан бўлмасин тойиш,
Қани, ҳей, Коммуна, янгра беомон!»

деб қайтадан ҳайқира олади.

«Юзма-юз»нинг сўнгги сатрларида лирик қаҳрамон эзгуликнинг тантанасини, ўзгаларнинг иқболини кўриб қувонади. Аммо «заиф шамоллар»ни ҳам, «ўқрайиб қаровчилар»ни ҳам ёлдан чиқармайди. Чунки, уларнинг фалсафасида манфаатпарастлик, худбинлик каби коммунизм учун ёт бўлган иллатлар ётади.

«Юзма-юз» лирик қаҳрамони характерини мазкур қарашларимиз доирасида коммунизм кишиси характери деб таърифлади. Инсоният коммунизмга яқинлашган сари кишилар характерида янги-янги олижаноб қирралар кўшилаверади. Ҳаёт гўзаллашади. Бу ўсиш коммунизмда янада авж олади. Шоир — лирик қаҳрамон шеърининг сўнгги бандида, бир ибтидо интиҳосига етгач, иккинчиси — интиҳосиз ибтидо бошланади, деган фикрни айтади.

Интиҳосиз ибтидо эса Коммунизм демак.

Меҳнат, ёшлик ва байрам қўшиқлари

«Ёшлик» журнали редколлегияси республикамизнинг баъча шоир ва бастакорларини, обуначи ва ўқувчиларининг янги оммавий ўқушлиқлар конкурсида иштирок этишга таклиф этади.

Маълумки, ҳаётимизда янги анъаналар тобора кўпроқ қарор топмоқда, халқимизнинг олис тарихидан ҳамроҳ бўлиб келаётган яхши расм-русмлар эса яна ҳам бойиб, янги мазмун касб этмоқда. Энг яхши анъана ва одатларга бағишланган қўшиқлар халқимиз томонидан севиб куйлаб келинмоқда. Айниқса, совет замонида яратилган «Меҳнат аҳли», «Тўйлар муборак», «Ўзбекистонда» сингари ўнлаб қўшиқлар бунёдкор халқимизнинг руҳи, орзу-интилишларига ҳамроҳанглиги билан қадрли. Лекин шу билан бирга тан олиш керак, кейинги йилларда бундай оммавий қўшиқлар кам яратилди. Байрам ва тантаналарда ҳамма бирдай севиб айтадиган қўшиқлар эса, ниҳоятда саноқли. Коммунистик ҳашар ва меҳнат оммалашиб кетган бир пайтда ҳашар ва меҳнат байрамларида айтиладиган қўшиқлар, давра ва йўл қўшиқлари, касб ва ёшлар қўшиқлари ниҳоятда зарур. Биз шуни эътиборга олиб, меҳнат, ёшлик ва байрам қўшиқлари яратишда иштирок этишга таклиф этамиз. Улар қуйидаги мавзуларда бўлиши мумкин:

ҲАШАР ҚЎШИҒИ (умумхалқ ҳашарига чиққанда айтиладиган).

ҲОСИЛ ҚЎШИҒИ (биринчи терим ёки ҳосил қарвони юрганда айтиладиган).

ДАВРА ҚЎШИҒИ (туғилган кунда, ёшларни ҳарбий хизматга узатишда ёки сайлларда айтиладиган).

ЙЎЛ ҚЎШИҒИ (автобусда, поездда ёки саёҳатда бир киши ёки кўпчилик айтиши учун).

КАСБ ҚЎШИҒИ (бирон касбни танлаганда ё уни эгаллаганда ёшлар томонидан айтиладиган).

Бундан ташқари муҳтарам ўқувчилар конкурсга янги мавзулар таклиф этишлари, шунингдек, аввалдан айтилиб келинган, эндиликда унутилиб қолган қадимги халқ қўшиқлари текстларини ҳам ёзиб юборишлари мумкин.

Олинган шеърий текстлар сараланиб, бастакорларга ҳавола этилади ва журналда эълон қилиб борилади.

Конкурс натижалари келаси йили — Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 70 йиллиги арафасида яқунланади.

Конкурсда энг яхши деб топилган қўшиқлар муаллифларига ҳар бири 100 сўмдан 6 та мукофот берилади.

Бизга йўллаган текстингизга ўзингиз ҳақингизда ҳам қисқача маълумот илова қилинг.

Сиз топган, тўқиган, ёзган қўшиқлар халқимизнинг ҳаётига, меҳнатига ҳамдам бўлиб қолишига ишонамиз.

Адресимиз: 700029, Тошкент, Ленин кўчаси, 41

«Ёшлик» журнали редакцияси, «Меҳнат, ёшлик ва байрам қўшиқлари» конкурсига.

Иоганн Вольфганг
Гёте

**МАҒРИБУ МАШРИҚ
ДЕВОНИ**

«ИШҚНОМА»дан

Вафо тимсоллари

Олти ошиқ-маъшуқ бор
Унутма буни зинҳор:
Номларин эшитган дам
Рудоба ҳам, Рустам¹ ҳам
Жонларига ишқ туташ
Бўлган бамисли оташ.
Юсуфни кўрмай илло
Севиб қолган Зулайҳо.
Муродга етмай лекин
Ўтган Фарҳоду Ширин.
Яралган бир-бири-чун
Лайлию ошиқ Мажнун.
Кексайганда ҳам ёна
Севган Жамил, Ботина.
Висолдан маст, беармон
Бўлган Балқис, Сулаймон.
Қисса шу, ёд қиласан
Сўнгра ишқни биласан.

* * *

Ҳа, муҳаббат риёзатдур,
Гумроҳ наздида роҳатдур.
Ундан на зар, на зўр етгай
Ошиқни девона этгай.
Тимсоли ишқ ҳамда вафо
Эрурлар Вомиқу Узро,
Бул қисса дема номаълум
Номин тутсанг билар мардум.
Не бўлгану нелар деган?
Булар кимга керак экан?
Улар севган. Бўлди. Тамом.
Ортиқчадир ўзга калом.

Немис тилидан
Садриддин САЛИМОВ таржималари.

¹ Бу ерда Золи Зар номи бўлиши керак. Золи Зар Рустамнинг отасидир. Рудоба Рустамнинг онаси. Гёте исмларни қўллашда адаштирган. (Таржимон).

Исҳоқ Исмоилов

Кўпик

Токчадаги шира солинган коса атрофида гужгон ўйнаётган пашшалар Аҳмад қоровулга ҳам тинчлик бермасди. У зилдек бошини аранг кўтариб, беҳолгина ўрнидан турди. Қақраб ётган томоғини ҳўлаш мақсадида ёнидаги чойнакни ҳар қанча силтамасин пиёлага бир томчи ҳам чой тушмади. Хуноби ошиб телевизор томонга юрди. Устига қалин чанг ўтирган телевизорга қўлини тираб узоқ эснади ва мурватни босди. Бирон фурсат ўтиб экранда худди Аҳмад қоровулга ўхшаб эснаётган бегемот пайдо бўлди. Аҳмад қоровул яна тўшакка чўзилди. Бу пайт «Хайвонот оламида» кўрсатуви ҳам тугаб навбат хушрўйгина диктор аёлга тегди: «Хурматли телетомошабинлар! Ҳозир «Кўшиқ» номли бадий фильми томоша қиласиз». Фильми томоша қиларкан, ҳаллослаган қўйи ўзини нуқул ўтга ҳам, чўққа ҳам уриб юрган фильм қаҳрамони Аҳмад қоровулга кишлоқдаги Қудрат савдойини эслатди. У фильми томоша қилишдан ҳам безиб ўрнидан турди. Ютоқиб сув кидирди. Хуноби ошди: челақлар бўм-бўш эди.

Ташқарида қуёш борлиқни аёвсиз қиздирар, Аҳмад қоровулдан бошқа деярли бутун инсоният ором олмокда эди...

Эшик тарақлаб очилди. Остонада мудраб ётган товук қақоғлаганча ўзини ҳовлига олди.

Олам бир чўчиб тушди.

Ини ёнидаги тангадек сояда тилини осилтириб ётган ит бошини кўтарди, қулоғини диккайтириб ҳовлига арслондек отилиб чиққан Аҳмад қоровулга қизиқиб қаради.

Томорқада ёлғиз шўппайиб турган қари тут остида ором олаётган сигирнинг ҳам тинчи бузилгандек бўлди. У қавш қайтаришдан бир зум тўхтаб эринибгина уй хўжасига қаради.

— Хе-ей, ўзи бу ерда одам зоти борми?! — деб қичқирди у икки қўлини белига тираб. Бироқ одам зоти унга товуш қилмади. — Қаёққа даф бўлдинглар!.. Муна!.. Чинни!..

Чекка уйда хуррак отаётган Мунаввар ғафлат пардасини ёриб чиқишга ожизлик қилди. Чиннигулнинг ҳам кўраётган ширин тушига зиён-заҳмат етмади-ю, лекин Сарвининг кўзлари бир очилиб юмилди. Чунки у отаси бўғилиб бакираётган жойдан атиги ўн қадам нарида, ошхонада «Дон Кихот»ни қучоқлаганча уйқунинг ҳадисини ола бошлаган эди.

— Нима-е! — деди қиз ошхона эшигидан мўралаб. Аҳмад қоровул шахд билан у томонга ўгирилди.

— Бормидинг ҳали, тирикмидинг ҳали! Кулоқларинг берганми ўзи?! Халойиқ қани?!

— Қанақа халойиқ?

— Опаларингни айтяпман. Муна қани? Тожи, Чинни қани, ё ўлганми бариси?!

— Ҳозир.

Сарви лунжини енгги билан артиб опаларини кидиришга тушди. Аҳмад қоровул қўлларини белига тираган қўйи у ёқдан-бу ёққа тинмай юрар экан, кўзларини хиёл қисиб ишбилармонларча ҳовлини, томорқани кўздан кечирди. Бу пайт остонада Сарви топиб келган «уйқудаги маликалар» пайдо бўлишди.

— Нима дейсиз?

— Бало дейман, баттар дейман! — деб тутаяқиб ўшқирди ота. — Сенларнинг ҳам соғ одамга ўхшаб тик юрадиган пайтларингни кўраманми, йўқми ўзи?!

— Ҳозир ётувдик, — дея мингиллади Чиннигул.

— Тунги исминдан келганимда ётувдинг, шумғия!

Ҳозир эмиш, мундай тирикчиликка қарасанглар, оз-ма-йиғиштириниб юрсанглар ўласанларми! Садқаи бўй етган киз кетинглар! Сув беринглар!

Тожиғул сувга кетди.

— Энанг қани? — деб сўради Аҳмад қоровул Чиннигулга ўқрайиб.

— Магазинга кетувди.

— Нимага?

— Энам бугун гўжа пишираман деб юрган эди, уйда туз йўқ экан, ўшанга...

— Туз йўқ!.. Подвалда қалашиб ётган нарсага кўзинг тушганми? Нақ бир эшакка юк бўладиган тузни кўрмадингларми?! Сенлар мени тоза хонавайрон қилдиларинг-ку! Хотининг ҳалигача туз қаерда, қошиқ қаерда билмаса, қизинг қизга ўхшамаса, уйинг ахлатхонадан нари бўлса — ахир шуям яшашми? Ҳой Тожи, сув қани?!

— Ҳози-ир! — Гўё нариги дунёдан овоз келди.

— Ана у сигир кимники? — деб сўради Аҳмад қоровул томорқага қўлини бигиз қилиб.

— Ўзимизники, — деди Сарви.

— Ўзимизники бўлсаям шу сигир ташқарида, кирда қавшаниб юрса ҳаром қотадими! Томорқадаги пичани пайхон қилиб бўлибди-ку! Бориб ҳайдасанглар оёқларинг синадими! Билиб қўйинглар, агар кишлоққа пичан топилмаса, ҳаммангни қаҳратонда ялангоёқ қўчада изиллатаман! Товонларингни кирини ялатсаларинг ҳам шу тўқол сигирни кишлоқдан ўзларинг олиб чиқасанлар!..

Ҳамма жим турди.

Ичкаридан отишма, шовқин-сурон, бакирик-чакирик — қўшиқ эшитилиб турарди.

Тожиғул сув келтирди. Аҳмад қоровул қониб-қониб сув ичди.

Ит ютиниб-ютиниб унга ҳасад билан термулди.

Ахмад қоровулнинг чанқоғи қонди. У қизларига мардонавор қараб қўйди-да, ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай остонадаги «маликалар» ҳам кўринмай қолишди.

Телевизор овози ўчди. Сигири қавш қайтаришда давом этди. Товуқ илгариги оромгоҳига қайтадан жойлашиб, мудрай бошлади. Ит тумшугини биқини остига тикиб, очлик ва ташналикка қарши табиқат унга инъом этган сабр-тоқату матонатини ишга солди.

Олам қайтадан осойишталикка чўмди.

ТОМОШАБОФ

Суяркул Турғунбоев

Сурнайчи

Ҳазил

Тўрғай тилли қиз келиб
Тоққа мени юр деди.
Қирмиз юзли қиз келиб
Қирга мени юр деди.
— Шеър ёзайин тўрт сатр,
Сизлар тўхтаб турингиз.
Шу атрофдан гул териб
Бироз ўйнаб юрингиз, —
Десам, қаранг, биттаси,
Қирга кетди қуюндай,
Иккинчиси зир чолиб,
Тоққа кетди бурилмай.
Шеърни ёзиб, битказиб,
Мен уларни изладим.
Таниёлмай кўрганда
«Сен» демасдан «Сиз»ладим.
Қирдагиси қирқдаги
Есир бўлиб қолибди,
Тоғдагиси тўққизта,
Ўғил топиб олибди.

Жапаркул Алибоев

Ғўр сингил

Тўфанисо бўлиб хафа
Дейди: — Опа,
Танлаб юриб топганингиз
Рости гап қари экан.
Кечирасиз, мўлжалимда
Элликлардан нари экан.
— Эҳ, ғўр синглим, ғўр синглим.
Мундоқ ўйлаб кўр, синглим.
У-чи, мендек опангни,
Шайдосидир — кулидир.
Мени унга боғлаб қўйган,
Ёши эмас, пулидир!

Қирғизчадан
Турсунбой АДАШБОЕВ таржималари.

Шерлар билан олишув

Шерда ҳеч хаёлимга келтирмаган ҳодисани кузатдим: шерлар ҳам одамларга ўхшаб шижоатли ва қўрқоқ бўлишини ҳеч ўйламаган эканман. Бу шундай бўлган эди. Яйловда отларни ўтлатаётган бир чўпон биз томонга от чоптириб келиб, шундай деди: «Талл ат-Тулул чангалзориди учта шерни кўрдим». Отларга миниб, ўша томонга юрдик. У ерда битта урғочи шер ва яна иккита эркак шер бор экан. Чакалакзорга от солдик, урғочи шер биз томонга отилиб чиқиб, одамларимизга ҳамла қилди. Мен тўхтаб қолдим. Акам Баҳоуддавла Абулмуғис Мунқиз, тангри уни раҳмат қилсин, унга ташланди ва найза билан уриб, ҳалок қилди. Найза шер танасида синиб қолган эди.

Охирги шер томонга қайтдик. Биз билан йигирма кишига яқин армани мерганлари бор эди. Шерларнинг энг каттаси ва охиргиси чакалакзордан чиқди, арманилар унга ўқ уза бошладилар. Мен арманилар билан ёнма-ён туриб, шернинг уларга ҳамла қилиб, улардан бирортасини ўшлаб олишини кутардим ва шунда унга найза урмоқчи эдим. Шер у ёқ-бу ёққа юрарди ва ҳар сафар унга ўқ текканда бўкирар ва думини силкитиб қўярди. Мен ўзимча: «Ҳозир уларга ташланади», дердим. У яна юришда давом этарди. Бу ҳолат то шер ўлиб, йиқилиб қолгунча давом этди. Мен бу шерда ҳеч хаёлимга келмаган ҳодисани кўрдим.

Кейинчалик бир шерда бундан ҳам ажойиброқ ҳодисанинг шохиди бўлдим. Дамашқда бир шер боласи бўлиб, уни ҳайвонларни ўргатувчи тарбиялаб олган эди. У катта бўлган сари отларни қувадиган ва кишиларга озор берадиган бўлиб қолди. Бир куни мен амир Муинуддин билан бирга туриб эдим, тангри уни раҳмат қилсин, унга келиб шижоат қилишди: «Анави шер кишиларга озор берапти, отлар ундан қўрқиб қолди, у доим йўл устида ётгани-ётган». Ҳақиқатан ҳам, у Муинуддин эшиги ёнидаги тош супада кечасию кундузи ётарди. Амир буюрди: «Ўргатувчига айтинглар, шерни бу ёққа олиб келсин». Кейин ошхона бошлиғига деди: «Ошхона қушхонасидан битта кўзини олиб чиқиб, ҳовли ўртасига ташла, уни шер қандай қилиб қиймалаганини томоша қиламиз».

Ошхона бошлиғи кўзини ҳовлига олиб чиқди, ўргатувчи ҳам шерни етаклаб кирди. Шу пайт кўзининг кўзи шерга тушди. Ўргатувчи шернинг бўйнидаги занжирни ечиб, уни қўйиб юборди. Кўзи шерга ташланиб, шохи билан бир сузди. Шер қочиб, ҳовуз атрофида югура бошлади, кўзи эса унинг орқасидан қувиб етиб олар ва сузарди. Биз эса кулгидан ўзимизни тиёлмас эдик.

Арабчадан
Исматулла АБДУЛЛАЕВ таржимаси.

Ушбу ҳикоят машҳур араб муаррихи Усома ибн Мунқизнинг (1095—1188) «Ибратли китоб»идан қисқартириб олинди.

Эргашали АБДУЛЛАЕВ. Фарғона областининг Киров районида туғилган. Қўқон Давлат педагогика институтининг Ўзбек тили ва адабиёти факультетини тамомлаган. Шеърлари республика матбуотида мунтазам эълон қилинмоқда. Илк мажмуаси Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашрга тайёрланяпти.

Чори АВАЗОВ. 1957 йили Қашқадарё областининг Ғузор районида туғилган. Совет Армияси сафида хизмат қилиб қайтгач, ТошДУнинг Ўзбек филологияси факультетида ўқиди. Шеърлари, адабий-танқидий мақолалари республика матбуотида эълон қилинган. «Ўқитувчи» нашриётида ишлайди.

Қудрат БОБОЖОН. Урганч шаҳрида 1964 йили туғилган. Урта мактабни тугатгач, Совет Армияси сафида хизмат қилди. Айни пайтда

В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетида таҳсил оляпти. Шеърлари илк бор эълон қилинмоқда.

Гулчеҳра МУРОДАЛИЕВА. Ленинобод областининг Пролетар районида туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тамомлаган. Шеърлари «Ёшлик» журналида илк бор эълон қилинмоқда.

Мухаммад СОЛИҲ. Хоразм областининг Гурлан районида 1949 йили туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. «Бешинчи фасл», «Қудуқдаги ой», «Оқ кўйлақлар», «Валфанр», «Луна в колодеце» шеърини тўпلامларининг муаллифи. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

Яҳё ТОҒА. 1957 йили Тошкент областининг Ғалаба районида ту-

ғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. Шеърлари республика матбуотида ва «Дил сўзлари» номли коллектив тўпلامда эълон қилинган.

Эшқобил ШУКУРОВ. Сурхондарё областининг Кумқўрғон районида 1961 йили туғилган. ТошДУнинг Ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. Шеърлари республика матбуоти ва «Навқирон давра» коллектив тўпламада эълон қилинган. Ўзбекистон телевидениесининг Адабий-драматик кўрсатувлар Бош редакциясида ишлайди.

Фарида ҚОРАҚУЛОВА. Тошкент областининг Янгийўл районида туғилган. Тошкент Давлат чет тиллар педагогика институтини тамомлаган. Шеърлари илк бор эълон қилинмоқда. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг чет тиллар кафедрасида ишлайди.

МУҲТАРАМ
ЖУРНАЛХОН!
«ЁШЛИК»
журналига
ОБУНА бошланди.

1987 ЙИЛ
учун обуна
«Союзпечать»нинг
барча бўлимларида
қабул қилинади.

Обуна баҳоси
бир йилга — 6 сўм.